

ՎԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

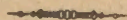

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1904

№ 3

ՄԱՅԻՍ-ՅՈՒՆԻՍ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Ա. Գուլթաթելաձեի

1904

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 22-го Іюня 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Ագէրֆէզա. վէպ պարսկական կեանքից. Վ. ֆԱՓԱԶԵԱՆ.	5
II	Կասսանդրա. Շիլլէրի. գերմ. թարգմ. Մ. Վ. Մ.	51
III	Շիրաքիօշի. եապօնական պատմութիւն. Մե. Լիթ.	55
IV	Միքայէլ Նալբանդեանցը Հնդկաստանում. եր. ՇԱՀԱԶԻԶ.	72
V	Արգար Յովհաննիսեանի յիշատակին. Մ. ՇՈՎՐԵԱՆ	95
VI	Հուդովիկոս Նապօլէօն Բօնապարտէ. Միթ. ՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ	122
VII	Կանանց հարցի մասին. Ա. ՉԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ.	128
VIII	Իմ ընկեր. Ս. ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆՅ.	142
IX	Հնոց եւ նորոց. ՄԿՐՏԻԶ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ.	143
X	Մտածութիւն. Մ. Ն.	146
XI	Յիշողութիւններ. ԲԱԶԲԵՐՈՒՆԻ.	148
XII	Տատիս պատմութիւն. ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԺՈՒՆԻ.	160
XIII	Սերգէյ Պետրովիչի պատմութիւն. Լ. Անդրէեւի. թարգմ. Պ. Ս. ՉՈՒԲԱՐԵԱՆ.	163
XIV	Մեր ուժից վեր. Բեօրնստէյրնէ Բեօրնսօնի. գերմ. թարգմ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ-ՅՈՎՀԱՆ-ՆԻՍԵԱՆ	180

XV Գրականութիւն եւ կեանք. ՄԻՆԱՍ ԲԵՐ-
ԲԵՐԵԱՆ 210

XVI ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԸԿԱՆ:

1. Հայոց նոր վկաները (1155—1843)
Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի:—
2. Հրաշալի դար. Ա. Ըօլլէսի. թարգմ.
Ստ. Լիսիցեան:—3. Բանաստեղծ իդէա-
լիստ Շիլլէր, պատկերազարդ. գրեց
դօկտ. փիլ. Ս. Թառայեանց: ԳԱՐ. ՆՆ-
ԳԻՐԱՐԵԱՆ:— Յովհաննէս Դուրբա-
իեան. ծանօթ պատկերներ. Ս. Պետեր-
բուրգ 1903 թ. գինը 75 կոպ. ՄԻՆԱՍ
ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ 222

XVII ՄԸՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Դարձեալ մի փաստ: ՆՍ ՉԵՄ:—Ա.
Ե. Մշակի մասին. 237

XVIII ԴԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ:

1. Տուրերկուլեօզի պատուաստ:—2.
Անքնութեան բժշկութիւն:—3. Նեարդա-
թուլութեան բուժումը:—4. Բադին ըր-
ժշկականութեան մէջ: ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ
ԱՂԱՆԵԱՆՅ 244

XIX ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ:

Քաջքերունի:—Տ. Ներսէս արքեպիսկո-
պոսի քսանեւհինգամեակ:—Մրցանա-
կաբաշխութիւն:— Ազդ. 248

XX ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՄԻԱՆՆԵՐ:

XXI ՏԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

XXII ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ:

Հարիւր տարուց յետոյ. ըման է.
Բէլլամիի. թարգմ. Ղ. ԱՂԱՅԵԱՆՅ եւ
Ռ. ԽԱՆԱԶԱԴԵԱՆՅ 33—72

ԱՋԵՐՓԷՋԵ ¹⁾

(Վէպ պարսկական կեանքից)

I.

Այն երկու կանաչ գծերը, որոնք սկիզբն են առնում Թէհրանի Գովան-Թէփէ կոչուող բաղաքաւունից — եղերում են մի փոշեծածկ ծառուղի, որ գնում է ակօսելու անշշուկ, տօթից խանձուած և ծանր մթնոլորդի տակ տառապող մի ընդարձակ անապատի:

Լուռ, սև մշուշի տակ ծանրացած, իր վերջին ծայրով հօրիզոնում միանում է այդ անապատը բլուրների երկար շղթայի, որի սև խորրի վրայ, հեռուից, նկարւում է մի կլոր մեծ աշտարակ: Ամայութեան և հարթութեան մէջ ցցուող այդ խորհրդաւոր սպիտակ բուրդի գլխին սաւառնում են սինամար սև բծեր, օդի մէջ թռթռում կծու, սառսռեցուցիչ ճիւղեր...

Լուութեան աշտարակն է այդ — կրակապաշտ պարսիկների մի հնամենայ գերեզմանատուն, որ կանգնած է Րէյ բաղաքի աւերակների մտորոտին, մէջքը փլատակների վրա տուած, բերանը գէպի անծայր անապատը բացած:

Ու խոր, կիսախաւար մթնոլորդի կուրծքին, աշտարակի բաց գլխի վրայ վիժում են պտոյտ գործելու գիշատիչ անթիւ թռչուններ. — կատարին շրջան են կազմել ագռաւներ, ներսից գէպի դուրս են սլանում լերկավիզ անգղեր, որոնք զգուելի կանչերով, ճանկերի մէջ

¹⁾ Այս վէպը անկախ շարունակութիւնն է նոյն հեղինակի «Ալէմգիր» գործի, որ լոյս տեսաւ «Լումպի» 1 և 2 համարներում, և առանձին գրքով: Ազէրֆէզա նշանակում է ատրուշանի սպասաւոր, սրբազան կրակը աւելացնող:
Ծ. ԽՄԲ.

դիակների վարչելի կտորներ առած, ճախրում են աւերակների կոյտերի վրայ:

Խեղտիչ տօթը ամայացրել է ոչ միայն անապատը և նրա միջով անցնող ուղիները, այլ և դէպի Գօլշան-Թէփէ տանող ծառուղին: Քաղաքի մէջ անգամ ամայութիւն է շոգից, ինչ մնաց դարբասից դուրս, ուր արեւ կիզիչ աւազի հետ՝ խանձում-մրկում էին ամէն ինչ:

Եւ սակայն, անապատի այս ծայրից նայողը, կը տեսնէր այդ իսկ պահուն, հեռու, աշտարակից դէպի ծառուղին պարզուող շաւիղի վրայ շարժուն սև կոյտեր:

Յառաջընթացը մի պատգարակ էր՝ կապած երկու ջորիների և լիովին ծածկած: Յետոյ գալիս էին երեք հեծեալներ: Նախ աչքի էր խփում փառահեղ սպիտակ մօրուբով մի երկարահասակ ծերունի, որ լրջադէմ, մեծ ակնոցների տակի սուր հայեացքով զննում էր անապատը և երբեմն բերնին մօտեցնում ձեռքի հովուական կեռ գլխով երկար գաւազանը:

Նրա կողքից գնում էր մի դժգոյն, գրեթէ լիովին դեղնած երիտասարդ՝ հեծած բաւական ճոխ արգուզարդով ձի: Գնում էր ձին հանդարտ, շոգից թուլացած, և երիտասարդը աչքը կիսափակ՝ թողնում էր նրան գնալու ուզածին պէս: Երրորդ ձիաւորը, ըստ երևոյթին, ծառայ էր: Զորի էր հեծել. բեռնաւորած, կաշեայ տուպ-րակներով և պայուսակներով լի բեռների մէջ տեղ ծալապատիկ նստել՝ ննջում էր:

Ամէնքն էլ լուռ էին: Միայն պատգարակի ջորիները ջողն էր, որ երբեմն կանչում էր գրաստների վրայ, կամ ձեռքի չլթայէ մտրակը իջեցնում նրանց կողերին:

Երբ հասնում էին շաւիղը ծառուղիի հետ միացնող կէտին, նա էր որ կանգնեցուց գրաստներին, դարձաւ դէպի ծերունին և ասաց.

— 2ը թողնէ՛ք բիշ շունչ առնեն այստեղ. չողը չատ է նեղացնում:

— Լաւ, իջնենք. ասաց ծերունին:

Յետոյ դարձաւ երիտասարդին և աւելացրեց.

— Ծառերի տակ բիշ հով առնենք, իմ որդի:

Ծառան, որ գրաստի կանգնելուց զարթնել էր, ցած թռաւ, օպնեց երիտասարդին իջնելու, յետոյ շտապ-

մամբ կարպետ փռեց ակացիաների հովանու մէջ և ձիւ-
րին քաշեց հեռու:

Ծերունին երիտասարդի թեւն առաւ, տարաւ,
նստեցուց կարպետի վրայ, ինքն էլ կողքին իջաւ և ասաց.

—Քնկ կուզենայիր, որդիս... Քնիր...

—Ո՛չ, պատասխանեց երիտասարդը—միտքս այն
կողմն է... Կուղէի դեռ երկար մնալ այնտեղ—Դախ-
մէի ¹⁾ մօտ, քայց չը թողիր...

Եւ թինկ տուաւ գետին:

—Դախմէն, որդիս, խօսեց ծերունին խրատական—
լռութեան աշտարակ է և պէտք չ'ունի մարդկանց ներ-
կայութեան. այնտեղ հանգչողները կարօտ չեն այլ
ևս ոչ որի... Օրհնիր Ահուրամազդային. թող նրա կամ-
քը լինի, թող մօրդ անարատ հոգին Ամշասպանդների ²⁾
նման միշտ պահպան լինի քեզ... Քնիր և կազդուրուիր,
որովհետեւ լացը և տխրելը մի հեռացող հոգու համար—
մեծ մեղք է...

—Եւ սակայն, ասաց մեղմ և դողդոջուն՝ երիտա-
սարդը—և սակայն, մօրիցս յետոյ ես այլ ևս ոչ չ'որ
չունեմ...

—Ունիս. դու ինքդ քեզ ունիս. քեզ և Ահուրա-
մազդային և ամշասպանդներին, որոնք քո հայրն են և
քո պահպանները... Որք չը կայ աշխարհիս վրայ: Մա-
հը ամենքի համար է, Ինչ որ հնանում է և մաշուում-մեռ-
նում է: Դրա դէմ տրանջալը անմտութիւն է. դրա հա-
մար լացը՝ փորրոգութիւն: Ծիծաղիր... Ծիծաղիր այնպէս,
որպէս ինքը Մեծ Ջրադաշտը ծիծաղեց երբ աշխարհ
եկաւ... Ծիծաղիր եւ մահուան, եւ փտանգների վրայ.
այդպէս դու կարող ես յաղթել Չարութեանը... Ով չէ
ծիծաղում, նա չարութեան բուն է և Ահրիմանի համար
պատրաստ անօթ...

—Հեշտ է ասելը. խօսեց մեղմ յանդիմանութեամբ
երիտասարդը—ծիծաղելու ոյժ չըկայ... Եւ ինչո՞ւ ծի-

¹⁾ Լռութեան աշտարակը—կրակապաշտների գերեզմա-
նոցը այդպէս է կոչւում պարսկերէն:

²⁾ Ամշասպանդներ են կոչւում Ահուրամազդային ենթա-
կեալ բարի ոգիները, որոնք միշտ պահպանում են մարդկանց:

ծաղիլ. նրա վրայ, որ եղբորս արիւնը թափեցի, որ մօրս մահուան պատճառը դարձայ...

Ծերունին դէմքը կնճռեց. Յետոյ ձեռքը երիտասարդի ուսին դրաւ և խորունկ շեշտով. սաստաքար ասաց.

— Յիմարութիւններ մի խօսիլ դարձեալ, որդի... Դու եղբայր չես ունեցել երբէք: Ահրիմանի շար ոգիները քործն է այդ, որ գլխիդ մէջ մտցրել են թէ եղբայր ես ունեցել, թէ դու նրան սպանել ես... Դու բացի մօրից, որ ծերացել էր և որին նոր Դաւթի մէջ տեղաւորեցիր, ոչ եղբայր և ոչ քոյր ունիս. մօրդ միակ զաւակը դու ես մնացել...

— Այո... մումուաց երիտասարդը, որ աչքերը սկսել էր փակել և գլուխը իջեցրել աղեղնաձև դետնին դրած թևի վրայ— Այո... եղբայրս չէր... գուցէ հօրեղբորս որդին... բարեկամ... մօտից մարդ էր... Մի եղբայր, որի կրծքին մխեցի գաշոյնը... Եւ արիւն, արիւն...

— Քնիր... խիստ և դէմքը կնճռած՝ ընդհատեց նրան ծերունին և ձեռքը իշխանաբար պարզեց նրա գլխի վրայ— Քնիր և թող չար ոգիները հեռանան քեզից... Դու ոչ ոքի չես սպանել...

— Սպանեցի... մամնչաց երիտասարդը. աւերակների մէջ... դաշոյնով... կարմիր արիւնը ցայտեց... նրա սարսափի ճիւղ, նրա աչքերը...

— Քնիր... ասաց աւելի հրամայաբար և դէմքը կնճռած ծերունին ու ձեռքը դրաւ երիտասարդի գլխի վրայ:

Սա փորձեց էլի խօսել, շրթունքները մի վայրկեան շարժուեցին, յետոյ լծեր թուլացաւ, գլուխը ցած ընկաւ և նա լռեց այլ ևս:

Այն ժամանակ ծերունին մի խոր շունչ առաւ, նշանով մօտ կանչեց սպասող ծառային, բարձ ուզեց, դրաւ քնածի գլխի տակ զգուշութեամբ, յետոյ ելաւ և մի բանի բայլ հեռու գտնուող ծառի տակ գնալով նստեց, աչքը միշտ երիտասարդի վրայ:

Պահ մի դարձեալ տիրեց խոր լռութիւն: Մտախոհ, աչքը տարածութեան, ցուպի գլուխը ծնօտին, անշարժացաւ ծերունին: Յետոյ մէկէն գլուխը ցնցեց, մօտ կանչեց ծառային և ասաց.

—Նստիր այստեղ, Եաղղղերդ, խօսելիք ունիմ քեզ հետ...

Ծառան լուռ և զարմացած՝ հնազանդուեց:

Ծերունին մի րոպէ լուռ՝ զննեց նրան խստութեամբ, յետոյ, դէմքին ուշադիր և ճշտութիւնը լսել կամեցող քննիչի հայեացք ունենալով՝ հարցրեց հրամայարար.

—Խօսիր, Եաղղղերդ: Ահա տասը տարի է որ Բոմբէից Թէհրան եկող և յայտնի հարուստ Արտաշիր աղայի մօտ ծառայ ես. քեզ Արտաշիրը սիրում էր, որովհետև հաւատարիմ ես եղել միշտ: Մեռնելուց յետոյ, տան պահապանը դու ես եղել: Այժմ ահա, տանտիկինն էլ ննջում է Դախմէի մէջ և նրանց միակ որդին՝ Ահրիմանի չար ոգիների որս է դարձել... խօսիր. ինչ ունի այս երիտասարդը, ինչո՞ւ է նա եղբօր անուն տալիս, երբ երբէք եղբայր չէ ունեցել. ինչո՞ւ է նա սպանութեան մասին խօսում և ինչո՞ւ է որ այդ առայդ երիտասարդը մի բանի ամօտայ մէջ աշնան տերևի սլէս դեղնել՝ վայր ընկնել է սպանում... խօսիր...

Ծառան գոռնատ և հայեացքն իջեցնելով՝ լուռ մնաց մի վայրկեան: Յետոյ, առանց ծերունուն յայելու, ասաց.

—Քո ծառան սպանութեան մասին ոչինչ չը գիտէ... Ոչինչ չէ տեսել կամ լսել. սակայն երիտասարդի մասին կարող է մի բանի բան ասել... Մենավաճառի օրերի բաներից...

—Մենավաճառի. զարմացաւ ծերունին— և ինչ կապ ունէիր դու կամ նա— երկուսդ էլ Զէրդուշտիներ, որ խառնւում էիր այդ գործերին... Մենավաճառը առաջ էր եկել մեր հայրենիքին իշխող ատելի մահմեդական թուրք ցեղի բռնութիւններից, նա արդիւնք էր երկիրը հարստահարող իշխանների ապահովեանց, բայց նա իր լաւ կողմերն ունէր և մի Զէրդաշտի չէր կարող մասնակից լինել այն բոլորին, ինչ որ մի քանի ամիսներ ցնցեց մեր երկիրը...

—Ճիշտ է. ոչ ես և ոչ երիտասարդ աղան խառն չէինք այդ գործում, խօսեց ծառան—բայց թող մեծ Մովսէղը ¹⁾ լսի իմ ասելիքը և գուցէ նա կարողանայ

¹⁾ Մոգպետ. կրակապաշտների գլխաւոր կրօնաւորը:

Թափանցել այն գաղտնիքը, որ ինձ համար մինչև այժմ անլուծելի է մնում... Մենավաճառի օրերը նոր էին սկսում. .

— Սպասիր... ընդհատեց նրան Մովսէսը, յետոյ չուրջը նայեց, ստուգեց թէ ջորեականը հեռու էր և երիտասարդը քնած, ասլա նշանացի աւելի մօտ կանչեց ծառային և ասաց.

— Չարունակիր... բայց ցած խօսիր, եթէ ասելիքդ գաղտնի է:

— Անբացատրելի գաղտնիք... Դրանից յետոյ է որ իմ փոքրիկ բարի աղան հետզհետէ դառնում է աշնան տերևի նման և կարծես Ահրիմանի դեմքերը օրէցօր առնում են նրան իրենց ճիրանների մէջ... Ո՛հ, չար չէ նա, սակայն այլանդակ է... խօսում է սպանութիւնների, արեան, խօսում մի ինչ որ կնոջ մասին... Մայրն իսկ, իմ մեծ և արդար-հոգի խանութն անգամ՝ մաշւում էր, չը կարողանալով իմանալ թէ ինչ էր եղել իր որդու հետ... Մի շաբաթ օր էր այդ... Դիշերն ամբողջ գրեթէ իմ փոքրիկ աղան տուն չեկաւ, իսկ առաւօտեան դէմ, երբ խանութն յոգնած սպասելուց, գլուխը ծանրացած՝ ննջում էր և հս դռան առաջ, տխուր մտածութիւններով կանգնել էի, յանկարծ ինչ տեսնեմ...

Ու ծառայի ձայնը դողաց. նա քիչ լռեց, նայեց ննջող երիտասարդին, աւելի կոացաւ դէպի Մովսէսը և խուլ ձայնով շարունակեց.

— Իմ խեղճ աղան, չորերը փոշոտ, մազերը զգրզրուած, գլխարկը կոըցրած, խենթի նման հայեացքով և յոգնած, թուլացած, եկաւ ընկնելու դռան առաջ... և... արիւնոտ էին նրա ձեռքերը... արիւնոտ...

Ծերունի կրօնաւորը ցնցուեց և դէմքը կնճռեց:

— Արիւնոտ... գոչեց նա խռպոտ շշուկով— դու չես զառանցում, Շաղպէրդ, դու արդեօք յիմարութիւններ չես խօսում...

— Թող դեմքերը ինձ տանջեն յաւիտեան, եթէ ես ստում եմ կամ զառանցում... Ես ինքս լուացի նրա արիւնոտ ձեռքն ու երեսը, հանուեցրի, պառկեցրի... խանութին էլ շատացի, ո՛չ... Եւ դա իմ գաղտնիքն էր, միայն իմը... խանութը մեռաւ առանց իմանալու այդ...

— Իսկ երիտասարդը, իսկ նա... նա ոչինչ չասաց, չը բացատրեց... իսկ դու, չը հարցրիր թէ ինչ արին էր այդ, սրտեղից...

— Հարցրի, շատ հարցրի... յուսահատարար ասաց ծառան և ինչ օգուտ հարցնելուց... միակ խօսքը, որ նա ասաց ինձ, ասում էր և ասում է ամէնրին. — «եղբօրս սպանեցի... աւերակների մէջ... դաշոյնս խրեցի»... և յիրաւի, նրա դաշոյնի միայն պատեանը կար վրան, իսկ ինքը-դաշոյնը անհետացել էր... «Աւերակների մէջն է... եղբօրս կրծքում...»

— Բայց դարձեալ... գոնէ մի բանի խօսք, որնէ ակնարկութիւն...

— Ոչինչ, տէր, ոչինչ... Երբեմն միայն, խօսում էր մի ինչ որ կնոջ մասին, որ ուղել է հղել իրեն սպանել, նա փախել է և... դարձեալ «եղբօրս սպանեցի»...

Ծերունին լուռ և մտախոհ, այլ ևս ոչինչ չը հարցուց և ծնօտը դարձեալ դէմ տուաւ հովական գաւազանին։ Ծառան նոյնպէս լուռ, զլուխը կախած, չը շարժուեց տեղից։

Իսկ շոգը սկսում էր մեղմանալ. արեւը թերւում էր, ակացիաների հովանիները մեծանում։ Զորեղանը նոյնպէս, փռուած երեսի վրայ, բնի էր. դաշտը և ծառուղին սակայն մնում էին նախկին անշշուկ ամայութեան մէջ. եւ ոչ իսկ որեէ թռչունի կանչ կամ բամբի ձայն։

Երկար ծերունին և ծառան լուռ նստած մնացին, յետոյ Մուրէղը մի թեթեւ շարժում գործեց, նայեց ծառային և ասաց մեղմութեամբ՝

— Երիտասարդը հիւանդ է, հարկաւոր է նրան հեռացնել քաղաքից... Մենք այդ մասին կը մտածենք յետոյ... Կարոյ ևս գնալ և քնել եթէ կուզես, մենք կը շարժուենք, երբ հոլը բնկնի քիչ... Գնա...

Ծառան լուռ ելաւ և հեռացաւ։

Այդ ժամանակ էր անա, որ ծառուղու ներքին ծայրում, քաղաքից դէպի վեր եկող փոշու մի ամպ երևաց նախ, յետոյ ձիաւորներ և ապա մի կառք, որ շատ հանդարտ գլորւում էր փոշու մէջ և ճգնում էր երկարացող ստուերների տակով ընթանալ։

Ծերունի Մովսէսը ամէնից առաջ նկատեց շարժուող սև բծիւրը: Դեռ շատ հեռու էին, բայց ծառուղւոյ ուղիղ գծի վրայ երևում էին նրանք:

Անսովոր բան չէր՝ հովերն ընկնելուն պէս հարուստ ազնուականները կամ նրանց կանայք սիրում էին Թէհ-բանից դուրս փռուած ծառուղիների միջով դրօսանքի ելնել. կամ գուցէ հէնց Ջահր կանայք լինէին. Ջահր ինքը քաղաքում չէր:

Յամենայն դէպս, քիչ յետոյ ծառան էլ թէև նկատեց եկւորներին, բայց շուռ եկաւ և քնեց ջորեպանի կողքին:

Սև բծերը մեծանում էին, կառքը հւ նրան շրջապատող չորս ձիաւորները մօտենում էին հանդարտութեամբ:

II

Փակ կառքի մէջ չորս կանայք էին նստել. երկուսը, երեսներին բոլբոլը ետ քաշած՝ ձախ լուսամտից էին դուրս նայում, երրորդը հովահարում էր դէմքը և աչքերը կիսախուփ՝ լսում էր միւսներին, իսկ չորրորդը քնել էր:

Կառքի ետևից գնում էին երկու սևադէմ ներքինիներ, իսկ առջևից երկու ծառաներ, բոլորն էլ թէ ձիաւորուած և թէ գինուած:

Եւ երկու կանայք խօսում էին՝ դուրսը դիտելով: Չոքը կոտորում էր, այժմ սկսել էր մի թեթև, շատ թեթև զեփիւռ, որ օրօրում էր ակացիայի ճիւղերը և վաղաժամ դեղնած տերևներ սփռում ճանապարհի վրայ:

Հեռում, Ջիւրանի լեռների կողմից, Գէմաւէնդի ձիւնոտ կատարը պսպղում էր լեռնաշղթայի կոյտից դուրս ցցուած, ապա ծանր մթնոլորդի տակ տարածուող կիսախաւար դաշտն էր և աւելի մօտ Լաութեան աշտարակը, որ և կանանց խօսակցութեան նիւթն էր կազմում այժմ:

— Դախմէն երևաց. ասում էր մէկը — ի՜նչ սարսափելի բան է այդ սպիտակ բոլբոլը իր գլխի վրայ պտտող գիշակեր թռչուններով... բռն... կարծես իմ մարմինն են կողահարում... Եւ ինչպէ՞ս չեն խղճահարում այդ երիցս անիծեալ գէրբերը, որ իրենց սիրելիների դիակները

այդպէս ի կեր են դնում զգլելի անգիւրի...

—Նրանք իրենց մեռեալները չեն թաղում. խօսեց հովահրող կինը հողը սուրբ են համարում և նրանց օրէնքով՝ սուրբ հողը չը պիտի պղծել դիակներով...

—Հողը չէ պղծում, դա մեր օրէնքն է ասում. դիտեց երրորդ կինը-հողը մաքրող է ընդհակառակն... Յիշում եմ, մի անգամ հաջի - խանը պատմեց, թէ ինչպէս Քէլբէլա գնալիս, մի տեղ, աղօթքի ժամանակ ջուր չեն գտել և հողով են արըգէստ ¹⁾ արել:

—Կարիկի է. ասաց առաջինը-մեր օրէնքով այդ կարելի է. սակայն այդ անիծեալները կարծում են թէ հողը կը պղծուի... Նայիր, Զոհրա, ահա երեացին թըռչունները... Փնւհ, ով գիտէ ինչ դիակի ոտից կամ ազգրից մի կտոր կտրած դուրս են թռել...

—Հիւրիք է, Աստուածդ սիրես, Նարգէզ, այս չոգին որ դիակների մասին խօսում ես, հոտը քթիս է խփում... կանչենք քիչ որենջէրի ²⁾ տան զովանալու:

Կանանցից մէկը կռացաւ լուսամուտից դուրս և ներքինուն ձայնեց. Սա, իր ձիու կողքին կախած կաշէ ամանից հանեց մի շիշ, բաժակ և պարզեց ներս:

Մի րոպէ կանայր զբաղուեցին ումպ առ ումպ խմելով զովացուցիչ խմելիքը. Յետոյ, Նարգէզ խանութը դարձեալ լուսամուտից դուրս նայեց և ասաց.

—Դովչան-Թէփէի այգիում այժմ ինչ զով և լաւ կլինի. երանի Ահմէդը այժմ թէյը պատրաստ ունենայ մինչև մեր հասնելը. ես խեղդում եմ այս փակ կառքի մէջ... Ուզում եմ չարսաւս դէն ձգել...

—Յը, այդպէս բան չանես. սաստեց հովահրող կինը—յանկարծ մարդ կը պատահի և կը խայտառակուենք:

—Մարդիկ էլ կան կարծես. ասաց Զոհրան, որ առաջ նստած լինելով՝ լուսամուտից աւելի հեռուներն էր տեսնում:

—Ո՛վքեր են, աղնուականներ... շտապեց Նարգէզը

¹⁾ Լուացումն ըստ մահմեդական օրինաց:

²⁾ Հաքարից և քացախից շինած օշարակ, որ կոչւում է սքէնջէրի:

և ջանաց նայելու:

Ներքինիներից մէկը, որ լսել էր այդ հարցը, մօտ գնաց լուսամուտին և ասաց.

— Ծանապարհորդներ են երևի. բնում են, բիշ մօտ երևի ծառաներն են գետնի վրայ փռուած... ջորիներ և ձիեր կան, մի հատ էլ պատգարակ գետնին դրուած... այն կողմը ճանապարհի կողքին պառկել է խալիի վրայ մի ուրիշ անձ...

— Իսկ դա... այդ ով է... խօսեց Զոհրան — մի ինչ որ սպիտակ, երկար մօրուքով մարդ, որ ծառի տակ կկգել է, փայտի զուխը ծնօտին դրել՝ մեր կողմն է նայում...

— Սպասէր... ասաց ներքինին — կարծես ճանաչում եմ... թիւ... նահլաթ ասացէր խանումների, ղէրրերի մեծ մօլլան է... թիւ, նահլաթ...

— Իրաւ, հետաքրքրուեցին կանայք — չենք տեսել երբէր...

Ու երկու կողմից էլ զուլսները հետաքրքրութեամբ դուրս պարգուեցին:

— Աջ կողմումն է նստել, դիտեց մէկը — ակնոց էլ ունի... բայց ինչ պատկառելի ծերունի է...

— Երեսներդ ծածկէք, խանումներ, ձայնեց մի ներքինի:

— Լռիր, հօսէյն, բարկացաւ Նարգէզը — անհաւատ-ների մօտ մեզ նէսէհրէմ չը կայ... բացի դրանից, դա ծերունի է...

— Այն կողմը մի երկտասարդ է պառկած, որ զարթնեց և նայում է:

Եւ այսպէս, կառքը մօտենում էր մովբէղին և երկտասարդ կրակապաշտին, որ կառքի դղրդիւնից զարթնել, թիկն տուել բարձին՝ նայում էր խամրած աչքերով:

Զարթնել էին նոյնպէս ծառան ու ջորեպանը: Վերջինս շտապեց ջորիներին որոնելու: Նրանք հեռացել էին արածելու:

Ծերունի մովբէզը իր դիրքը չը փոխեց և այժմ ակնարկը յաճախ զարձնում էր դէպի երկտասարդը:

— Քնէր, իմ որդի, ասաց նա խուլ ձայնով — մահ-մեղական զբօսնորներ են... երևի կանայք... Միգէրդուշ:

տի պէտք չունի խոնարհութիւն ցոյց տալու մահմեդականի, ով որ էլ լինէր նա... քնիր:

—Ո՛չ, հայր .. բունս չէ տանում:

—Լաւ ուրեմն, թող անցնեն այդ փոշի սփռողները և մենք շարունակենք մեր ճանապարհը:

Այդ միջոցին կառքը, որ երևի խանութների հրամանով դանդաղացրել էր ընթացքը, շատ հանդարտ մօտ եկաւ:

—Պանգնիր, լսուեց միջից կանանցից մէկի ձայնը և կառքը կանգ առաւ մովրէզից երկու քայլ ետ: Լուսամուտներից դուրս պարզուեցին գլուխներ՝ նախ դէպի աջ՝ ծեր մոզպետին զննելու, յետոյ, կանանցից մէկի արագ դրումամբ, գահավիժարար երեք գլուխներն էլ անցան դէպի ձախ:

—Նայեցէք բայց... ձայնեց Զոհրան—Ի՛նչ սիրուն երիտասարդ...

—Եւ ինչպէ՞ս դժգոյն, գեղին...

—Հիւանդ է. աւելացրեց երրորդը:

—Գէթը է. դիտեց ներքինին համարձակ և բարձրաձայն—անհաւատ, անիծեալ գէթը...

Երիտասարդը, որ նոյնպէս նայում էր, կանանց դէմքը տեսնելուն պէս, նստեց և աչքերը մեծացրած, ամենայն ուշադրութեամբ զննեց մի առ մի նրանց դէմքերը:

—Փակեցէք դէմքներդ, գոչեց ներքինին կանանց, յետոյ դարձաւ երիտասարդին և բարկութեամբ աղաղակեց.

—Ի՛նչ ես նայում, անհաւատ...

Երիտասարդը և ոչ իսկ ուշք դարձրեց նրա խօսքերին և լուռ, ճգնելով մի բան յիշել, խիստ զննողաբար՝ դիտում էր կանանց. մանաւանդ նայում էր Զոհրային, որ ամենից գեղեցիկն էր և այժմ ժպտում էր երիտասարդին:

—Օ՛, Մեծդ Աստուած, կանչեց նարգէզը—գէթը և այսքան գեղեցիկ... Իմացիր ո՞վ է, նովրուդ, իմացիր...

—Ո՞վ պիտի լինի, խանում, գոչեց ներքինին—մի շուն գէթը և ուրիշ ոչինչ...

Ապա սպառնալին ձին րչեց դէպի երիտասարդը և գոռաց.

— Քեզ չեմ ասում, շուն գէրբ, դարձնուր երեսդ և մի համարձակուիլ...

— Մի գիպշիլ, նովրուզ, ճշաց նրա վրայ Զոհրան բարկութիւնից դեղնելով— ասում եմ մի գիպշիլ, թէ չէ հոգիդ կը հանեմ... թող նայի, ինչ կը լինի, խօ մեզ չէ ուտելու:

Ծիրունի մովբէդը, որ անհանգիստ էր եղել կառքի կանգնելուց, անցաւ այս կողմը և երիտասարդին մօտենալով թիւ տարածեց նրա վրայ, յարձակուող ներքինիի դէմ:

— Լսիր, սևադէմ, ասաց նա ներքինուն խիստ ձայնով— եթէ չես ուզում որ վանդակի կատուներին նայեն, գլորիլ տուր վանդակդ և հեռացէ՛ք այստեղից:

— Կեցցէ... գոչեց Զոհրան — ահա լաւ պատասխան: Յետոյ դարձաւ մովբէդին և ծիծաղելով ասաց.

— Իսկ եթէ կատուները ուզում են դրսում եղած մկներին դիտել...

— Մէկը շատ անմարսելի է իր սպիտակ մօրուքով, իսկ միւսը փշոտ, խանո՛ւմ. պատասխանեց մովբէդը:

— Անմարսելին թող մնայ, իսկ փուշերը կատուների չեն ծտկոտում...

— Գնւ ես գէրբերի մօլլան, հարցրեց այդ միջոցին Նարդէզը, որ խիստ հետաքրքրութեամբ դննում էր ծերունուն:

— Ես նրանց կրօնաւորն եմ. ասաց ծիրունին:

— Իսկ ինչո՞ւ ես այդքան երկար մօրուք թողել. աղօթքի ժամանակ քեզ այդ չէ՞ խանդարում. հարց տուաւ երրորդ խանումը:

Մովբէզը այնպէս նայեց նրան, որ տիկինը ամաչեց իր ծաղրածութիւնից և ետ քաշուեց կառքի խորքը:

— Ո՞վ է այս երիտասարդը. հարցուց այդ միջոցին Զոհրան օրդի՞դ է:

— Ո՛չ. մի որբ տղայ է, որի մօրը նոր դրինք լուծիւթեան աշտարակը այնտեղ և վերադառնում ենք:

Ներքինիները, որ տեսան թէ իրենց խանումները միայն զուարճանալ և կատակել են ուզում, մօտեցել-իրենք էլ ծիծաղում էին և նրանից մէկը մինչև իսկ համարձակուեց լիրբ ծիծաղով ասել:

— Հա՛, կնոջը մերկացրիր և դրիր այնտեղ...

— Ձայնդ կտրիր. գոռաց նրա վրայ նարգէզը-լիրը խօսքեր պէտք չեն. ամեն մեռեալ յարգանքի է արժանի:

— Բայց ոչ թէ մի սատկած քած շուն .. աւելացրեց երկրորդ ներքինին:

Մովբէզը կատաղութիւնից գունատուեց, խակ երիտասարդը ոտնեց տեղից և նախ քան կարելի էր նրան արգելել, բռնահարեց ներքինուն և այնպէս ցնցեց, որ սա ձիուց գլորուեց ցած:

— Մօրս... գոչեց նա — մայրս սատկած քած...

Միւս ներքինին և ծառաները սրերը մերկացրին:

— Հեռու, գոռաց Զոհրան բոլորին, ապա արագ շարժմամբ կառքի դուռը բաց արաւ, ցած թռաւ և շարունակեց կատաղի:

— Ահ, նովրուզ, դու համարձակուեցիր հայհոյել մի անմեղի. նրա նոր մեռած մօրը չուն կոչել... լաւ, պիտի տեսնես թէ ինչ է նշանակում այդ... Այստեղ, Արսէր, Գուրբան, շուտ ցած իջէք ձիուց, այդ ես եմ ձեզ հրամայողը, Աղայար-խան սարգարի կինը...

Ծառաները ցած իջան և մինչ երիտասարդը, ծերունի Մովբէզը, նրանց ծառան ու ջորեպանը քարացած դիտում էին, կատաղի կինը խլեց ջորեպանի ձեռքից մտրակը, ուժգին հարուածով մի երկար կապոյտ վիժ թողեց հայհոյող ներքինու դէմքի վրայ, ապա ուշք չը դարձնելով նրա ճիչերին, մի ուրիշ աւելի ուժգին զարկով ցած վորեց նրա գլխարկը և դողդոջուն գոռաց.

— Ցած չպրտեցէք այդ շանը և 50 հարուած տուէք դրա թիկունքներին, որ սովորէ խանութների առաջ լաւ բռնել իրեն:

Ծառաները ահաբեկ, վորեցին ներքինուն գետին. մէկը բռնեց նրա գլուխը, խակ միւսը առնելով խանութի ձեռքից մտրակը, սկսեց հարուածել:

— Ներքի, ծերունի, դու էլ ներքի մեզ, երիտասարդ, ասում էր այդ միջոցին Նարգէզը կրակապաշտներին — այս անպիտան գերին, առանց մեր կամքի նախատեց ձեզ:

— Ես նրան սպանել կը տամ. ճշաց Զոհրան — չան պէս սատկացնել կը տամ, որ համարձակում է... Զարկ,

Աբալէր, սպանիւր դրան, թող մէջքի վրայ ողջ տեղ չը մնայ...

— Բաւական է, խանութ, մէջ ընկաւ Մովսէսը միջնորդելով, վերջ տուէր այս վայրենի տեսարանին և թող Աստուած պատժէ նրան իր պիղծ խօսքերի համար... Մենք գոհացումն ստացանք:

— Իսկ դու ինչ կասես, երիտասարդ, դարձաւ Զոհրան նրան սիրալիր— կուզես, հրամայիր, սպանել տամ այս շանը:

— Արիւն... ցնցուեց երիտասարդը— դաշնին... ահ, ոչ... բաւական է... ես յոգնել եմ...

Քանակոծութիւնը դադարեցրին, գորգոռացող ներքինին հառաչելով ոտքի ելաւ և մի ատելութեամբ լի հայեացքով ատամները կրճտեցնելով նայեց կրակապաշտներին՝ խանութները նստեցին, իսկ Զոհրան մի անգամ ևս ներողութիւն խնդրեց Մովսէսից և դառնալով երիտասարդին՝ ասաց.

— Անունդ շնորհիր ինձ, երիտասարդ... եղիր գէրը, բայց դու էլ մարդ ես մեղ նման և Աստուած թող մըխիթարի քեզ բո մօր կորստեան համար...

— Անունը Խոսրէվ է. խօսեց Մովսէսը— հիւանդ է թշուառը... շնորհակալութիւն:

— Ինչո՞վ է հիւանդ:

— 2ը գիտենք... այդպէս լուռ է, տխուր և դժգոյն...

— Իսկ հրտեղ էք ապրում դուք... այդ երիտասարդը... ես մի լաւ բժիշկ ունիմ, ուղարկեմ տեսնի նրան: Մովսէսը գլուխը տխրութեամբ երեքցուց:

— Ո՛չ, ասաց նա— ոչ մի բժիշկ չէ կարող... միայն Ահուրա—Մազդան, մեծ Աստուածը...

Զոհրան մի անգամ ևս նայեց երիտասարդին, յետոյ մօտեցաւ կառքի բաց դռանը և այնտեղից գոչեց Մովսէսին.

— Այնուամենայնիւ, ազն, ես կ'ուղարկեմ իմ բժիշկը քեզ մօտ... Եւ թող տեսնեն որ Աղալար խան Սարգարի կանայք գիտեն ուղղել իրենց ծառայի գործած յանցանքը...

Յետոյ, երբ ծերունին խոնարհուում էր, կառքը և ձիաւորները սրարշաւ հեռացան:

Երիտասարդը մի վարկեան էլ կանգնած՝ նայեց
կառքի հեռանալուն, յետոյ տեղն ի տեղ նստաւ և ասաց.

— Փառք Աստուած, դրանց մէջ չէր նա...

Մովբէդը ցնցուեց և ուշադրութեամբ նայեց երիտա-
սարդի աչքերի մէջ:

— Ո՛վ. հարցրեց նա — այն կինը:

— Այո... այն կինը, որ ուզում էր ինձ... բայց,
դէմքն էլ մոռացել եմ գուցէ... Ո՛չ, նա չը կար...

— Նրա անունը ինչ էր:

— Այիշէ:

— Ո՛ւմ կինը, սրտեղ...

— Այնտեղ... ասաց երիտասարդը անորոշ, ձեռքը
դէպի բաղար պարզելով:

— Ո՛ր թաղում...

— Չեմ յիշում... Այիշէ... գեղեցիկ էր այդպէս...
բայց ուզեց ինձ սպանել:

— Ինչո՞ւ, դու մի յանցանք գործեցիր:

— Ո՛չ... ասում էր որ ես չուն գերբ եմ... այս սե-
ւամորթի պէս հայհոյեց ինձ... Չուն գէրբ... Մի՞թէ,
հայր, մենք նրանց նման մարդիկ չենք:

— Հանդարտիր, որդիս... Եազգգերդ, քիչ սքանչլիւրի
պատրաստիր և ասա չորեպանին պատրաստուի մեկնելու...

— Քաղաք... ասաց երիտասարդը — այստեղ լաւ է...
և այն խանութը որքան կատաղի ծեծեց սևամորթին...
ճիշտ նրան էր նմանում, երբ խփում էր... նոյնքան
կատաղի...

— Հանդարտիր... ասաց Մովբէդը. գնանք այժմ
խալիի վրայ նստենք և պատմիր ինձ թէ ինչ Այիշէ է
դա, որտեղ հանդիպեցիր նրան...

— Ո՛չ... ես չեմ կարող... եղբօրս արիւնը...

— Բայց դու եղբայր չես ունեցել, թշուառ... Երևի
դա ուրիշ մարդ է եղել... նստիր, նստիր այստեղ և
պատմիր ինձ... Այսպէս... Այժմ ասա, ինչո՞ւ սպանեցիր...

Երիտասարդը պահ մի լուռ, գլուխ խոնարհած մը-
նաց, յետոյ մի ումպով դատարկեց ծառայի տուած օ-
շարակը և մէկէն, գոռալու նման ասաց.

— Պիղծ, պիղծ գէրբ... անիծեալ շուն...

Ծերունին և ծառան միմեանց երեսի նայեցին վա-

խեցած: Բայց երիտասարդը խնդրեց դարձեալ նոյն դրու-
թեան մէջ ընկաւ ու շարունակեց խիստ մեղմ ձայնով:

— Այդպէս կոչեցին ինձ... այդ մարդը ուզեց ինձ
բռնել... և ես զարկի ու փախայ... փախայ արիւնքով...

Ու մինչ այդպէս կցկտուր խօսում էր և ծերունին
ուշադրութիւնը լարած, կռացած նրա վրայ լսում էր,
յանկարծ դիմացից հրեաց սրարշաւ մի ձիաւոր, որ ձին
մտրակելով մօտեցաւ, մի քանի քայլ հեռու կանգնած՝
չպրտեց մի քան դէպի ծերունին և դուռնի:

— Սա Զոհրա խանումից է, գէրբ Խոսրէվի համար:
Ապա ձիու գլուխը դարձրեց և նոյն արագութեամբ,
փոշիի ամպ հանելով՝ հեռացաւ:

Նազդգիրտը կռացաւ ու վերցրեց ձգած բանը:

Մետաքսեայ մի քսակ էր այն, վիզը ամուր կապած
և երբ ծերունին բաց արաւ, մէջիցը հանեց նախ մի
ծալած թղթի կտոր, ապա թղթի մէջ փաթաթած մի
ոսկեայ թանկագին մատանի:

Երիտասարդը անտարբեր հայեացքով դիտում էր
այդ բոլորը:

Ծերունին զարմացած՝ մատանին շուռ ու մուռ տուաւ,
ապա բաց արաւ թղթի կտորը և կարգաց մատիտով ու
պարսկերէն գրած այսպիսի տողեր.

«Ուղարկածս թող պահէ Խոսրէվը, մինչև որ նրա
տէրը ուզի նրանից»:

Եւ ուրիշ ոչինչ:

Ծերունին դէմքը կնճռեց, նամակը կտոր-կտոր անե-
լով նետեց, յետոյ մատանին տուաւ Խոսրէվին և ոտքի
հիշելով ասաց.

— Ինչ որ գրուած է, պիտի կատարուի... Նազդ-
գիրդ, շուտ ձիւրը առաջ բեր... Փամանակ է հեռանալ
այս խայտառակ տեղից և քաղաքից...

Տաս րոպէ յետոյ պատկարակը առաջ արած, ծե-
րունին և երիտասարդը, ծառայի ընկերութեամբ, արագ
քայլերով և բոլորն էլ լուռ՝ գնում էին դէպի քաղաք:

Քամին աւելանում էր, արեւը դէպի հօրիզոնն էր թե-
րուել և անապատի մթութեան մէջ, այլ և բարձրացող
փոշիի տակ, Հռութեան աշտարակը լիովին սկսում էր
թապնուել:

III.

1891 թուի աշնան վերջերին, Մենավաճառի առիթով տեղի ունեցող ժողովրդային մեծ յուզումների ժամանակ, խէսփուշների և ցնցոտիների մի ահագին բաղմութիւն, առաջնորդութեամբ Սէյիդ Հարիրուլլահ տնունով մի ֆանատիկ կրօնաւորի, յարձակում էր գործել զիշերով Շահի պանծապահ Նասրուլլահ խանի տան վրայ, թալանել լիովին և կրակի տուել ամբողջ շէնքը:

Երբ բազմութիւնը, Սէյիդ Համզայի մէջ գտած դիակը առած՝ խուժում էր պանծապահի տան վրայ, տնեցիք խուճապով ցրուել էին այս այն կողմ, շտապելով ազատուելու կատաղի ամբոխի վրէժխնդրութիւնից, որովհետեւ գտնուած դիակը ենթադրել էր տուել, որ դուրս պիտի նետուած լինէր խանի հարեմխանայից:

Կրօնաւորութեանը պէտք էր եղել ապստամբութիւնը սկսելու մի պատրուակ գտնել և նրա մի աշխոյժ գուրծակալը—Սէյիդ Հարիրուլլահ, յաջողուել էր մտնել խէսփուշների մէջ, գրգռել նրանց, առիթից օգտուել—որ մի դիակ էր գտնուել ցնցոտիների ժողովատեղիում—և հանելով նրանց ոտքի, գոչել էր.

—Գնանք աւերակ դարձնելու ժողովրդեան որդիներին սպանողների որջիւրը...

Եւ երբ հարիւրաւոր կատաղի, թալանելու համար պատրաստ ամբոխը մօտեցել էր Նասրուլլահ խանի շքեղ պալատին, սէյիդը գոչել էր.

—Ահա, նայեցէք այդ տանը... Այստեղ է այն աւագակներից մէկը, որ պղծում է մեր օրէնքը, մեր հացն ու ջուրը օտարի ձեռքն է տալիս և նրա պոռնիկ կանայք սպանում ու դուրս են նետում իրենց որջերից՝ մեր երիտասարդներին... Յանուն մեծ Մարգարէի, ջարդեցէք դռները, թալանեցէք տունը, կոտորեցէք բոլորին և թող Աստուծոյ օրհնութիւնը ձեզ վրայ լինի...

Ու ջարդել էին, փշրել, կրակի տուել ամէն բան. յետոյ, դիակը թողել տան առաջ, թալանել ինչ որ գտել էին ու թողել հեռացել ¹⁾:

¹⁾ Տես «Ալէմգիր» վէպը.

Գիշերային խաւարի, փախչելու շտապողութեան և խառնակութեան մէջ, տնեցիներից ո՛չ որ չէր տեսել թէ այդ ինչ դիակ էր որ խէսփուչները ձգեցին տան առաջ և ինչ սպանութիւն էր. սրտեղ էր կատարուել:

Իսկ երբ թալանողները հեռացան և թաղը դատարկուեց, երբ վերջապէս հրդէհը, շէնքի փայտեայ մասերը վառելուց ու ոչնչացնելուց յետոյ՝ մարեց ինքնին, թաղի զանազան կողմերից կամաց-կամաց, նախ վախփախելով և ապա համարձակ՝ երևան եկան տան ծառաները, դրացիների տներից դուրս եկան կանաչք, տան աղաներն էլ հասան ու մտան պալատը, տեսնելու թէ ինչ էր ողջ մնացել այնտեղ:

Ի հարկէ ոչինչ: Փշրուած էին դռներ, լուսամուտներ, այրուած կամ թալանած—տարած խալի, ամաններէն, պաշար, նոյն իսկ աթոռներ, անկողին: Մնացորդը կազմում էր ջարդուած, կիտովին այրուած, տրորուած ու կտոր-կտոր դարձրած ամեն տեսակ իրերի մի խառնուրդ. յետոյ սևացած պատեր, տրորած ծառեր, պատռտած վարադայրներ կային:

Քիչ յետոյ տնեցիք բոլորը վերադարձել էին: Ահա այդ ժամանակ էր, որ ծառաներից մէկը, մեծ զուան մօտը մութ նախավաւթի անկիւնում, գտաւ խէսփուչների թողած դիակը:

Այիշէ խանումի աղախին Փաթման, որ սրտատրոփ սպասում էր տեսնելու գերբ Խոսրէվի դիակը, ապշեց երբ իմաց տուին, որ սպանուածը տանտիրոջ մեծ որդին էր:

Յիրաւի, դիակը նասրուլահ խանի որդի Միրզա Քահրամ խանի դիակն էր կուրծից մեծ վէրք ստացած:

Լուրը շանթահարեց ամէնքին. ձրագներ բերին, դրացիներ թափուեցին: Սպանուածի մայրը, լուրը առնելով, կաթուածահարի նման փուռեց գետին, հարեմխանայի կանանցից մէկը ճշաց և ուշաթափուեց—երևի վախից, իսկ Այիշէ խանումի աղախիներին ամենակրտսերը չը կարողացաւ զսպել իրեն և, ելնի խելքը կորցնելով, (այդպէս բացատրեցին ամենքը) մագիւրը փետելով՝ ընկաւ դիակի վրայ: Հազիւ կարողացան նրան ուշքի բերել: Իսկոյն հեռագրեցին Ղում-սպանուածի հօրը, բայց ո՛չ որ չը կարողացաւ լուծել այն հանելուկը, թէ ինչպէս

Պիրգա Բահրամ խանը, որ տնից դուրս չէր եկել, ոչ միայն սպանուել էր, այլ և ընկել ամբոխի ձեռքը և առիթ տուել նրանց՝ իր հօր տան թալանուելուն ու հրկիզուելուն:

Մինչ տունը այս-այն կերպ կարգի էին դնում և բնակիչները ամբողջ գնում էին խանի եղբոր տանը հաստատուելու, սպանուածին թաղեցին, ոստիկանութեան իմաց տալուց յետոյ:

Ոստիկանութիւնը, ինչպէս մենավաճառի պործում, այնպէս և այդ խնդրում, մնաց զրեթէ անտարբեր: Քիչ սպանուածներ էին եղել, մէկն էլ թոյ Բահրամ խանը լինէր: Ժողովրդեան յուզումների ժամանակ սպանուածի համար ինչ դատ:

Եւ վերջապէս ո՞վ գլուխ ունէր այն ժամանակ այդպիսի բաներով զբաղուելու: Վրայ էին հասել ապստամբութեան օրերը, նասրուլլահ խանը հեռազրել էր որ ամբողջ ընտանիքը Ղում գնար և թէ կանայք, թէ ծառաներ, փակեցին դռներն ու հեռացան մայրաքաղաքից:

Այիշէ խանումը փորձեց դիմադրել, չը գնալ, ալախին Փաթման յատկապէս աղայի եղբոր մօտ գնաց, յայտնեց որ իր խանումը հիւանդ էր, ճանապարհորդել չէր կարող, բայց նասրուլլահ խանի երկրորդ հեռազրելը, որ խիստ հրամանի էր նման, ստիպեց գնալու:

Պատգարակով տարան ամէնքին: Աղայի եղբոր տանը հիւր մնացին միայն մի բանի ծառաներ, սպանուած Բահրամ խանի մայրը և երկու երեք աղախին:

Եկան ապստամբութեան օրերը, դրանց յաջորդեցին խաղաղութիւնը և ծխելու արտօնութիւն և վերջապէս վրայ հասաւ ամառնամուտը:

Նասրուլլահ խանը, Չահի հրամանով՝ աւարտեց սլաշտօնը և ամբողջ ընտանիքով Թէհրան վերադարձաւ:

Տունը նորոգուած էր, Այիշէ խանումը առողջացած: Մնում էր այժմ զբաղուել Բահրամ խանի հանելուկային սպանութիւնով: Նրա մայրը անպատճառ ուզում էր իմանալ թէ ո՞վ էր եղել որդուն սպանողը: Դրա համար նա չը խընայեց ոչ իր դրամը և ոչ էլ զարդերը: Վարձուեցին լրտեսներ, գտան խէսփուշների ժողովատեղին. իմացուեց որ այնտեղ է եղել զտնուած դիակը, սակայն անհնար և-

դաւ ապացուցանել, որ խէսփուհները սպանած լինէին:

Այն ժամանակ ծառաներից մի քանիսը ազօտ կերպով յիշեցին, որ պալատի աւերելու երեկոյեան մութին, Բահրամ խանը *Բիրունից*¹⁾ դէպի փողոց էր վազել, գոչելով.

— Բռնեցէք մարդասպանին, գողին...

Հետզհետէ յիշեցին և պնդեցին, որ գողացողը նա էր, որ ծառաները փողոց դուրս վազելով ոչ փախչողին էին տեսել, ոչ էլ գողացողին:

Քննողը ինքր նասրուլլահ խանն էր եւ հրաւիրել էր իրեն օգնելու նոր ոստիկանապետին, որ հռչակ ունէր որպէս հետախուզող:

Մի առ մի հարցութիւնք արին ծառաներին: Յետոյ ոստիկանապետը ծանրաբայ և խոհուն՝ Բիրունի դռնից քայլեց դէպի Սէյիդ-Համզայի աւերակները, նոյն քայլերով այնտեղից վերադարձաւ, ուշադիր բնեց շուրջը և մօրուքը շփելով ասաց.

— Վկայ է մեծ Մարգարէն, Բահրամ խանը սպանուած է ոչ թէ տան մէջ, այլ գրտում, այն էլ աւերակների մէջ...

— Իսկ ինչո՞ւ նա գնացել էր այնտեղ. հարցրեց. նասրուլլահ խանը:

— Նա վազում էր «մարդասպանի, գողի» ետեից, որ ձեր տան միջից էր դուրս փախչում... Նոյն գիշերը այս տան մէջ է մտած եղել մի օտարական...

— Օտարական. ձայնեց տանտիրոջ եղբայրը. — մենք բոլորս արթուն էինք մինչև լոյս. ոչ մի օտարական չը կար մեզ մօտ:

— Ծածուկ է մտել ուրեմն: Բահրամ խանը պիտի տեսած լինէր նրան... Ո՞րտեղ էր սպանուած՝ մթնելուն պէս. ձեզ հետ էր ընդունարանում:

— Ոչ. ասաց զարմացած և յիշելով տանտիրոջ եղբայրը — նա մթնելուն պէս ելաւ և յայտնեց, որ էնդէրուն — մօր մօտ է գնալու:

— Այնուհետեւ վերադարձաւ:

— Ո՛չ...

¹⁾ Արտաքին տուն. տղամարդկանց բաժինը:

—Այդտեղ է գալտնիրը... Կանչեցէր ներքինիներին։ Սկսում էր բացուել հանելուկը. ամենքն այդ զգում էին եւ զմայլմամբ ոստիկանապետի լուրջ դէմքին նայում։ Սա, երեւի նկատեց այդ, որովհետեւ արհամարհոտ ժպիտով ասաց.

—Պարզ է արեւի նման. ես մինչեւ իսկ կարող եմ ասել, թէ ով է նրան սպանողը, բայց թող գեռ քննենք... Իզուր չէ Ջահը մեզ ոստիկանապետ կարգել...

Նասրուլլահ խանը մի քանի գովեստներ չռայեց «ճարտար եւ ամենազէտ» պաշտօնեային, յետոյ հրամայեց որ շտապեցնեն եւ բոլոր ներքինիներին ու դռնապաններին կանչեն։

—Այո, խեղճ ասացիր, դիտեց ոստիկանապետը— հարկաւոր է դռնապաններին էլ հարցնել. նրանք պարտաւոր են գիտնելու մանող-եղնողին։

Քիչ յետոյ ընդունարանի վարագոյրը բացուեց եւ մի առ մի ներս գալով, դռան առաջ, ձեռքերը փորերի վրայ դրած պատկառանք կանգնեցին երեք ներքինիներ եւ երկու դռնապաններ։

Ոստիկանապետը ճակատի տակի հայեացքով խորապէս երկար զննեց նրանց, շփեց մօրուքը, հազաց եւ պատրաստուեց խօսելու։ Բայց Նասրուլլահ խանը նրա առաջը կտրեց եւ դռնաց.

—Է՛յ, փէղէ՛ր սուխտաներ ¹⁾, ձեր հողին կը հանեմ...

—Սպասեցէք, միջահատեց նրան ոստիկանապետը —այդպէս չէ կարելի... Թողէք ինձ։

Յետոյ դարձաւ ներքինիներին եւ ասաց կեղծ քաղցրութեամբ.

—Լսեցէք ինչ կասեմ ձեզ, սիրելիներս... Դուք երկար ժամանակ է, այս տանը ծառայում էք, նրա եւ ու մուտք գիտէք, նրա հացն էք ուտում... Այժմ, մտաբերեցէք թէ այն գիշեր, երբ փողոցային խայտառակ մարդիկ Գըլէյի-ալէմ Ջահնշահի հրամանների դէմ պործելով, համարձակուեցին նրա մեծ գանձապահի տան վրայ

¹⁾ Հայհոյանք, որ բառացի նշանակում է «հայրդ վառուած լինի»։

յարձակուել և թալանել ու վառել, երբ Բահրամ խանի գիակը ձգում էին այստեղ... նրանից առաջ, զիշերանալուն պէս, ով մտաւ այս տան մէջ... Ասացէք, ով որ էլ լինէր նա—ծառայ կամ իշխան... Մտաբերեցէք, ապա թէ ո՛չ, ձեռքիցս ազատում չունէք... խօսեցէք... ես Քօնթ-դը-Մօն-դը Փէրը ¹⁾ չեմ, որ իզուր տեղ բանտերը լցնեմ ձրի հաց ուտողներով... ես այդպէս չեմ անիլ. կապել կը տամ շան-որդիներին, մինչեւ ձեր սատակելը՝ ծեծել կը տամ... Օ՛, ես դեռ շատ միջոցներ գիտեմ ձեզ տանջելու, ձեր հողին հանելու... խօսեցէք... Եւ ոստիկանապետը, որ սկսել էր բաղցրութեամբ ու հետզհետէ խստացել, վերջին խօսքերը կատաղութեամբ արտասանելուց յետոյ, դարձաւ ներքինիներէից մէկին եւ որոտաց.

Խօսիր, սեւամորթ չուն, առաջ դու խօսիր...

—Աղա... մումուաց վախից կարկամած ներքինին—
ես... ես ո՛չ որի չեմ տեսել...

—Իսկ դո՛ւ... մատով հրամայեց երկրորդին ոստիկանապետը:

—Ե՛ս էլ ոչ որի չեմ տեսել:

—Իսկ դո՛ւ, հարամզադա...

—Ոչ որի, խան...

—Ա՛, այդպէս... ատամները կրճտացրեց պաշտօնեան—տեսնե՛ք ուրեմն... Բահրամ խանի հարեմխանան մտնելը ով տեսաւ...

Բոլոր ներքինիները լռեցին: Նասրուլլահ խանը գունատուեց.

—Ինչպէ՛ս... գոչեց նա—այդպէս էր պահպանում իմ հարեմը, փէզէր սուխտաներ...

—Նա իր մօր մօտ էր գնացել... մրմնջաց ներքինիներից մէկը—գուր հրամայել էիր թողնել նրան ազատ... Աղայի որդին...

—Այո, բայց նա մօր մօտ չէ եղել, ո՛չ... գոռաց տանուտէրը—նա չէ եղել այնտեղ...

—Ուրեմն նա հարեմխանան էլ չէ եղել. համարձա-

¹⁾ Մի աւստրիացի ոստիկանապետ, որ պաշտօնանկ եղաւ Մենավաճառից իսկոյն յետոյ:

կուեց ասել մի ներքինի — մեզնից ոչ ոք նրան չէ տեսել, Բիրունից — Էնգէրուն ներքինի չէ հսկում... դուք այդպէս էք կարգադրել:

— Իրաւ է. մէջ մտաւ տանտիրոջ եղբայրը — գուցէ խնդճը խարեց մեզ, երբ ասաց որ մօր մօտ է գնում. գուցէ այնտեղ չէր...

— Այնտեղ եղել է նա. պնդեց ոստիկանապետը — ծառաներից մէկը պատմեց, որ նա վազել էր հարեմխանայի դռան կողմից... Կամ այնտեղ է եղել և կամ իր մօր մօտ գնալիս՝ տեսնելով մի օտարականի՝ հարեմխանայից դուրս վազելը, ետից պնդել է և գողացել... Յետոյ երկուսն էլ դուրս են վազել և Սէյրդ Համզայի մօտ, օտարականը սպանել է նրան ու փախել... Այսպէս է եղել գործը... Ներքինիները պիտի իմանան թէ ո՞ր է եղել այդ օտարականը և ի՞նչ գործ ունէր նա հարեմխանայում... Գոյ կամ... ինչ որ էլ լինէր, այդ օտարականը զիջերով դուրս էր նետում կանանցից... խօսեցէք չուտ, քանի դեռ չեմ բարկացել...

Ներքինիները վախից սկսեցին դողալ և լուռ մնացին:

— Իսկ դուք, դռնապաններ, դուք ոչ ոքի չէք տեսել:

— Ես ոչ ոքի, ապա... Հարեմխանայի դուռը միշտ կողպած է, բանային ինձ մօտ և ոչ ոք չէ կարող առանց իմ գիտութեան մի քայլ անել դէպի դուռը:

— Աւելի վատ քեզ համար, փէդէր սուխտա, օռնաց ոստիկանապետը — ուրեմն դու ինքդ ես ներս մտցրել նրան, և ով գիտէ քանի թուաման կաշառքով... խօսիր, թէ չէ Աստուած գիտէ, այլ ևս համբերութիւն չը մնաց:

— Աղա, խօսեց երկրորդ դռնապանը — ես Բիրունի դռնապանն եմ և այն օր մի բողբոջով սենեակս էի մտել, երբ լսեցի «բռնեցէք» խօսքերը, սուրը ձեռքիս դուրս թռայ, երկար նայեցի, ամբողջ փողոցի երկարութեամբ երկու անգամ այս-այն կողմ վազեցի...

— Ձայնդ կտրիր, ախմախ, գողաց նրա վրայ ոստիկանապետը - և կտրիր դնա. դու մի վախկոտ շուն ես, որ ով գիտէ, ո՞ր ծակը մտար, երբ «բռնեցէք» բառը լսեցիր...

Ապա դարձաւ ծառաներին և ասաց.

— Բերէք կրակարան և ունելիներ...

Ներքինները սկսեցին աւելի դողալ և կանանոցի դժնապանը սկսեց լալ ու կանչել:

— Աղա, հաւատացէ՛ք, երդուում եմ Մարգարէի մօրուրով, երդուում եմ...

— Լռի՛ր, չո՛ւն... գողաց տանուտէրը — այժմ կը տեսնենք թէ էլի կը ծածկես...

— Ինչո՞ւ, աղա, քիչ ուշքի դալով՝ խօսեց դժնապանը — միթէ այս 10 տարուայ մէջ ես որեւիցէ սխալ գործել եմ, որ ծեր վիճակովս՝ ինձ տանջանքի ես մատնում... Եւ վերջապէս, գոչեց նա քիչ բարկութեամբ — մենակ խօս ես չեմ կանանոցի դժնապանը... Թող Այիշէ խանութի դժնապանին էլ հարցնեն, թող նա էլ պատասխան տայ, գուցէ հէնց նա է...

Նասրուլլահ խանը կարծես մի վատ խայթոց ստացաւ, այնպէս ուտնեց, որ ամենքը ուրսափեցին:

— Ինչ... գողաց նա — դու համարձակում ես... Շան սատակ կանեմ...

— Աղա... ետ քաշուեց վախեցած դժնապանը — ես խօսչինչ չասացի... Գուցէ դժնապանը մոռացել է դուռը փակել, գուցէ աղախիներից մէկը...

— Կանչել, իսկոյն կանչել Արպէրին, չուտ...

Մի ծառայ գուրս նետուեց, մինչ տանուտէրը շըրթունքները կծելով եւ կատաղի կերպով աչքերը ոլորելով՝ ամբաստանող դժնապանին էր նայում:

— Իզուր է ձերդ մեծութիւնը այդքան զայրանում. խօսեց ոստիկանապետը — Այս մարդու ասածը իրաւացի է. եթէ կայ Հարեմին մի ուրիշ դուռ եւս փողոցի վրայ եւ այդ դռանը մի դժնապան — նրան էլ պիտի հարցաքննել...

— Թող գայ, թող գայ... ասաց տանուտէրը — բայց այդ անկարելի է. ես ձեռքովս կտոր-կտոր կանեմ թէ դժնապանին եւ թէ՛ աղախիներին, թէ՛ նրանք թողած լինին մի թռչուն իսկ ներս թափանցելու՝ առանց իմ գիտութեան:

Սակայն այդ միջոցին Այիշէ խանութի բնակարանում կատարուում էր մի այլ տեսարան:

Կանչող ծառան ծեծել էր դուռը եւ եկող աղախինն բացատրել, որ ոստիկանապետը քննութեան էր ե-

կել Բահրամ խանի սպանութեան համար, հաւարել հարցուփորձ էր անում բոլոր ներքիններին և դռնապաններին և որ աղան հրամայում էր իսկոյն կանչել նոյնպէս ծերունի Արաբերին:

Աղախինը վազեց եղածը պատմելու Փաթմային և սա լեզադատառ ներս ընկաւ խանումի մօտ:

Այիշէն փոխուած չէր, միայն նախկին գուարթութիւնը և աշխոյժը կորցրել էր լիովին: Այժմ աւելի լուրջ էր դարձել, սակաւ էր տնից դուրս ելնում, շատ սակաւ խօսում և ծիծաղում:

Հանդարտութեամբ լսեց նա աղախնի պատմածը, յետոյ մի վարկեան մտածեց և ասաց.

— Ուղարկիր դռնապանին. ներս մտնողը նոր աղախին էր, որ ես չը վարձեցի...

— Բայց, խանում, չէ՞ որ այդ «աղախինը» ներս մտաւ և դուրս չը գնաց այլ հս... Արաբերը նրա դուրս գնալը չը տեսաւ... և այդպէս էլ կը պատմի. իսկ ո՞րն է այդ աղախինը...

Դրութիւնը կրիտիքական էր: Տանուտէրը ճանաչում էր բոլոր աղախիններին, որոնցից ամենանորը Ղուսից իրենց հետ բերածն էր միայն. իսկ միւսները 4—5 տարուայ ծառայողներ էին:

— Կանչիր ինձ մօտ Արաբերին. հրամայեց Այիշէն:

— Չնւտ արէր. գոչում էր այդ միջոցին գրսի դուռը ծեծելով՝ ուղարկուած ծառան:

— Այդ շանն էլ ասացէք որ սպասի. դէմքը խստու թեամբ կնճռեց խանումը:

Երբ դռնապանը ներս էր մտնում, նա չը գիտէր թէ ինչո՞ւ էին իրեն կանչել և ժպիտը երեսին, դռան մօտ կանգնած մնաց:

— Արաբեր, ասաց նրան Այիշան — այս բոլորիս քեզ աղան կանչել է և պիտի հարցնի թէ ո՞վ ներս մտաւ այստեղ այն գիշեր, երբ մեր տունը թալանեցին... Ինչ պիտի ասես:

— Կասեմ որ ոչ որ... և ինձ կը հաւատայ աղան. ասաց ժպտուն ծերունին — քսանից աւելի տարի է, որ ես այստեղ եմ և նա իրաւունք չունի ինձ խաբեբայ համարելու:

— Այո, բայց այնտեղ է ոստիկանապետը, որ մի գազան մարդ է. նա կարող է տանջել քեզ, չարչարել..

— Ի՞նչ, ծերունուս...

— Այո, նա ոչ ոքի խնայել չը պիտէ:

— Ի՞նչ անել ուրեմն, խանութ... ծիր եմ, կամքիս ոյժը թուլացել է. գուցէ չը կարողանամ տանջանքների դիմանալ...

Եւ ծերունու աչքերը թրջուեցին:

— Իմ խեղճ Արաքէրս... հանդարտիր, մեղաւորը ես եմ... Դու միայն ճշմարտութիւնը ասա... Բնչ տեսար, կրկնիր ինձ...

— Փաթման ներս բերեց մի նոր աղախնի...

— Յետոյ...

— Յետոյ... հէնց այդտեղ է բանը . ամիսներով պուխս յոգնեցնում եմ իմանալու թէ Բնչ եղաւ, ուր է այդ նոր աղախնիը և չեմ կարողանում հասկանալ... Մէկ էլ, երբեմն մտածում եմ, որ գուցէ միւս դռնով դուրս գնաց...

— Ո՛չ, դու մոռացել ես, ծերունի, կէս ժամից յետոյ հէնց քո առաջովդ անցաւ, Փաթման նրան ճանապարհ դրեց... ես չը հաւանեցի նրան...

Ասաց Այիշան, յետոյ բարձի տակից հանեց մի բուռ գրամ, պարզեց ծերունուն և աւելացրեց.

— Ա՛ռ այս... աղջիկներիդ ուղարկիր... աղջկանցիդ մէկն էլ ինձ մօտ եմ առնում... օժիտը իմ վրաս... 2ը մոռանաս. հաստատ դու տեսար, որ այդ նոր աղախնիը, կէս ժամից յետոյ եկաւ քո առջևից անցնելու, դու նրա բաց երեսը մինչև իսկ տեսար, ջահիլ աղջիկ էր, բայց ես չը հաւանեցի. որովհետև քիչ չեղոտ էր... Դու դուռը բաց արիր, Փաթման նրան ճանապարհ դրաւ՝ ճրագը ձեռին... Հասկացա՞ր...

Ու Այիշէի ձայնը սպառնական շեշտ ունէր, իսկ հայեացքը խիստ՝ սեւեռուած էր ծերունու դէմքին:

Դռնապանը պահ մի լռեց, յետոյ ասաց.

— Հասկացայ, խանութ... Ես տեսայ աղախնին, չեղոտ էր. դու չը հաւանեցիր, Փաթման ճանապարհ դրաւ...

— Լաւ, այժմ գնա...

Եւ ծերունի դռնապանը դուրս գնաց դողդոջուն:

IV.

Մինչ այդ, երկու ծառայ ընդունարան էին մտցնում մեծ կրակարանը կրակով լի և երկու երկաթեայ փոքրիկ ունեկիներ:

Ի տես այդ բոլորի, ներքինիները և դռնապանը սկսեցին դողալ աւելի, մարելու նման կռթնեցին դռան:

Պիտի տանջէին թշուառներին. չը նայելով որ շատ սովորական, նախնական հարցուփորձի տանջանք էր համարում դա պարսիկների մէջ, սակայն սոսկալի էր նա¹⁾:

— Ո՛ր է այդ քաւթառը չի գալիս... որոտաց տա. նուտէրը:

Մի ծառայ դուրս վազեց:

— Ունեկիները կրակի մէջ դիր... հրամայեց այդ միջոցին ոստիկանապետը միւս ծառային:

— Աղա, հաւատացիր... խնայիր մեզ... մոմռաց ներքինիներից մէկը...

— Երդում ենք, աղա... չոգեց դռնապանը ձեռքերը պարզելով— խնայիր, ես մեղաւոր չեմ...

— Լռեցէք, շներ... ձեզ մինչև չը տանջեն, դուք ուղիղը չէք խօսիլ...

Դռնապանը չոգած տեղում սկսեց դառնապէս հեկեկալ, ցնցուելով ամբողջ մարմնով:

Ոչ որ սակայն չյուզուեց, մինչև իսկ տանուտէրը զայրացած՝ աքացիով այնպէս հարուած տուաւ նրան, որ խեղճ ծերունին փռուեց գետին:

— Վեր, շան դաւակ... ես քեզ հաց եմ տալիս, որ տմարդութիւն անէք, տանս մէջ գող ու մարդասպան մտցնէք...

Ապա մօտ գնաց ներքինիներին և բռունցքները նըրանց թթին բերին մօտեցնելով, ատամները կրճտեց ու ասաց.

— Կը խեղտեմ, ձեր մսերը ունեկիներով կտոր-կտոր կը հանել տամ, եթէ ճիշտը չէք խօսիլ...

¹⁾ Հիկացած ունեկիներով պարում են եղունկների տակը, խոր մղելով, մինչև որ տանջանքի ենթարկուածը խոստովան լի:

Այդ միջոցին ներս էր մտնում Այիշէի ծերունի զըռնապանը:

— Ո՛ւր էիր կորել, քաթմառ շուն. գնաց գէպի նա տանուտէրը սպառնաղին:

— Այն, ծեր եմ, ոտներս չի զօրում...

— Ը՛մ ես քո... ծեր չո՛ւն .. ապա, այս կողմն արի և պատասխան տուր, ասա...

— Սպասեցէք... դարձեալ միջահատեց նրան ոստիկանապետը:

— Ճառեր... չեմ ուզում, որոտաց տանուտէրը— թող ճշմարտութիւնը իսկոյն ասի, թէ չէ մաղերը մէկ մէկ կը փետեմ, այս կրակը ամբողջ փորը կը կոխեմ... Խօսիր, շուն, այն գիշեր, երբ մեր տունը թալանում էին, օտար մարդ մտաւ խանութիդ բնակարանը:

— Մտաւ, աղա... ասաց դռնապանը:

Բոլորը ցնցուեցին: Նասրուլլահ խանը բերանը բաց, մնաց սառած. ոստիկանապետը ոտքի ելաւ:

— Ինչպէս, ինչպէս... թոթուեց տանուտէրը— ինչ ասացիր... ասում ես մարդ մտաւ խանութի մօտ, քո առաջին անցնելով...

— Այո, աղախին Փաթմայի հետ:

— Տղամարդ...

— Ո՛չ, մի կին...

— Ահ... աղաւտ շունչ առաւ տանուտէրը— Խօսիր, իմ հաւատարիմ, իմ լաւ ծառայ— ասում ես մի կին... և ո՞վ էր նա:

— Մի նոր աղախին էր, որ խանութն էր կանչել տուել տեսնելու...

— Չասացի՞... դարձաւ ուրախ դէմք ստացած տանուտէրը՝ ոստիկանապետին — ախր ես լաւ գիտեմ, որ մի թռչուն չէ կարող մտնել այնտեղ, առանց այս, տեսնո՞ւմ էր, այս հաւատարիմ ծերունու գիտութեան... Աֆֆէրէմ, Արպէր, ես քեզ այնպէս վարձատրեմ, որ հրբէ՛ք չը մոռանաս... դու իմ սիրտս բոլորովին հանգստացրիր... լաւ, բայց ո՛ւր է այդ աղախինը. միթէ խանութը նոր աղախին է վարձել, որ ես չեմ տեսել... Հը՞...

Ու կասկածանօք՝ ծերունուն նայեց:

— Չէիր էլ կարող տեսնել, աղա, ժպտաց դռնապա-

ներ— որովհետև խանութը նրան չը հաւանեց և ետ ուղարկեց... Չեչոտ էր մի քիչ... սիրուն էր, բայց չեչոտ էր... ինքս տեսայ։

— Տեսնում ես ծերունուս, ծիծաղեց տանուտէրը— մի թուշուն իսկ բաց չի թողնիր... Ապա... ասա, շարունակիր... Ասում ես չը բռնեց խանութը, չեչոտ էր...

— Այո, չը հաւանեց, ետ ուղարկեց։

— Տեսա՞ր, դարձաւ տանուտէրը ոստիկանապետին— այս կողմից ապահով եղէք. իմ ծերունին երբէք չի գտիր։ Եւ վերջապէս խնդիրը շատ պարզ է. կինս աղախնի պէտք է ունեցել... Դուստրն էլ մէկը բռնեց... բերել է տուել, չէ հաւանել և ետ է ուղարկել... Այստեղ գողի կամ մարդասպանի նման բան չը կայ...

— Ի հարկէ. ժպտաց ծերունի դռնապանը— ես ինքս տեսայ. Փաթմայի հետ եկաւ և կէս ժամից յետոյ, Փաթման բերաւ իմ մօտից անցկացրեց. «Երեսը բաց արա տեսնեմ» պահանջեցի ես. Բաց արաւ. չեչոտ, սիրուն աղջիկ էր... Ահա բոլորը...

Ոստիկանապետը, որ մինչև այդ լուռ և ուշադիր ոչ միայն լսում, այլ և գննում էր խօսող դռնապանին, երբ տանուտէրը ասաց իր խօսքերը, առանց նրան պատասխանելու, յանկարծ մօտ գնաց ծերունուն, ձեռքը դրաւ նրա ուսին և ասաց մի առ մի ու չեչտելով.

— Դու, չեւս ստում։

Դռնապանը քիչ գունատուեց, բայց զսպեց իրեն և ասաց.

— Ո՛չ, ես ճիշտը խօսեցի։

— Մտնողը կի՞ն էր։

— Կին էր. այս անգամ հաստատ և համոզուած կերպով ասաց դռնապանը։

— Լու. արեց ոստիկանապետը, յետոյ դարձաւ տանտիրոջ և ասաց.

— Ուղարկէք թող Փաթման անուանէ իր բերած աղախնին և ցոյց տայ իմ ֆէրրաշին նրա տունը, որի աղջիկը կամ կինը լինելը և այլն... Գնա, Մուրադ— դարձաւ նա մի ֆէրրաշի— գնա ծառայի հետ հարեմխանայի այդ դռան մօտ, յետոյ Փաթմա կոչուող աղախնին ընկերացիր, գտիր այդ «չեչոտ» աղջկան կամ կնոջ և

մինչև մի ժամ այստեղ բեր... Առարկութիւն պէտք չէ ոչինչ. ասած որ ոստիկանապետը պահանջում է...

— Գնա ուրեմն և Փաթմային իմաց տուր, որ պատրաստուի ֆէրրաշին ընկերանալու. հրամայեց տանտէրը Այիշէի դռնապանին:

— Ո՛չ, չը թողեց ոստիկանապետը — թող մնայ... չունէր մի բանտի նման տեղ. բանտարկեցէր այդ ծերունուն. իմ ֆէրրաշներին մէկը կը պահպանի նրան... լսում ես, դու, ֆէրրաշ Կասրմ, խիստ կը պահպանես և ոչ որի չես թողնիլ հետը խօսելու, ոչ էլ սրան՝ մէկի երեսը տեսնելու...

— Բայց ինչո՞ւ, միջամտեց տանտիրոջ եղբայրը:

— Դուք ինձ յանձնել էք այս գործը քննելու և Բահրամ խանի սպանողին գտնելու, թէ՞ ոչ. հարցրեց ոստիկանապետը տանտիրոջ:

— Այո. պնդեց տանտէրը — ինչ որ էլ լինի, պիտի գտնել:

— Լաւ ուրեմն, թող հրամաններս կատարուեն... Բանտը ցոյց տուէք... Տա՛ր ծերունուն, Կասրմ...

Եւ առանց այլ էս ետ նայելու, ձեռքով նշան արաւ:

— Իսկ այս ներքինիները և դռնապանները... հարցրեց տանտէրը:

— Նրանք ազատ են այլ հս. թող պնան... Գնացէք և փառք տուէք Աստուծուն, որ ազատուեցիր... Մարդասպանը մտիլ է այդ ծերունու դռնին...

— Այիշէ խանումի բնակարանից... գոչեց տանտէրը:

— Այո. պնդեց ոստիկանապետը և լռեց:

Իսկ երբ նրա հրամանի վրայ բոլորը հեռացան և սենեակում մնացին ինքը, տանտէրը և նրա եղբայրը, մօտեցաւ նրանց ու ցած ձայնով ասաց.

— Ասացէք ինձ խնդրեմ, դուք ոչնչի առաջ կանգ չէք առնիլ... օրինակ, եթէ ձեր այդ կնոջ պատիւը... Մի վրդովուիր, խան, գուցէ մարդասպանը ծերունու մի ազգականը, գուցէ խանումի ազախիներին մէկի եղբայրը... կամ, եթէ խիստ խօսենք. սիրականը... Աստուած ոչ անի որ ես ու եւ կասկած տանեմ խանումի վրայ... Աստաֆրուլլահ... ¹⁾ մի մարդասպան...

¹⁾ Աստուած ո՛չ անի, բաւ լիցի:

— Այո, բայց ինչպէս բացատրել, գոչեց տանուտէ-
քը — որ գիտութեամբ ներս մտցրած տղամարդը, փո-
խանակ նոյն դռնով դուրս գնալու, եկել հասել է բիրու-
նի դռան և այնտեղ սպանել է որդուս... խելքս չի հաս-
նում... Դուք հնարում էք...

— Բացատրեմ այն, ինչ մտածում եմ. ասաց ոստի-
կանապետը — հնարաւոր է, որ դռնապանը չէ իմացել
ներս ներս մտնելը. հնարաւոր է նաև, որ խանութը յան-
կարժ իմանալով, մտնողը վախեցել է և միւս դռնով...
Բայց աւելի ճիշտն այն է, որ զիտ ինձ համար էլ շատ
մութ բաներ կան այստեղ... Ես ինքս, օրինակ, չեմ
հասկանում, թէ ինչն այդ օտարականը նոյն ձևով դուրս
չէ հանած տնից, ինչ ձևով որ մտցրած է...

— Հարցնենք աղախիններից. դիտեց տանտիրոջ եղ-
բայրը — նոյն իսկ Այիչէ խանութից, եթէ հարկը պա-
հանջի...

Ոստիկանապետը ձեռքով բացասական նշան արաւ,
իսկ Նասրուլլահ խանը գլուխը թոթուեց և ասաց.

— Ոչ, խանութին անկարելի է... իմացած էլ լինի
մի բան, որ սպանես, չի ասիլ... Եւ յետոյ, ես չեմ կա-
մենում նրան ու է բանով վրդովեցնել, անհանդիստ ա-
նել... Բայ, նա այդ գործի մասին ոչինչ չէ կարող գիտենալ
և հարկաւոր էլ չէ որ գիտենայ...

— Իսկ աղախինները ոչինչ չեն ասիլ. ժպտաց ոստի-
կանապետը:

Եւ լռեցին:

Ահա այդպէս էր գործերի դրութիւնը, երբ յանկարծ
իմաց տուին, որ մի աղախին կամենում էր ոստիկանա-
պետի հետ խօսել: Իմաց տուողը մի ֆէրրաշ էր, որ
գրսում, դռան առաջ կանգնելով պաշտօնն ունէր:

— Աղախին. ասաց զարմացած տանուտէրը — մեր
տնից...

— Այո...

— Հարեմխանայից...

— Այո.

— Աջայիբ... ¹⁾ Դրի աղախինն է:

¹⁾ Զարմաշը:

— Ոչինչ չէ ասում... Դէմքն էլ փակած է:

— Թող ներս գայ, թող գայ... գոչեց ոստիկանապետը— անշուշտ, ով որ էլ լինէր նա— մի նոր բան պիտի ասի մեզ:

Քիչ յետոյ ներս էր մտնում տնային չարսաւով, բայց երեսին քող քաշած մի աղախին և լուռ կանգնում դռան առաջ:

— Կին, հարցրեց նրան ոստիկանապետը— մըրի հետ ես ուզում խօսել:

— Ձեզ հետ, խա՛ն:

— Դու մըրի աղախինն ես, կին. գոչեց տանուտէրը:

Կինը լռեց և ոչինչ չը պատասխանեց:

— Լա՛ւ, ասա տեսնենք, հարցրեց ոստիկանապետը— ինչ ունիս ասելու:

— Միայն ձեզ պիտի ասեմ... ասելիքս միայն ձեզ համար է:

Ոստիկանապետը նայեց նասրուլլահ խանին և ելքօրը: Երկուսն էլ զլուխները օրօրելով և կնոջը զննելով, դուրս գնացին:

— Ասացէք ձեր Ֆէրրաշին, խօսեց կինը նրանց դուրս գնալուց յետոյ— որ ոչ միայն ինքը, այլ և ոչ ոք ականջ չը դնի դռներին:

— Լսեցիր... գոչեց խստութեամբ ոստիկանապետը Ֆէրրաշին— այժմ դուրս գնա և զգոյշ կաց... Դուռը փակիր ետեւիցդ:

Երբ Ֆէրրաշը դուրս էր գնում, կինը քողը ետ ձգեց, և տեսնուելու տալով նրան և գրեթէ շշուկով ասաց.

— Դուք Բահրամ խանի սպանողին էք որոնում:

— Այո՛... դու մի բան գիտես, ասա՛...

— Գիտեմ, կամ գոնէ գուշակում եմ որ նա պիտի լինի... որովհետեւ այն գիշեր այս տան մէջ գտնուող և հրաշքի պէս մեր ձեռքից փախչողը միայն նա էր...

Ու աղախինը սկսեց պատմել թէ ինչպէս իր խանումը— Այիշէն զրսից, կնոջ հագուստով ներս էր բերել մի սիրուն երիտասարդի, թէ ինչպէս երկար նրա հետ զուարճանալուց յետոյ, յանկարծ իմանալով որ նա զէքը էր, կամեցել էր սպանել նրան. երիտասարդը փախել

էր, անշուշտ ներսի դռնով անցել էր միւս բազը, կամեցել էր փախչել Բիրունից և այդտեղ էր անշուշտ, որ Բահրամ խանը տեսել էր նրան, վազել էր ետևից և... սպանուել աւերակների մէջ...

Ոստիկանապետը ականջները սրած, խիստ ուշադրութեամբ լսում էր այդ բոլորը և հետզհետէ դէմքը կնճռում: Երբ աղախինը վերջացրեց պատմութիւնը, պաշտօնեան քիչ լուռ մտածեց, յետոյ հարցրեց.

— Ուրիշ ոչինչ չունիս պատմելու:

— Միթէ այս քիչ է... Դուք փնտռում էիք թէ ով էր եղել օտարական մարդ այս տան մէջ այդ երեկոյ. ես ձեզ ցոյց տուի...

— Այո, բայց անունը չը տուիր...

— Որովհետև ես ինքս... խանումն իսկ չը գիտէ անունը...

— Ինչպէս, զարմացաւ պաշտօնեան— խանումն իսկ չը գիտէ...

— Ո՛չ... բազարում տեսել է երիտասարդին և Փաթմայի միջոցով ներս բերել... մահմեդական էր կարծել, գէթը դուրս եկաւ... անունն էլ մեզ չը թողեց:

— Հըմ... արեց ոստիկանապետը— ասա խնդրեմ, կի՛ն, ի՛նչ շահ ունիս դու, որ խանումիդ պատիւը այդպէս արատաւորում ես. խանումիդ, որ երեւի ո՛չ մի վատութիւն չէ արել քեզ...

— Ո՛չ, բայց նա և այդ շուն գէթըը պատճառ դարձան Բահրամ խանի սպանուելուն...

— Լաւ, բեզ ինչ, Բահրամ խանը քո լինչն էր...

— Իմ սիրականը...

— Քո սիրականը... գոչեց պաշտօնեան ապշած— տանուտիրոջ որդին քո սիրականը... Ուրեմն նա քո մօտից էր գալիս այդ գիշեր...

— Իմ մօտից... ո՛չ... զարմացաւ իր կողմից աղախինը-միթէ նա հարեմխանայումն է եղել:

— Թէև ենթադրում են որ ոչ, բայց ամէն փաստ ցոյց է տալիս որ եղել է... մօր մօտն էլ չի եղել... Արի և մի ստիլ, խոստովանիր որ քեզ մօտ է եղել...

— Երդում եմ որ ո՛չ... դէմքը կնճռեց կիներ-և առաջին անգամն է, որ դուք իմ մէջ կասկած էր դար-

թեցնում... նա, այդ գիշեր հարեմխանայում... Եւ ոչ ինձ մօտ... Անկարելի է... Նա միայն ինձ էր սիրում...

Ոստիկանապետը ժպտաց, յետոյ ասաց.

— Սյդ տղան երևի դէպի ազախիները առանձին սէր է ունեցել. իսկ հարեմխանայում կարծեմ քեզնից աւելի սիրուն ազախիներ կան:

— Չը կան և դու անամօթ զրպարտող ես. բարկացաւ կինը — ցաւում եմ որ եկայ այս բոլորը քեզ ասելու... Եթէ չուտ իմանայի... բայց ես դարձնալ կիմանամ թէ ուրեղ էր նա...

— Իմացիր, բոյրս, իմացիր... Ես էլ շնորհակալ կը լինիմ:

— Կիմանամ, բայց ոչ քեզ համար... Դու իմ մէջ բար ու քանդ արիր մի լալիչատակ... անիծուիս՝ դու...

Ասաց կինը և քայլեց դէպի դուռը:

— Սպասիր, կին, ո՛ւր ես գնում. ծիծաղեց ոստիկանապետը — մենք — տղամարդիկս, ինչպէս գիտես, ունենում ենք մի բանի կանաչք... օրէնքը թոյլ է տալիս և նախանձը մի պարսիկ կնոջ մէջ գոյութիւն չը պիտի ունենայ, այդ ինչպէս բան է...

— Ես պարսիկ չեմ...

— Պարսիկ չես... Դու մասնագական չես ուրեմն:

— Մասնագական եմ, բայց հրէայ եմ ծնուել...

— Ահա թէ ինչ... Հասկանում եմ... Արի, արի դեռ էլի խօսենք... Լաւ ուրեմն, քո ասելով այդ գէրբին ոչ տեսել էիր և ոչ էլ անունը գիտես... իսկ Փաթման...

Կինը լուռ՝ մնաց կանգնած դռան մօտ: Զգալի կերպով տանջւում էր նա: Զգջումը, որ իզուր տեղ իր խանութի պատիւը արատաւորել էր, կամենալով մի կասկածաւոր հաւատարմութեամբ սիրականի վրէժն առնել... այդ կասկածն էլ մի կողմից... Ռ՛վ պիտի լինէր, ազախին... գուցէ խանութներից մէկը...

— Դու չես ուզում այլ ևս խօսել, առաց խստութեամբ ոստիկանապետը — մոռանում ես որ արդէն շատ բան ասացիր և որ ես քեզ կը ստիպեմ բոլոր գիտցածները ասելու:

Կինը դարձաւ, նայեց նրան արհամարհոտ մի ժպիտով և ասաց.

— Ինձ ոչ որ չէ կարող ստիպել, ոչ տանջանք և ոչ էլ մահը... Բայց ես կասեմ ամէն ինչ, քանի որ սկսել եմ... Հարցրու ինչ ես ուզում իմանալ:

— Խանութի տուածին անգամն էր որ երիտասարդ էր ներս բերում այդպէս:

— Ո՛չ...

— Օ՛... իսկ գէրբից յետո՞յ...

— Ոչ որ... Նա այդ գէրբին մինչև այժմ էլ սիրում է և այժմ մինչև իսկ լրտեսներ է վարձել նրան գտնելու, գոնէ նրա անունը իմանալու համար:

— Այդ լաւ է... բայց ի՞նչպէս ոիրում է նրան, երբ ուզում էր ուզանել:

— Այն ժամանակ Նա ուզում էր սպանել, որովհետև Նա գէրբ էր, իսկ ինքը մօշտէյիդի ազգիկ...

— Այ, այ, ա... իսկ այժմ...

— Նա ամեն ինչ պատրաստ է տալ, իմանալու համար թէ ո՞ւր էր այդ երիտասարդը և ի՞նչ անունը կամ որտեղ է Նա...

— Հրմ... իսկ դու գիտես թէ ովքեր են նրա լըրտեսները...

— Կանայք են. բայց ես նրանց չը գիտեմ:

— Այդ լաւ չէ... աշխատիր իմանալ:

— Ես լրտես չեմ... առաջ խստութեամբ կ'ինք՝ դժուար մօտենալով. ուրիշ հարցեր չունի՞ս տալու:

— Ունիմ... համբերող եղիւր բիշ... մի քանի հարց ևս և բոլորովին ազատ կը թողնեմ քեզ:

— Հարցրո՛ւ:

— Եթէ այդ գէրբին տեսնես՝ կը ճանաչե՞ս:

— Կը ճանաչեմ:

— Նկարագրիր ինձ:

— Չատ սիրուն, կլոր մեծ աչքերով, գրեթէ պատանի — 22-25 տարեկան. լաւ հագնուած, միշտ տխուր և լուռ... սաստիկ ամաչկոտ...

— Հրմ... իսկ որ և է առանձին նշան...

— 2եմ նկատել:

— Այժմ մի ուրիշ հարց ևս... ինչո՞ւ է դժնապանք ասում թէ մտնողը ազախին էր, չեչոտ և տեսաւ նրա գուրս գնալը:

— Խանութը, նրա այստեղ գալուց առաջ, իր մօտը կանչեց հ...

— Հասկանալի է. միջահատեց ոստիկանապետը — այժմ կարող ես գնալ. . բայց ասա ինձ. մտադիր ես դու ինքդ էլ որոնել գէրրին, նրանից քո սիրականի վրէժը առնելու, և կամ խանութիդ արածները կուզէի՞ր որ իմանար աղան, նրան խեղտել տար...

— Ո՛չ... ես քեզ խոստովանանք ասացի և դու պիտի երդուես որ միայն քո մէջ կը մնայ ամէն ինչ. . Որոնիւր գէրրին, եթէ կուզես... ես թողնում եմ այդ քեզ — Իսկ դու...

— Պիտի ստուգեմ Բահրամի մասին կասկածը և եթէ ճիշտ է, պիտի նրա յիշատակի վրայ...

— Այ, ա՛յ, Ի՛նչ թունդ կին ես եղել...

— Կարո՞ղ եմ գնալ ..

— Կարող ես...

Կինը դուրս գնաց. Փէրրաշը, որ զուան վրայ էր, թողեց նրան անցնելու և երեաց ոստիկանապետին:

— Այստեղ է Մուրադը, խօսեց նա — և ասում է որ Ա. յիշէ խանութը հրաման չէ տալիս Փաթմային դուրս թողնելու և ոչ էլ ձեզ մօտ գալու...

— Լա՛ւ, պէտք չէ այլ ես .. Գնա ասա թող նախ դռնապանին աղատեն, յետոյ ձիերը պատրաստեն...

— Մեկնելո՞ւ... կառքը եկել է արդէն:

— Այո՞... լա՛ւ. . իսկ որտեղ են խաները:

— Բազում ման են գալիս:

— Ասա որ աղախինը գնաց և կարող են... բայց սպասիր, ես ինքս դուրս կը գնամ... կանչիր բոլոր Փէրրաշներին...

Ասաց, մի վարկեան եւ ձեռքը քթին դնելով մտածեց, յետոյ արագութեամբ դուրս գնաց և բակը իջաւ:

Հաղիւ նրա իջնելը տեսան տանուտէրն ու եղբայրը, որ շտապամբ մօտեցան:

— Ոչինչ, խաներ. ասաց ոստիկանապետը սառնաւորութեամբ — յիմար բաներ ասաց այդ կինը... ծիծաղեցի միայն:

— Բայց որի՞ աղախինն էր այդ:

— 2ը հարցրի ճշմարիտ... ինձ թուաց որ խոտա-

Տոցի ծառայողներից էր... ցանցառ բաներ խօսեց, որ երբէք գործի հետ կապ չունէր... Ես հրամայեցի որ Փաթմային չը տանեն, դռնապանին էլ բաց թողնեն... Այդ կողմից ոչ մի կասկած չը կայ...

— Չա՛սացի... գոչեց ուրախութեամբ տանուտէրը.

— Այո, ասաց ոստիկանապետը— մնում է դրսերում որոնել... գուցէ մի որեւէ գող է, բիրունի կողմից ներս է մտել, ուզել է բան գողանալ... Երևի ձեր որդին տեսիլ է, վազել է ետևից, բռնել, գողն էլ իրեն ազատելու համար... Այո... Է՛հ, ի՛նչ արած, բոլոր ծանրութիւնը այժմ մեզ վրայ է մնում... որոնելու մարդասպանին...

— Ես ձեր աշխատութիւնը չեմ մոռանալ. ասաց տանուտէրը— Կրէյլը-ալէմին էլ կը յայտնեմ...

Ոստիկանապետը խոնարհուեց, յետոյ փոխադարձ հաճոյախօսութիւններ, խոնարհումներ և բարեբերութիւններ տեղի ունեցան և քիչ յետոյ պաշտօնեան մեկնում էր պալատից, փակ կառքի մէջ նստած, ուր նա նստելուց յետոյ ծիծաղեց ըթի տակից և մոմռաց.

— Երբէք մի խառնուիլ կանանց գործերում, ապա թէ ոչ, հէնց որ ճշմարտութեան ետևիցը ընկնես, ամէն բան կը կորցնես...

Եւ երբ փողոցի կառքը դուրս էր ելնում, ոստիկանապետը մտածում էր թէ ո՞վ պիտի լինէր այդ գէրբը, որին Այիշէ խանումը կամեցել էր սպանել և այժմ խնութութեան չափ սիրում էր ու որոնում:

— Թող որոնի. ասաց նա ինքնին— իսկ ես չը կամայս գործում, ապա թէ ոչ՝ պաշտօնս էլ կը կորցնեմ ու դեռ մի բան էլ աւելի...

V

Եւ այսպէս, այդ երկար քննութիւններից այն արդիւնքը գոյացաւ նախ, որ իմացուեցաւ թէ գէրբը կենդանի էր: Այիշէ խանումի համար դա մի մեծ գիւտ էր: Եւ երկրորդ, ոստիկանապետը գրէթէ լիովին տեղեկացաւ թէ ինչէր էին տեղի ունեցել նախուլլահ խանի հարեմում և թէ ի՛նչ դեր էր խաղացել այդտեղ մի երիտասարդ գէրբ: Մսկ դա պատճառ դարձաւ այնպիսի՝ դէպքերի, որոնք

ո՛չ պակաս վրդովեցին Թէհրանի ազգաբնակութեան և մանաւանդ գէրբերի կրակապաշտ մի բուռը հասարակութեան՝ հանգիստը:

Սակայն այդ բոլորը տեղի էին ունենում յուզմունքներով և դժբաղդ արկածներով լի մի տարի պարսիկ ժողովրդեան համար:

2ր նայելով ժողովրդի տարած յաղթանակին մենավաճառի ապստամբութեան մէջ, չր նայելով որ փոքր ինչ խաղաղութիւն էր տիրել և մենավաճառն ու օտար կլանողների տիրապետութիւնը դուրս էր գնում երկրից, սակայն, հապիւ գալիս էր ամառը, որ երկիր էր մտնում մի դժնդակ, սոսկալի հիւր, իր հետքերի վրայ սփռելով անհամար զոհեր և ամալացնելով անցած տեղերը:

Խօլերան էր, որ Հերաթի ճանապարհով մէշէդ էր մտել, գնում էր Չահրուդ և այնտեղից հսկայ քայլերով մուտք էր գործում մայրաքաղաք, ձեռք տալով և ճիրանների մէջ սեղմելով Բագուի կողմից էլ ներս ընկնող իր նման մի համաճարակի:

Եւ երկիրը սկսում էր հեծեծել այդ սև հիւրի ոտքերի տակ:

Չահր, մենավաճառի գործը վերջանալուն պէս, ձեռնարկել էր մի գրօսանքի իր երկրում:

Այդ գրօսանքն էլ մի ուրիշ ժանտախտ էր դառնում անցած տեղերի համար: Եւելի քան տասը հազար համահարզուկ — պալատական, թիկնապահ, զօրք, ծառայ... միմիայն կին՝ 250 ից աւելի, ապա, 4 — 5 հազար ձի, նոյնքան էլ բեռնակիր անասուններ՝ մորեխի պէս խուժում էին անցած տեղերի դաշտերի և գիւղերի վրայ, խլում, ոտնատակ տալիս, սպառում ամեն ինչ, աւերակներ թողնում և անցնում...

Խնքնակալը զուարճանում էր. ո՞վ կարող էր նրա հետ ելած մի գրաստին անգամ արգելել որ արտ ու պարտէզ չը կոխոտեն և կամ մի ծառային անգամ դիմադրել. որ գիւղացոց ունեցածը չը խլեն և կամ եթէ վերցնում են՝ վճարեն:

Ոչ որ. և տասը հազար մարդ կոչուպտում էին, խլում, տաս հազար անասուն էլ տրորում էին, կրծոտում, ուտում և վնասում, թողնելով իրենց հտեում աւեր, ա-

մայութիւնն և մուրացկանների փոխուած հարիւրաւոր գիւղացիներ...

Օգոստոսի մէջ, մինչ երկրի ինքնակալը դէպի վեր-
Ղում և Սուլթանաբադ էր գնում աւերելու, խօսերան էլ
վարից էր մօտենում մայրաքաղաքն ամայացնելու:

Փախչող փախչողի էր՝ որ սկսեց: Այնուական, հա-
րուստ, այլ և բազմաթիւ մուրացիկներ, որոնք միշտ գը-
նում են հարուստների ետևից՝ վիժեցին դէպի ամառա-
նոցներ, մանաւանդ դէպի Զիմրան և նրա չրջակայքը:

Զահը իր պտոյտը գործած՝ գալիս էր Զիմրանի կող-
մով քաղաք մտնելու, սակայն երկու փարսախի վրայ՝
լուր ստացաւ որ խօսերան Թէհրանում օրական հարիւրից
աւելի զոհեր էր տանում... և ձիու գլուխը դարձրեց,
հրամայեց թիթեցնել կիսովին իր համհարզն ու շտա-
պեց մտնել լեռները տխուր ու տրտում, աւելի վախե-
ցած, որովհետև լուր բերին իրեն նաև, որ խօսերայից
մեռել էր իր մի կինը: Անդրանիկ որդի Զէլլէ — Սուլթանի
մայրը:

Ինքնակալի այդքան մօտ լինելը մայրաքաղաքին,
դատարկում էր Թէհրանի աղնուականներից: Խօսերան էլ
միւս կողմից: Եւ Զիմրանի Զարգանդը, Թէջրիշ, Բուս-
տամաբադ, ապա աւելի հեռաւոր կողմերը՝ լցում էին
փախչողներով:

Գործերի այդ դրութեան մէջ, կրակապաշտների
Մովթեդ Մանուկջին (այդպէս էր կոչւում նա) կարողա-
ցաւ յորդորել Խոսրէվին և իր ընտանիքի հետ զնացին
ամառուայ մնացած օրերը առ այժմ անցկացնելու Անդ-
լիական դեսպանատան պատկանող Գուլահէկ գիւղը, ուր կա-
յին կրակապաշտ բնակիչներ ևս և որովհետև այդ հողի վրայ
էին բնակուում, համարուելով անգլիահպատակ անգլիական
զրոյշի տակ ապրող, ազատ էին ու և է հալածանքից:

Սակայն Մովթեդի գալտնի մտադրութիւնն էր ե-
րիտասարդին կամաց-կամաց տանել աւելի խորերը. նախ
պատճառելով որ իբր թէ հարկաւոր էր բուժուելու զնա,
Գէմալէնդի հանրային ջրերում — Ասկ, Իրա կամ նոյն իսկ
Աբրգէրմ, ապա սակաւ առ սակաւ ուղղուել դէպի Մա-
ղանդարան, իջնել Մէշէդիսէր և այնտեղ շոգենաւ նըս-
տեցնելով՝ մի ծառայի հետ ուղարկել Ռուսաստան:

Մտածում էր որ երիտասարդը, տեսնելով նոր բաներ, նոր երկիր և նոր բարքեր—կը բուժուէր և մանաւանդ մի առ ժամանակ հեռու կը մնար այդ մատանին ուղարկող կնոջից: Որովհետեւ նա քաջ գիտէր թէ որպիսի նոր վտանգ էր սպառնում Խոսրէվին, եթէ Զոհրա խանումը յաջողուէր ձեռք ձգել նրան: Եւ կը յաջողուէր: Մովբէզը համոզուած էր որ հարեմի, այն էլ մի ազդեցիկ և հարուստ ազնուականի հարեմի կին, կարող է ուզածն անել: Փորձեր քիչ են եղել: Քիչ էր պատահել որ գեղեցիկ երիտասարդների տարել էին, պահել, ապա խեղտել տուել և դուրս նետել, որպէս զի չիմացուէր:

Ու Մովբէզը շտապով մեկնեց քաղաքից, գտաւ Գուլահէրում մի կրակապաշտի ընդարձակ պարտիզի մէջ չինած փոքրիկ շէնք 4 սենեակով և տեղաւորուեց այնտեղ: Բարեբաղտաբար անգլիական զինուորացուներ հէնց նրանց գալուց իսկոյն յետոյ, իր կալուածը շրջապատեց խուերայի դէմ և այլ ևս ոչ որի ներս չէին թողնում առանց բժշկական խիստ բնութեան և նախազգուշութիւնների:

Մովբէզն ու Խոսրէվը ծառ ծառաստանի մէջ ըսկսեցին գիւղական պարզ կեանք վարել: Այգետէրը, որ մի ծերունի բարի կրակապաշտ էր, ունէր կով, բանջարեղէն, բոլոր անհրաժեշտ ուտելիքները, այլ և նրա մօտ էր որ յաճախ երեկոյեանները ժողովում էին գիւղի կրակապաշտները, նստում պարտէզի ծառերի տակ և միասին երկար ժամեր անցնում:

Մովբէզի գիւղ գալը շատ ուրախացրեց գէրերին: Այլ ևս ամէն օր, օրական աշխատանքները վերջացնելուց յետոյ, շատ անգամ նոյն իսկ իրիկնապահներին, գիւղում ինչ որ կրակապաշտ կար, մարդ թէ կին, գալիս էին հաւաքուելու բարի փէրուիզի պարտէզը, նստաւորում Մովբէզի շուրջը և ծերունին միշտ աշխատում էր որ Խոսրէվը ներկայ լինի իրենց երկար խօսակցութիւններին:

Երիտասարդը միշտ նոյնն էր: Դժգոյն, լուռ, գրէթէ անժպիտ, սառը հայեացքով և երբեմն կիսախեղազար վիճակի մէջ: Հազիւ էր խօսում: Ոչինչ նրան չէր զուարճացնում: Աննպատակ նա թափառում էր այգիում,

գիւղի մէջ, մի երկու անգամ յաջողուեց դեսպանատան մեծ շէնքի ընդարձակ պարտէզը մտնել, յետոյ, կարդում էր շատ քիչ, իսկ մեծ մասամբ, փռուած մի ծառի հովանու տակ, իր հաւատարիմ և նրան միշտ հետեող ծառայ եպտոգերտի հսկողութեան տակ՝ անշարժ մնում էր կամ ննջում:

Միայն այդ ծառայի հետ էր, այլ և քիչ էլ ծերունի Մովրէզի, որ կարողանում էր նա խօսել սովորականից աւելի:

Սկզբում գերբերի ժողովը հետաքրքրեց նրան. Լրսում էր: Բայց յետոյ, կծկում էր մի պատի տակ և երկում էր, որ այլևս ուշադրութիւն չէր դարձնում խօսակցութիւններին:

Սակայն մի օր, իր մօրը թաղմանից մօտ 15 օր յետոյ, երբ դարձեալ իրիկնապահին Մովրէզի շուրջն էին ժողովուել և ծերունին խօսել էր սկսել, Խոսրէվը յանկարծ դարձաւ նրան և ասաց.

—Ասա, հայր, ինչու Ահուրա-Մազդան, որ ամենակարող է, թողեց Ահրիմանի գոյութիւնը... և ինչու Զրադաշտը չը յաջողուեց 2արը բոլորովին սնչացնել... օրինակ, չը լինէր դիակ, արին...

Ծերունին նայեց նրան ուշադիր և խօսեց.

—Ես քեզ այդ բոլորը կասեմ. իմ որդի, և ամենից առաջ ես կը պատմեմ քեզ և այս բարի մարդկանց՝ Զրադաշտի իրեն Կեանքի պատմութիւնը... Դուք պիտի տեսնէք իմ պատմածներից, դարձաւ նա ամէնքին—որ 2արի դէմ կռուելու համար հարկաւոր է ունենալ նախ՝ կամք և ապա՝ կռուելու ցանկութիւն... բայց թող որ ձեզ պատմեմ առաջ այն մեծ վարդապետի մասին, որ աշխարհ եկաւ 2արի դէմ կռուելու համար: 2արագուշտնամ է զիրքը, սիրելիներս, պատմում է մեզ նախ, որ երբ մեծ վարդապետը ծնաւ, նա ոչ թէ լացաւ մեղմիւններիս նման, այլ սկսեց ծիծաղել: Եւ նրա քրքիջը երկնային լոյսով լցրեց նրա սուրբ ծնօդների տունը... Դա մի քրքիջ էր, որ աւետում էր աշխարհին, թէ ծնել էր 2արի և նրա բոլոր ոգիների դէմ կատաղի կռիւ մրդող մարդը... 2արը վազուց ի վեր, տիրապետում էր մարդկանց. և նրա ոգիները—դեաները, իրենց երկրպա-

գու կախարդների միջոցաւ, ուզեցան վնասել իրենց դէմ կռուելու և Չարր լիովին ոչնչացնելու համար ծնունդ Մանուկին: Փորձեցին սպանել նրան բայց չը յաջողուեցին: Երկար է պատմութիւնը: Առաջին անյաջող փորձից յետոյ, ջանացին այրել նրան և այստեղ էլ հրաշալի մանուկը ազատ մնաց փորձանքից: Երրորդ անգամ կախարդները նետեցին մանուկին կովերի ոտների տակ, բայց այդ բարի անասունները, Մհուրա Մազդայի հրամանով չը կոխեցին նրան և մի կով կանգնեց նրա վրայ ու պաշտպանեց նրան միւսների սմբակներից... Այդ քոլորից յետոյ, նոյն կերպով ազատուեց Զրադաշտը ձիերի երամակից, ապա գայլերի բերանից...

— Եւ այդ քոլորը, հաստատեց մի գէրը, երբ Մովսէսը պահ մի լուռ էր նստել եմ կարգացիւնն համար էր, որ Զրադաշտը մեծանայ, ապրի և կռիւ սկսի Չարի դէմ:

— Այո. պնդեց Մովսէսը ծիծաղով ու բրբիջով աշխարհ եկող մանուկը, եկել էր լաղն ու տառապանքը գոյացնող չարիքների դէմ կռուելու համար... Այդպէս աշխարհ եկողը և այդպէս կռուի պնացողը անշուշտ յաջողութիւն կունենայ... Կռուի համար լացողներ պէտք չեն, այլ բրբջացողներ. չարը ընկճուած է բրբիջի առաջ և բրբջող, սրտանց բրբջացողը անյաղթելի է...

Ապա դառնալով ամէնքին, շարունակեց ոգևորութեամբ.

— Երբ 7 տարեկան դարձաւ Զրադաշտը թող օրհնեալ լինի նրա ծնունդը և կռուի համար մանկութիւնից պատրաստ ունեցող ճիրանները նա փայլում էր արդէն մեծ իմաստութիւնով... նա միայն, քոլոր մարդկանց մէջ, չը վախեցաւ այդ հասակում կռիւ սկսելու շար կախարդների և նրանց իշխանաւորների դէմ, որոնք այն ժամանակ ամբողջ երկիրն էին առել իրենց ձեռքը. և, որպէս առաջին հարուած, մերկացրեց կախարդների թագաւորի խաբէութիւնը: Այդ շար մարդը ուզում էր մեծ մանուկին տալ խմելու աղտոտութիւններ, որպէս հրաշալի բուժիչ դեղ... Եւ, երբ Զրադաշտը մերկացրեց սուտը, թէ թագաւորը և թէ նրա ընտանիքը, սարսափած Մհուրա— Մազդայի շանթերից, կայծակնահար մեռան:

— Իսկ ինչու Ահուրա Մազդան հէնց սկզբից չէր ունիւնում այդ Չար թագաւորին... հարց տուաւ Խոսրէվը ինչ պէտք էին այդ փորձութիւնները մանուկին:

— Փորձութիւնները, իմ որդի, բոլոր են. երկաթը կրակի մէջ չի կանալով և ծեծուելով՝ կուռ է դառնում և կտրուկ. ասաց Մովսէղը-և մանուկը այնուհետեւ սուր զարձաւ Չարի դէմ, սուր ահաբեկոյ և Չարի թագաւորութիւնը խարխոյ...

Սկսում էր մթնաշաղը. սակայն լուսին կար և արդէն նրա լոյսը լուսաւորելու էր գալիս պարտէզն ու ժողովատեղին: Ծերունի Մովսէղը, որ ծնօտը կոթնեցրել էր իր փայտի գլխին, շարունակեց խօսքը:

— Երբ Զրադաշտը երեսուն տարեկան դարձաւ-ասաց նա- թողեց իր հայրենի երկիրը և Պարսկաստան եկաւ բարոզելու կռիւ Չարի և նրա թագաւորութեան դէմ: Եւ նա ունէր իր աշակերտներն ու մի բուռ, թէև քիչ, բայց վառուած հետևորդներ, որոնք պարելու նման և քրքիջը չլթունքներին՝ գնում էին մեր երկրից դուրս վռնդելու Ահրիմանի գեւաններին և շարութեան այն բոլոր գործակալներին, որոնք գոյացնում են վիշտն ու արտասուքը, տանջանքն ու հարստահարութիւնը: Այստեղ, Իւրանի հողի վրայ, Զրադաշտին, յայտնում է Վօհի-մանօն երկնային ոգին, մեծ Միտքը և տանում նրան Ահուրա-Մազդայի գահի առաջ:

Եւ Զրադաշտը, բարութեան ստեղծիչ պերագոյն էակի գահի առաջ, ստանում է այն բոլոր պատուէրները, որոնք Աւեստան գնում է իր հաւատացողների մտքում. այն բոլորը, ինչ որ պահպանում է Աւեստայի Հախմաների մէջ, լի իմաստութեամբ և լի գեղեցիկ աղօթքներով Չարի և նրա որդայթների դէմ, որոնցից թող ազատ մնան ձեր բոլորի սրտերը...

Ասաց ծերունին և լոեց պահ մի: Լուռ էին ամէնքը: Խոսրէվն էր, որ ի գարմանս Մովսէղի և Եազդգեղի, դարձեալ խօսեց:

— Հայր, ասաց նա-դու մեզ չասացիր թէ ինչու Ահուրա-մազդան, չը նայելով Զրադաշտի կռիւներին, թողեց դարձեալ Չարի տիրապետութեան ընդարձակուելուն և ինչու մեծ կռուողին չը յաջողուեց վերջ տալ

վշտին, լացին և արիւնին...

Ծիրունին նայեց նրան ժպիտով, յետոյ ձեռքը դէպի երկինք պարզեց և հարցրեց.

— Ի՞նչ ես տեսնում այժմ, իմ որդի, ուր է արեւը:

— Նա մայր մտաւ և այժմ գիշեր է գալիս.

— Այսինքն խաւար... խաւարի-2արի և լոյսի-բարւոյ մէջ միշտ կայ և երեւի դեռ երկար կը մնայ կռիւը: Բարւոյ ստեղծողը, նրան պահպանողն ու կառավարողը, որ ամբողջ աշխարհի տէրն է — Ահուրա Մազդան է, Օրմուզդը՝ իր վեց պահապան ոգիներով ամշապանդաներով, որոնք ոգիներն են Արդարութեան, լաւ մտածութեան (վօհումանօ), Իմաստութեան, Խելքի, Առողջութեան և Անմահութեան: Լոյսը նրանց ամենամեծ բարիքն է՝ մարդկութեան տուած, արեւը՝ նրանց հողին, Առանց լոյսի և առանց արեւի՝ ոչինչ գոյութիւն ունենալ չէ կարող... Կռիւը խաւարի և լոյսը, արեւի և գիշերուայ մէջ միշտ կայ. բայց միշտ լոյսը յաղթում է: Մտաւոր լոյսն էլ միշտ յաղթող է, իմ որդի. նա այնքան ամենակարող է և անյաղթելի, որ ամէն խաւար ցրւում է նրա առաջ և խաւարի ցրուելու հետ՝ ոչնչանում է ինչ որ չար է, ինչ որ ապականութիւն... Կը գան օրեր, երբ լոյսը կը լինի բուժիչ և ամօքիչ, նա կը լինի մարդոց և ծնեցնող... Նայիր շուրջդ. երբ է խաւարը ծնունդ տուել ու է բանի. ամէն շարիք խաւարի մէջ և նրա շնորհիւ է կատարւում: Խաւար մտքի մէջ ոչինչ չի աճում և խաւար օրերը մարդ կարծես չէ ապրում, այլ հալւում է, տխրում... Իսկ լոյսը, իսկ արեւը... Ա՛հ, զգացե՛լ ես երբէք այն մեծ հաճութիւնը, երբ արեւը կաթիլ առ կաթիլ կեանք է մտցնում երակներիդ մէջ, ժպիտ է յառաջանում դէմքիդ վրայ, ցուրտ օրերին կաղդուրում է քեզ և նրա կրակը տաքացնում սառած մարմինդ... Նւ ի՞նչ կը լինէր բնութիւնն ամբողջ, եթէ Արիւր չլինէր. կը լինէին բոյսն ու ջուրը, անասունն ու մարդը. Ի՞նչ կը լինէր, եթէ լոյսը կեանք չը ներշնչէր արարածներին և ուղեղների մէջ թափանցելով, չ'ազատէր մարդկանց տգիտութիւնից, Ահրիմանի բոլոր աղտոտ, ապականող և փրչացնող շարիքներից... լոյս... Ահուրա Մազդայի շունչն է լոյսը, որ փչւում է խաւարի դէմ և միշտ ոչնչացնում

նրա դաւերը... խաւարը ստեղծում է վիշտ, տառապանք, ցուրտ և տգիտութիւն, իսկ լոյսը՝ բոքիջ, ուրախութիւն, ջերմութիւն և իմաստութիւն... փառք լոյսին և արեւին, փառք Ահուրա-Մազդային և երկնային ամշասրանտներին...

—Փառք Ահուրա-Մազդային... խոնարհուելով մըռմուռացին բոլոր լսողները:

Եւ Խոսրէվը երազուն, դէմքը լուսնի լոյսին տուած, մնաց մտախոհ ու լուռ:

—Ինչո՞ւ Ահուրա-Մազդան չը ոչնչացրեց խաւարը... խօսեց քիչ յետոյ Մովբէդը — այդ նրա համար, իմ որդի, որ դու ինքդ վերջացնես, մարդկութիւնը կռուի ելնէ խաւարի և Չարի դէմ՝ նրան ոչնչացնելու... Ինչո՞ւ Ջրադաշտին չը յաշոյուեց ոչնչացնել Չարին—այդ նրա համար, իմ որդի, որ Չարը երկարակեաց է և շատ Ջրադաշտների պէտք կայ՝ նրան արմատախիլ անելու համար... բայց, կը պան օրեր, կանցնին տարիներ և մարդկութիւնը կը ծնի այնքան կռուողներ, որ այլ ևս խաւարն ու Չարը տեղի կը տան նրանց զէնքերի դէմ և Արեւի ու լոյսի, բարւոյ և իմաստութեան խանդը կը թափաւորի աշխարհում...

Ու Մովբէդը այդ ասելով, ոտքի ելաւ, դարձաւ լըսողներին և վերջացրեց այսպէս:

—Այժմ գնանք քնելու և խաւարի չարիքներից դռնէ այդ ձևով խուսափելու... Ատելի է խաւարը... շուտով ուղարկիր մեզ Ջրադաշտներ, ո՞վ Ահուրա-Մազդան, թող նրանց քրքիջն ու զէնքերի դղրդիւնը աւետէ մեզ լոյսի դալուստը և թող օրհնեալ լինի քո սուրբ անունը...

Եւ հալիւ նա վերջացրիւ էր ոգևորութեամբ ու խորով շեշտով ասուած այդ աղօթքը, որ այդիի դռան վըրայ յանկարծ թնդային ուժգին հարուածներ:

Ամէնքը ոտքի թռան և միմեանց նայեցին: Ո՞վ կարող էր լինել նախ այդպէս ուշ և յետոյ, որ փոխանակ միւս բաց դռնից ուղղակի ներս մտնելու, բաղխում էր դրէթէ երբէք չը բացուող՝ փողոցի վրայի դուռը:

Բայց բաղխումը ուժգնանում էր: Տանուտէրը մի քայլ արաւ և կանչեց:

—Ո՞վ է նա, ո՞վ է դուռը բաղխողը:

—Բացէ՛ք, լսուեց դռից մի հրամայական ձայն ֆէր-

րաշներ են ոստիկանապետի կողմից՝ գէրերի մովբէդ Մանուկչին ուղարկուած...

Ծերունին պունատուեց և երիտասարդին նայեց:

— Ի՞նչ անել. հարցրեց տանուտէրը:

— Եազտգերդ, դարձաւ Մովբէդը ծառային— Խոս-
րէվի հետ պնացէք Չարուհի տունը և դուրս չը գար՝
մինչև իմ իմացնելը... Իսկ դուք բոլորդ - աւելացրեց նա
միւսներին— ետևի դռնից ցրուեցէք, չհետ...

Հարուածները կրկնուեցին աւելի կատաղի:

— Ի՞նչ է, չէք ուզում բանալ. պոռում էին դրսից:

— Գնա և բաց արա. ասաց Մովբէդը տանտիրոջ:
Եւ երբ նա գնում էր, ծերունին սպասեց որ բոլորը հե-
ռանային, յետոյ փայտը ձեռքն առաւ և հանդարտու-
թեամբ դէպի բաղխուող դուռը քայլեց:

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

(վերջը միւս անգամ)

Կ Ա Ս Ս Ա Ն Գ Ր Ա

(Kassandra)

Շ Ի Լ Լ Է Ր Ի Ց

Տրովայի յարկերում կար մեծ խնդութիւն՝
Մինչ կանգուն էր դեռ բերդը քարծրամուր.
Մի տեղ հարսանիք, պարեր ու կայթիւն,
Միաում քնարի ձայներ քաղցրալուր.
Ամէն ով որ կայ՝ քրտինքը ճակտին՝
Արտաունքոտ կոուից առնում է դադար.
Պրիւմ արքայի գեղեցիկ դուստրին
Պեւսեանն հարս է տանում իր համար:

Եւ դափնեպսակ գնում են կառքերն
Իրար ետեւից մեծ հանդէս սարքած՝
Երկնայինների սրբազան յարկերն,
Ուր եւ թիւքրացու բազինն էր կանգնած:
Խուլ մոնչիւնով քաքոսեանների
Հեշտանքն անցնում է փողոցէ փողոց,
Մինչ արհամարհուած, տխուր, եղկելի
Կար մ'իայն Մի կուրծք, որ ունէր բիր խոց:

Ջուրկ խնդութիւնից խնդութեան զրկում,
Մնացած մենակ, առանց ընկերի,
Գնում էր լռիկ Կասսանդրան տրտում՝
Դափնեաց անտառը Ապոլոն վեհի.
Հագիւ թէ հասաւ մարգարէութիւն
Անտառի խորը, սաստիկ զայրոյթով
Իր ապարօշը չպրտեց գետին,
Այսպէս սրտառուչ բողոք բառնալով.

«Ամէն դուռ բաց է խնդութեան համար,
 «Ամէնքն երջանիկ զգում են իրանց.
 «Ժերուկ ծնողներս յոյս ունին վառ վառ,
 «Քոյրս սպասում է զարդով ճոխապանծ.
 «Միայն ե՛ս եմ որ ծեծում եմ ողորմ,
 «Փախչում է ինձնից ցնորքն անուշիկ.
 «Ես այս պատերից թռչելով այն կողմ՝
 «Մի կործանում եմ տեսնում մեզ մօտիկ.

«Տեսնում եմ, ահա, մի ջահ է վառում,
 «Բայց այդ ջահը չէ Հիւմէնի ձեռին.
 «Տեսնում եմ, մինչեւ ամպերն է հասնում
 «Բայց ոչ թէ նման զոհի բոցերին.
 «Տեսնում եմ, զուարթ սարքում են հանդէս,
 «Բայց եւ զգում եմ հոգով նախազգած,
 «Որ մի Աստուած է գալիս դէպի մեզ՝
 «Հանդէսի տեղակ տալ շիան ու լաց:

«Զե՛ն դնում ականջ իմ բողոքներին,
 «Հեզնում, ծաղրում են վշտերս բոլոր,
 «Մինչ էլ ստիպուած սիրտս դառնազին
 «Անապատ եմ ես տանում մենաւոր,
 «Խոյս տուած բոլոր երջանիկներից
 «Եւ ուրախների ծիծաղը շարժած.
 «Ինչ ծանր բաժին ստացայ քեզնից,
 «Ով դու մեծ Պիւթեան, խորամա՛նկ աստուած,

«Ինչո՞ւ համար դու ինձ ես կամեցած
 «Ընտրել քարոզիչ քո պատգամների՝
 «Այնպիսի տեղում, ուր, մտքով փակուած,
 «Նման են մարդիկ միայն կոյրերի.
 «Ինչո՞ւ ես տուել ինձ, կարողութիւն
 «Տեսնելո՞ւ միայն, ո՛չ արգիլելու.
 «Ինչ որ ծածկել ես, է իրողութիւն,
 «Գուշակած բաներս՝ հանդէս են գալու:

«Արժէ՞ բաց անել քողն ա՛յն ժամանակ,
 «Երբ մօտ է արդէն սարսափն ահաւոր.

«Կեա՛նք--մոլորութիւնն է տալիս մենակ,
 «Դիտութիւնը՝ մա՛հ--մարդկերանց ըտլոր.
 «Վերցրո՛ւ, ոհ՛, վերցրո՛ւ դու պայծառութեան
 Տխրութիւնն աչքիցս... արիւն եմ տեսնում.
 «Զարհուրելի է քո ճշմարտութեան
 «Լինել հողեղէն անօթն աշխարհում:

«Տո՛ւր ինձ առաջուայ կուրութիւնս կրկին
 «Եւ խաւարամ՝ իտ հոգիս ինդալի.
 «Լոեցին երգերն իմ՝ զուարթագին,
 «Հենց որ հոչակողն եղայ ԶՈ ձայնի,
 «Դու ապագայի դարձրիր ինձ տէր,
 «Սակայն խլեցիր ինձնից իմ՝ ներկան.
 «Խլեցիր կեանքիս դու զուարթ ժամեր--
 «Կեղծ է քո պարգեւն, յե՛տ վերցուր նրան.

«Երբեք հարսնութեան շտեսան պսակ
 «Իմ մատաղ գլխի հերքն անուշաբոյր՝
 «Այն օրից, երբ ես կեանքս բովանդակ
 «Նուէր բերեցի բազնիդ մօտ տխուր.
 «Արտսունքով անցաւ իմ պատանութիւնն,
 «Ես ճանաչեցի միայն վիշտ ու ցաւ,
 «Մինչ իմինների կրած նեղութիւնն
 «Զգայուն քրտիս խորերը հասաւ:

«Տեսնում եմ շուրջս խաղեր ու խնդում,
 «Տեսնում եմ աղջկերք եւ ողջ պատանիք
 «Ապրում, սիրում են եւ զուարճանում,
 «Մինչ հեծում է իմ սիրտն ապերջանիկ.
 «Էլ ինչո՛ւ զարունն ինձ պիտի ժպտի
 «Երեղ զարդարած բնութեան ծոցում.
 «Ո՛վ կը ճաշակէ վայելքը կեանքի,
 «Երբ որ այդ կեանքի խորն է թափանցում:

«Ի՛նչքան երջանի՛կ է Պոլիքսենէն
 «Հարբած իր սրտի քաղցր ցնորքից,
 «Որ սպասում է փարեւ հարսնօրէն
 «Ամենից քաջին յոյն դիւցազներից.
 ԼՈՒՄԵՏ

«Հպարտութիւնից կուրծքն ուռած այլ եւս
«Զգացած բերկրանքն հագիւ է զսպում.
«Ո՛վ երկնայիններ, մինչեւ իսկ ե՛ւ ձեզ
«Երանի չի՛ տալ նա իր երազում:

«Ե՛ս էլ եմ տեսել այդ քաջ դիցազնին,
«Որին ընտրում է սիրտս տենչալից.
«Աղերս է փայլում իր գողտր աչերին՝
«Շոր ոգետրուած սիրոյ կրակից:
«Երնէ՛կ այդպիսի ամուսնու հետ ես
«Քաշուէի քնիկ յարկս հայրենի.
«Այն ինչ Ստիքսեան մի ստուեր կարծես
«Մտնում է մեր մէջ նման գիշերի:

«Ա՛խ, Պրոսէրպինա՛, ինձ ես ուղարկում
«Դու էլ քո քոլոր տժգոյն ստուերներ,
«Որ ամենուրեք ինձ են հետեւում
«Ուր ման եմ գալիս կամ շրջում անտէր:
«Այդ զարհուրելի դէմքերն հանապազ
«Թումնաւորում են դեռ զուարթ խաղերս՝
«Թողնելով խեղճիս սարսափ ու աւեր...
«Էլ զուարթութիւն տեսնելու չեմ ես:

«Տեսնում եմ, մահուան սուրը շողշողում,
«Կրակ է ցայտում սպանչի աչքից.
«Ոչ աջ, ոչ ահեակ չեմ կարողանում
«Խոյս տալ, ազատուել դառն տանջանքից.
«Չեմ կարող նոյնիսկ դէս ու դէն նայել.
«Կամայ ակամայ ստիպուած եմ ես
«Ճակատագրիս կամքը կատարել
«Օտար աշխարհում ողբալով օրերս»:—

Եւ մինչ լալագին խօսում է նա դեռ,
Լսում են հեռուանց ձայներ շփոթի.
Տաճարի դռնից մահ, արի՛ւն, աւեր
Սփռում է երէց որդին թեւտիսի:
Հեռ թափ է տալիս իժեր ու օձեր,
Աստուածներն անգամ փախուստ են տալիս,
Մինչ ամպ ու որոտ, փայլակ ու կայծեր
Խեղճ իլիոնի վրայ են գալիս:

Գերմ. Թարգմ. Մ. Վ. Մ.

Չ Ի Ր Ս Բ Ի Օ Ձ Ի

(Shirabyoshi).

Ճապոնական կեանքից

Ա.

Վաղ ժամանակները ճապոնացի երիտասարդ նկարչի դաստիարակութեան էական մասերից մէկն էր իրենց երկրի վանազան մասերը ոտքով պտտելու անհրաժեշտութիւնը։ Այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ նկարչական յուշատետրի մէջըն էր անցնում իրենց գեղեցկութեամբ նշտնաւոր վայրերն ու տեսարանները, ուսումնասիրում էր բուդդայական տաճարների վեհ կերտուածքն ու ճարտարապետութիւնը, որոնցից մեծ մասը, պէտք է ասել, չիւնում էր յատկապէս երկրի ամենից աւելի գեղազուարճ տեղերում։ Այդ ճանապարհորդութիւնների արդիւնք է այն հիւանալի տեսարաններով և առտնին կենցաղի նկարչական պատկերներով հսկայական հրատարակութիւնները, որ այժմ արդէն դրական անգիւտ գոհարներ են և որ ամենից աւելի են ապացուցանում, թէ միայն ճապոնացի նկարիչը կարող է պատկերացնել ճապոնական կեանքի արդ ու կարգը իւր ամբողջ գեղեցկութեամբ և ինքնուրոյն տիպարով։ Եւրոպացի նկարիչների փորձերը՝ նմանուել ճապոնական նկարիչներին իրենց երկրի ու կենցաղի տեսարաններ նկարելու մէջ, միշտ էլ անկենդան և տափակ բաներ են լինում։ Եւրոպացի միջակ նկարիչը տալիս է մեզ միայն տեսածի իրական պատկերը, ճապոնացին նկարի մէջ մտցնում է և իւր հոգին, տարուայ եղանակների փոփոխութիւնների տպաւորութիւնը, այն զգացումը, որ շարժում է իւր մէջ օրուայ այս կամ այն ժամը, այս կամ այն վայրը, տեսարանը. նորա ձեռքի արդիւնքը պատկերների և մտքերի ճոխութիւն է չնչում ու բուրում։ Եւրոպացի հին ուղղութեան պատկանող, իրացի արուեստը

գէտը, որ դեռ ևս զնհատուում է և անբաժանող ուղղութիւն է, — բաւականանում է իւր արուեստն արտայայտելով միայն մանրակրկիտ մանրամասնութիւններ տալով. ընդհակառակը ճապոնացին, անուշադիր է թողնում մանրամասնութիւնները, նոցա գաղափարականացում է տալիս, հեռուն պլլում է ամպերի մէջ, իւր դիտողութիւնները հիւսում է յիշողութիւնների հետ, անելով նոցանից միայն այն, ինչ որ ինքնուրոյն է և զեղեցիկ: Հէնց դորա մէջ էլ է նոցա ամբողջ արուեստի գաղտնիքն ու ոյժը. մի ոյժ, որ կատարելապէս զնհատել կարող է միայն նա, ով տեսել է ճապոնացի արուեստագէտներին ոգևորութիւն ներշնչող մայրենի բնութիւնն ու յարգարանքը:

* * *

Վաղճը, շատ վաղուց մի երիտասարդ ճապոնացի նկարիչ ճանապարհորդում էր Կիօտօյից՝ Իեիգօ (այժմեան Տօկիօն): Այն ժամանակները դեռ ևս ճանապարհներ շատ չկային, եղանակներն էլ մեծ մասով վատ ու անտանելի և ճանապարհորդութեան հետ կապուած էր մեծամեծ դժուարութիւններ, որին իբր ասպացոյց դեռ ևս մնացել է ճապոնական ազգային առածը:—Kawai kowa tabi wo sase —երիտասարդ ժամանակ պիտի ճանապարհորդութիւն սովորես:

Այսօր ճանապարհները լաւացել, հաղորդակցութեան միջոցները փոխուել՝ հեշտացել են, բայց բնութեան տեսարանները մնացել են անփոփոխ. այն ժամանակ էլ նոյն էր, ինչ որ այժմ: Նոյն մայրի և տօսախի անտառները, նոյն բամբուկի պուրակները, նոյն համեստ գիւղական խրճիթները՝ իրենց գեղարուեստական յարգիւկտուրներով պարարտւմ էին ճանապարհորդի աչքն ու հայեացքը: Ինչպէս այժմ, նոյնպէս և այն ժամանակ դարաւանդներով դէպի բլուրների գագաթներն էին բարձրանում բրնձի արտերը, սրանց մէջ՝ այստեղ ու այնտեղ դեղին էին տալիս ճահճահոտ տղմի մէջ վխտացող գիւղացիների յարդէ գլխարկները: Ճանապարհի երկու կողմը նոյն Թիցօ՝ մանուկների պաշտպան աստծու արձաններն էին տնկոտած, որոնք ժպտում էին սրբազան տաճարներն այցելող ուխտաւորներին. և այն ժամանակն էլ, ինչպէս և այժմ, ամառային շոգ օրերին կարելի էր տեսնել ծանծաղ առուների մէջ լողացող մանուկներին, որոնց ուրախ քրքիշն ու ջրի չփչփոցը օդն էր թնկացնում:

Նրիտասարգ նկարիչը շատ էլ մանկահասակ չէր և առաջին ճանապարհորդութիւնը չէր, որ կատարում էր. արդէն սովորել էր անպաճոյճ կերակուրների և կոշտ անկողնի և գիտէր իւրաքանչիւր առարկայից առնել նորա լաւագոյն մասը: Սակայն այս անգամ նա ընկաւ մի այնպիսի տեղ, ուր շատ մեծ գոլարուածեամբ պիտի կերակուր և անկողին գտնէր, որովհետեւ մարդկային բնակութեան հետք անգամ չէր երևում չրջակայքում: Արևն արդէն մայր էր մտել և գիշերը վրայ հասել ու մուլթը կոխել էր: Նա աշխատեց կարճ ճանապարհ գտնել, բայց ընդհակառակն ընկաւ բլուրների անվերջ շարքերի մէջ և բոլորովին կորցրեց ճանապարհը:

Գիշերը մութ էր, լուսին չկար և եղևինների թանձր ստուերները մութն աւելի էին խտացրել: Այն տեղը, ուր որ ընկել էր նա, կարծես, բոլորովին անմարդաբնակ, վայրի ու անապատ լինէր: Չորս կողմը ձայնի չլսել իսկ չէր լսում: Միայն եղևինների կատարներին սուրող թեթև քամու շնչնկոցն էր լսում, մէկ էլ միջատների մեղմ, անորոշ համերգը: Նա աւելի ու աւելի էր առաջ անցնում, յուսալով թէ մի որևէ գետի հոսանքի կը հանդիպի, որ կառաջնորդէ իրեն մարդկային բնակութեան որևէ վայրի: Սև ահա, վերջապէս նա պատահեց մի սրբընթաց, գիծ գետակի, որ սահում-թափւում էր, սակայն, մի խոր ձորակի մէջ: Մեր նկարիչը ստիպուած էր նորից յետ դառնալ. նա բարձրացաւ մօտաւոր բարձրութեան վրայ, որպէս զի աչք ածէ չրջակայքը և, գուցէ, բնակութեան հետք գտնէ. բայց այդտեղից էլ բացի իրար վրայ կուտակուած լեռների խաւար, անորոշ գծագրութիւններից ոչինչ չը նշմարեց:

Բ.

Հէնց այն րոպէին, երբ արդէն վճռել էր գիշերել բաց երկնքի տակ, նա հանդիպակաց լեռան ստորոտում մի դեղնորակ, անորոշ լոյս նշմարեց, որ հաւանականօրէն մարդկային բնակութիւնից էր դուրս ցոլում: Առաջնորդուելով դորանով, հասաւ մի փոքրիկ տնակի, որ փայտատի խճիթի էր նմանում: Այն լոյսը, որ նա նկարել էր հեռուից, այժմ փակ դռան ճեղքից փայլւում էր: Նա առաջ անցաւ շտապով և դուռը ծեծեց:

Իրկար ժամանակ դուռը չէին բաց անում. վերջապէս, փանացի մի ձայն լսեց, որ հարցնում էր՝ թէ ով է և ինչ է ու-

գում: Ձայնը խիստ բնորոշ էր, իսկ արտասանութիւնը մայրաքաղաքացու հնչիւն էր յիշեցնում, որ շատ զարմացրեց նորան: Սրիտասարդ նկարիչն իրեն սարբերում մոլորուած ուսանող անուանեց և խնդրեց, որ եթէ կարելի է, իրեն ուտելու բան և գիշերելու տեղ տայ. իսկ եթէ այդ անհնար է, ապա տեղեկութիւն տայ, գոնէ, թէ ինչպէս կարելի է հասնել մօտաւոր գիւղը: Այնուհետև մի քանի հարց ևս առաջարկուեցան տանտիրուհու կողմից, ինչպէս երևում էր այն նպատակով, որ ամեն մի կասկած փարատուէր և, վերջապէս, ասաց.

—Այս բոլորից դուքս կը գամ. այսօր դժուար կը լինի մօտիկ գիւղ հասնելը, իսկ լեռնային շաւիղներն, այսպիսի ժամանակ, վտանգաւոր են:

Մի քանի բոլորից գուռը բացուեցաւ և ձեռքին թղթի լապտեր բռնած մի կին երևեցաւ, լապտերն այնպէս վարպետութեամբ էր բռնել, որ օտարականի դէմքն ամբողջապէս լուսաւորում էր, իսկ իրենը մթութեան մէջ էր մնում: Մի առ ժամանակ կինը լռիկ դիտում էր նորան, յետոյ հեզութեամբ ասաց. «Համբերեցէք, ջուր բերեմ»: Տաշտակը ջրով լցրեց, դրեց շէմքի առաջ և սրբիչ առաջարկեց հիւրին: Վերջինս հանեց իւր սանդալները, ոտները լուաց և ապա թէ կինը առաջնորդեց նորան մի կոկիկ, մաքուր սենեակ, որը յետեից կցուած խոհանոցի հետ կազմում էր տանտիրուհու ամբողջ տուն ու տեղը: Յատակի վրայ փռեց բամբակէ «ցարուտոն»ը, առաջարկեց հիւրին նստել և նորա առաջը դրեց տապակը:

Միայն այդ ժամանակ հիարաւորութիւն ունեցաւ նա գիտել իւր տանտիրուհուն և վերին աստիճանի զարմացած մնաց նորա գիմագծերի նուրբ գեղեցկութեամբ: Տանտիրուհին իրենից երեք կամ չորս տարով, գուցէ, մեծ լինէր, բայց դեռ ևս իւր գեղեցկութեան ամենածաղկած հասակումն էր: Անկարելի էր ենթադրել, որ այդ կինը գեղջկուհի լինէր: Նոյն զարմանալի մեղմ, թուրիչ ձայնով շարունակեց նա.

—Ես ապրում եմ մեն-մենակ և երբէք հիւր չեմ ընդունում մօտս: Բայց ես համոզուած եմ, որ ձեզ համար շատ վրտանգաւոր կլինէր այս գիշերուայ կիսին ճանապարհ գնալ: Այստեղ, մօտակայքում, ապրում են մի քանի գիւղացի, բայց առանց ուղեցոյցի դուք երբէք չէիք կարող նոցա մօտ տանող ճանապարհը գտնել: Ուրեմն մնացէք ինձ մօտ մինչև վաղն առաւօտ: Մեծ յարմարութիւններ առաջարկել չեմ կարող ձեզ,

բայց և այնպէս, գիշերն անցնելու հնարաւորութիւն կը տամ: Անշուշտ քաղցած էք, ահա ձեզ մի քիչ shojin—ryori (բուդդայականների գործածած բուսական կերակուր) և շատ ուրախ կլինիմ, եթէ դուք իմ համեստ խորտկի համը տեսնէք:

Ճանապարհորդը շատ քաղցած էր. ուստի և չափազանց չնորհակալ եղաւ առաջարկած հիւրասիրութեան համար: Մատաղատի աղջիկը կրակ վառեց և լուռ մի քանի տեսակ կերակուր էլ պատրաստեց,—«նա» (բողկի եփած տերեւներ) «աբուրածէ» (տապակած, ճապոնական լոբու—պանիր), «կամայիօ» (դդումի կտրտած, ինքնուրոյն կերպով պատրաստած կտորներ), քօքս լոբու վանդուած և մի բաժակ, ճապոնացիների սիրելի, բրինձի կերակուր—հիւրասիրութեան համեստութեան ու ոչ-ճոխութեան համար կիներ խնդրում էր չդատապարտել իրեն: Մինչդեռ նա ուտում էր, տանտիրուհին ամբողջ ժամանակը լուռ նստած դիտում էր և այդ լուսթիւնը մի քիչ չփոթում էր մեր ճանապարհորդին, և որովհետեւ նորա բոլոր հարցերին մանկամարդ կիներ պատասխանում էր կամ գլխի շարժումով կամ կարճ պատասխաններով, ուստի այլ ևս խօսակցութիւն սկսելու մտադրութիւնից հրաժարուեց բոլորովին:

Այս բոլորի հետ նորա ուշադրութիւնից չխուսափեց բընակարանի մաքրութիւնը. ամանեղէններն էլ անպայման մաքուր էին: Սենեակի համեստ սարք ու կարգը վայելուչ և սիրուն էր: «Փուզումա»-ները (անկողին ու ամանեղէններ պահելու փոքրիկ պահարանի դռնակներ) ծածկուած էին չինական նըկարներով՝ վարդաբուն սպիտակ թղթով, սենեակի մէջ եղած նկարները ճապոնական տրուեստի ամենայնազի տեսարաններն էին՝ պատկերացնում, այն է գարնանալին ծաղիկներ, լեռներ ու լճակներ, ամառային անձրեւ, հրկինք ու աստղեր, աշնանային լուսնի լուսով ողողուած մի տեսարան, քչքչացող առուակ և շատ ու շատ ուրիշ, մէկը միւսից գեղեցիկ բաներ: Սենեակի մի կողմում «բուզսուզան»-ի (պահարան) վրայ դրուած էր ընտանեկան ցածիկ պաշտամունքի սեղան. «բուզսուզան»-ի մաքուր յղկած և լքած դռնակները բաց էին և պահարանի մէջ երևում էր հանգուցեալների անուանական ցուցակը, մի տախտակի վրայ գրուած, որի առաջ վառուած էր կանթեղ և իբրեւ զոհ՝ դաշտային գեղեցիկ ծաղիկներ: Իսկ այդ ընտանեկան պաշտամունքի սեղանի վերը կախուած էր միջակ արժանիքից աւելի գեղարուեստական մի նկար, որ ներկայացնում էր գթասրտու-

Թեան աստուածունուն, ողողուած կտտարեալ լուսնի շողերով
և գլխի շուրջը ճաճանչ բռնած:

Գ.

Երբ նկարիչն աւարտեց իւր ընթրիքը, երիտասարդ աղ-
ջիկն ասաց,

— Չեմ կարող ձեզ փափուկ անկողին առաջարկել. ունե-
ցածս միայն մի բամբակէ վարագոյր է, որ գործ եմ ածում
մոծակների կծելու դէմ և մի ներքնակ: Երկուսն էլ իմս են,
բայց որովհետեւ այս գիշեր ես գործ շատ ունիմ, ապա հաւանո-
րէն քնելու ժամանակ էլ չեմ ունենայ: Ուստի, կիսնդրեմ, փոր-
ձեցէք ինքնորդ քնելու, թէն առաջարկած յարմարութիւններս
շատ մեծ բան չեն:

Այդ ժամանակ նկարիչը գլխի ընկաւ, որ մանկամարդ
կինը, թէն տարօրինակ բան էր, բայց ապրում է այդ անքնակ
վայրում մեն-մենակ և որ պատշաճ պատճառաբանութեամբ ուզում
է իւր անկողինն առաջարկել. Ուստի սկսեց բողոքել այդպիսի
հիւրընկալութեան դէմ, որ արդէն սիրաշահութեան սահմանից
անցնում էր և հաւաստիացնում էր, որ ինքը կարող է նոյն
իսկ յատակի վրայ փառաւորապէս քնել, և որ մոծակների
խայթոցներն իրեն անհանգիստ անել չեն կարող: Բայց կինը՝
մեծ-քրոջ համոզկեր ոճով խնդրում էր կատարել իւր առաջար-
կութիւնը: Ինքը, յիշաւի, գործ ունի և որչափ կարելի է շուտ
կը կամենար մենակ մնալ և յոյս ունի, որ իբրեւ բարեկիրթ
երիտասարդ թոյլ կտայ կարգադրել այնպէս, ինչպէս ինքն է
ցանկանում: Այնուհետեւ երիտասարդ կինը ներքնակը ձգեց յա-
տակի վրայ, բարձի տեղ փայտից շինած գլխատեղ դրեց, կա-
խեց մոծակներից պաշտպանուելու բամբակէ վարագոյրը և մեծ,
ծալուող ծածկաբանով պատեց անկողնի չորս կողմը: Յետոյ
բարի գիշեր մաղթեց այնպիսի չեչտով, որ շատ լաւ զգացնել
էր տալիս, թէ կկամենար մենակ մնալ: Նկարիչն իսկոյն կա-
տաւրեց նորա ցանկութիւնը, թէն խիղճը հանգիստ չէր տալիս
իրեն, որ իւր կամքի հակառակ այդքան նեղութիւն է
տալիս իւր գեղեցկուհի հիւրընկալին: Բայց չնայելով այդ խղ-
ճի խայթոցներին, հէնց որ ոտները մեկնեց, ինքն իրեն եօթ-
ներորդ երկնքումս պագց: Այնպէս էր յոգնել, որ ասել չէր
կարելի ու հէնց որ գլուխը փայտէ բարձին դրեց, իսկոյն քու-
նը կոխեց աչքերը:

Կէս գիշերից բաւական անցել էր երբ խոր քնի մէջ յանկարծ զարթնեց ինչ որ տարօրինակ աղմուկից: Այդ աղմուկը արագ և ոգևորուած չարժուող կամ պտտուող մարդու ոտնաձայնի էր նմանում: Իսկոյն նորա մտքովն անցաւ թէ՛ չլինի՞ աւազակներ են մտել տունը: Իսկապէս ինքը կորցնելու ոչինչ չունէր, հետևաբար և վախենալու կարիք չկար. բայց նորա երկիւղն այդ սիրալիր մատաղ աղջկայ մասին էր, որի հիւրասիրութիւնն էր վայելում: Մոծակներից պաշտպանելու բամբակէ վարագոյրի իւրաքանչիւր կողմից մի-մի որճագոյն (ծըրքն) ցանցաւոր պատուհան կար, բայց անկողնի շուրջը դրուած ծածկարանը արգելք էր լինում տեսնելու, թէ սենեակում ինչ էր կատարում: Սկիզբն ուղեց գոռալ, բայց յետոյ մտածեց, որ եթէ յիրաւի իրական վտանգ է սպառնում, ապա անմիտ և նոյն իսկ աննպատակ բան կը լինի ցոյց տալ, որ ինքն էլ գոյութիւն ունի այդտեղ, մինչև որ պարզուէր, թէ իսկապէս ի՞նչ կար: Հետաքրքրութիւն աւելի ու աւելի լարուած և պատրաստ արդէն ամեն դժբաղդութիւն կրելու, նա վճռեց, որ եթէ անհրաժեշտ լինի, նոյն իսկ իւր կեանքը կզոհէ իրեն հիւրընկալող մանկամարդ տանտիրուհու համար: Շտապով չորերը հագաւ, առանց աղմուկի դուրս սողաց վարագոյրի տակից, մօտեցաւ ծածկարանի անկիւնին և սկսեց դիտել: Այն ինչ որ տեսաւ, խիստ մեծ զարմանք պատճառեց նորան:

Մանկամարդ աղջիկը, փարթամ զգեստներով պճնուած, պարում էր ընտանեկան լուսաւորուած պաշտամունքի-սեղանի առաջ: Այդ հագուստից նա իսկոյն ճանաչեց, որ դա «չիրաքիօշի» (Shirabyoshi=պարող կին) զգեստ էր, բայց սովորական զգեստներից շատ առաւել ճոխ ու փառահեղ էր, որ ինքը երբէք չէր տեսել առհասարակ սովորական պարուհիների վրայ: Նորա գեղեցկութիւնը, որին մի առանձին հրապոյր էր տալիս այդ ճոխ զգեստը, գիշերային այդ լուռ պահին կարծես մի գերբնական չքնաղ հմայք էր ստացել: Բայց առաւել հմայիչ ու թովիչ էր նորա պարը: Մի բոպէ նորա մտքովն անցաւ,— գերբնական հմայք չէր իւր տեսածը: Ժողովրդական նախապաշարմունքներն ու սնոտիապաշտական հաւատալիքները կինազուէսների մասին մի բոպէ յարուլթիւն առան նորա երեսակայութեան մէջ և նորա ամբողջ մարմնով մի սարսուռ անցաւ. նա իրեն կախարդուած աշխարհ ընկած կարծեց. բայց բուռգայական զոհի սեղանը և սրբազան պատկերները իսկոյն ցրուե-

ցին նորա կասկածները և նա ամաչեց իւր երկիւղ կրելուց։ Միևնոյն ժամանակ սկսեց տանջել նորան և իւր խիղճը,—որ ծածուկ դիտում է այնպիսի մի բան, որ կամենում էին իրենից գաղտնի պահել և հասկացաւ, որ իւր առաջին պարտաւորութիւնն էր՝ հեռանալ իսկոյն իւր գաղտնի դիտարանից։ Բայց նա չէր կարողանում բաժանուել այդ տեղից։ Թովիչ պատկերը հմայել, մեխել էր նորան իւր տեղում։ Հրճուանքով ու հոգեզմայլութեամբ անկշտում դիտում էր կեանքում երբեկիցէ պատահած պարուհիներից կատարելագոյնի շարժումները և որչափ յետաձգում էր հեռանալու վայրկեանն, այնքան աւելի ու աւելի էր հմայում նորան պարողի եթերային, նուրբ շարժումների կախարդական հրապոյրը։ Յանկարծ մատաղահաս տանտիրուհին դողաց, կանգ առաւ մի րոպէ, արձակեց գօտին և հանեց վրայի զգեստը, բայց նոյն րոպէին և պատահաբար շուռ եկաւ և նոցա հայեացքներն իրար հանդիպեցին...

Երիտասարդ նկարիչն, իհարկէ, հազար ու մի ներողութիւն խնդրեց, բացատրելով, թէ ինչպէս յանկարծ զարթնեց նորա ոտնաձայների դիւինից և թէ ինչպէս երկիւղ էր կրում իւր հիւրընկալի համար, որ չլինի թէ մի վնաս հասնի նորան, ի նկատի ունենալով բնակարանի բոլորովին անմարդաբնակ տեղում լինելու հանգամանքը։ Յետոյ խոստովանեց իւր հիացքն ու զարմացքը և սոսաց.

—Ներեցէք իմ անտեղի հետաքրքրութիւնս, բայց ինքս ինձ չեմ կարող բացատրել այն հարցը՝ թէ դուք ո՞վ էք և ի՞նչպէս էք այսպիսի հրաշալի սարուհի դարձել։ Մայրաքաղաքի ամենանշանաւոր պարուհիների մէջ դեռ ես չեմ պատահել մէկին, որի պարը հաւասարուէր ձեր պարին, իւր նրբութեամբ ու թովչութեամբ։ Այն րոպէից, երբ տեսայ ձեզ պարելիս, ես չեմ կարողացել մի վայրկեան իսկ աչք հեռացնել ձեզնից։

Սկիզբը մատաղահաս պարուհին, ըստ երևոյթին, բարկացաւ, բայց իւր խօսքը դեռ չաւարտած, նորա դիմադծերը փոխուեցան, մեղմացան, ժպտադէմ նստեց նորա կողքին և սոսաց.

—Ոչ, ես չեմ նեղանում ձեզնից։ Յաւում եմ միայն, որ դուք ինձ պարելիս տեսաք, այսպիսի հանգամանքներում, և վախենում եմ, որ չլինի թէ ինձ խելագարի տեղ դնէք։ Այդ պատճառով և պարտաւոր եմ բացատրել ձեզ այն, ինչ որ տեսաք։

* * *

Եւ նա պատմեց իւր կիանքի պատմութիւնը:

Մատաղ տանտիրուհու անունը երիտասարդ նկարելը, իբրեւ նշանաւոր ճշիւրաբիօշիւի անուն դեռ եւս շատ փոքր, մանուկ հասակումն էր լսել: Նա մայրաքաղաքի սիրելին էր, բայց իւր փառքի և գեղեցկութեան դաժալթնակէտին հասած ընկերները, յանկարծ հեռացաւ բեմից և այնուհետեւ այլ եւս ոչ ոք նորա մասին ոչինչ չլսեց: Արհամարհեց արտաքին փայլն ու շուքը, փառքն ու հարստութիւնը, ամենքի համակրանքը և փախաւ իւր երիտասարդ սիրած մարդու հետ: Վերջինս աղքատ էր, բայց երկուստէք համաձայնութեամբ իրենց ունեցած միջոցները բաւական համարեցին գիւղում ապրելու համար: Այդ ժամանակն էր, որ նոքա շինեցին լեռների գոգում տեղաւորած այդ խրճիթը և մի քանի բաղդաւոր տարի անցրին իրար հետ: Նա պաշտում էր իրեն: Նորա ամենամեծ բաւականութիւնն էր պարելիս տեսնել իրեն: Ամեն երեկոյ նա նուազում էր սիրած եղանակը, իսկ ինքը պարում էր: Բայց մի ցուրտ ձմեռույին օր նա մրսեց, հիւանդացաւ և մեռաւ, չնայելով իւր ամեն քնքոյշ, հոգատար խնամքներին: Այդ օրից ապրում է միայն նորա մասին ունեցած յիշողութիւններով, և ուրախութեամբ է կատարում սիրոյ ու յարգանքի այն բոլոր նուիրական յուշերը, որ կարող են յիշեցնել հանգուցեալին: Ամեն օր սովորական զոհաբերութիւնն էր կատարում այն տախտակի աղաջ, որի վրայ գրուած է նորա անունը և իւրաքանչիւր գիշեր պարում է նոյն տախտակի դիմաց, որպէս զի գոնէ այդպիսով բաւականութիւն պատճառ է իւր սիրեցեալի հոգուն:

Այսպէս էր այդ գիշերային տեսարանի բացատրութիւնը:

— Իմ կողմից իսկապէս անգլթութիւն էր, շարունակեց տանտիրուհին, որ զարթեցրի իմ յոգնած ու վաճառակած հիւրիս. բայց եւս համբերեցի մինչև այն ժամանակ, երբ կարծում էի, թէ դուք խոր քնած կլինիք և աշխատում էի պարել շատ թեթեւ ու հանդարտ: Ներեցէք, որ ակամայից զարթեցրի և ձեր քունը խանգարեցի:

Իւր կիանքի պատմութիւնն անել-վերջացնելուց յետոյ թէյ պատրաստեց, որը միասին էլ խմեցին. ապա այնպիսի թախանձանքով խնդրեց երթալ և նորից պառկել-քնել, որ նկարչի համար ուրիշ ձար չէր մնում, բացի հնազանդուելուց:

Երբ երկուր, խոր քնից արթնացաւ, արեւն արդէն մի քա-

նի չուան բարձրացել էր երկնքի վրայ: Քնից ելնելով երէկ գիշերուայ համեստ ընթրիքի պէս անպանոյճ նախաճաշ տեսաւ արդէն պատրաստուած իւր համար և շնայելով, որ լաւ քաղցած էր, բայց զսպեց իրեն և քիչ կերաւ, երկիւղ կրելով, որ չլինի թէ այդպիսով իւր հիւրամեծօր տանտիրուհուն բաժնից զրկէ: Եւ երբ մեկնելու ժամանակ նա կամենում էր վճարել այն բոլորի համար, ինչ որ կերել էր, ինչպէս և վայելած հոգատարութեան համար, պարուհին վերջնականապէս հրաժարուեցաւ որևէ է բան ընդունելուց:

—Նա միայն հիւրասիրութեան սրբազան պարտականուած թիւնս եմ կատարել, ասաց նա: Մոռացէ՛ք, խնդրեմ, այն բոլոր անյարմարութիւնները, որ դուք կրեցիք ինձ մօտ և իբր յիշողութիւն պահպանեցէ՛ք այն բարեմաղթութիւնները, որ ես կարող եմ տալ միայն, որովհետև ուրիշ ոչինչ չունիմ ձեզ առաջարկելու իբրև յիշատակ:

ձանապարհորդը կամենում էր դեռ ևս պնտել իւր մտադրութեան վրայ և որևէ վարձատրութիւն տալ, բայց նկատելով, որ դորանով միայն վիրաւորում է իւր չքնաղ հիւրընկալին, ձեռք քաշեց գորանից: Մնաք բարև ասաց նորան կատարեալ շնորհակալութեան խօսքերով և խորապէս զմայլուած նորա հրաշալի գեղեցկութեամբ և սիրալիրութեամբ ճանապարհ ընկաւ: Տանտիրուհին ցոյց տուեց այն նեղ շաւիղը, որով նա պիտի գնար և կանգնեց, նայեց մինչև որ չքացաւ իւր աչքից նկարիչը: Մի ժամ յետոյ երիտասարդն արդէն դուրս էր եկել իրեն ծանօթ մեծ ճանապարհը: Բայց այդտեղ մի թեթև խղճի խայթ զգաց, որ մոռացաւ յայտնել իւր անունը և մի բոպէ տատանուելուց յետոյ ինքն իրեն մտածեց. — «Միևնոյն չէ: Չէ որ ամբողջ կեանքիս ընթացքում միշտ էլ աղքատ պիտի մնամ»: Եւ յետոյ շարունակեց ճանապարհը:

Դ

Շատ տարիներ էր անցել այդ օրից և կամրջի տակով էլ շատ ջուր գլորուել: Երիտասարդ նկարիչն էլ ծերացել էր: Այժմ կեանքի հասունութեան օրերին, նա ականաւոր մարդ էր դարձել: Շատ ու շատ իշխաններ, ոգևորուած նորա հրաշալի գեղարուեստական գործերով, նորան հովանաւորողի պատուին

արժանանալու պայքար էին մղում: Այդպիսով նա հարուստ մարդ դարձաւ և մայրաքաղաքում իւր սեփական տունն ունէր: Հեռուոր անկիւններից գաւառացի արեստագէտները խմբոււմ էին նորա շուրջը, որպէս զի նորան աչակերտեն, ապրում էին նորա տանը և աշխատում նորա ղեկավարութեամբ: Ծերունի նկարչի հռչակը ամբողջ երկիրն էր բռնել:

Նւ ահա մի անգամ նորա տան դռանը մօտեցաւ մի պառաւ կին և թոյլտուութիւն խնդրեց խօսել նկարչի հետ: Ծառաները պառաւի խղճուկ հագուստը և աննշան արտաքինը տեսնելով, մուրացիկի տեղ դրին և հետը բաւական կոպտութեամբ վարուեցան: Նրբ կենը յայտնեց, որ իւր դործի մասին միայն «մաէստրօ»ին կարող է յայտնել, խենթի տեղ զնելով խաբեցին, թէ նկարիչը քաղաքումը չէ և յայտնի չէ թէ ե՞րբ կվերադառնայ:

Օրերն անցնում էին իրար յետևից, չաբաթները հետևում էին իրար, իսկ պառաւը միշտ էլ գալիս էր նկարչի տունը և ամեն անգամ էլ պատասխան էր ստանում, թէ— «Այսօր հիւանդ է» կամ «խիստ զբաղուած է» կամ «ժամանակ չունի» կամ «այսօր շատ հիւրեր ունի և ոչ ոքի ընդունել չի կարող» ևայլն: Բայց և այնպէս ամեն օր որոշ ժամին ճշգրտութեամբ գալիս էր նկարչի մօտ, ձեռքին էլ մի հնամաշ կապոց բռնած: Վերջապէս ծառաները մտածեցին, որ աւելի լաւ է իմաց տան իրենց տիրոջը:

—Ամեն օր մեր դռան առաջ գալիս կանգնում է մի պառաւ, ասացին նոքա և ձեզ է հարցնում. բայց երևում է, որ աղքատ կին է: Յիսուն անգամից աւելի կլինի, որ եկել է և յամառութեամբ ոչ ոքի չի ասում, թէ ի՞նչ է ուզում և անպատճառ ուզում է անձամբ ձեզ տեսնել: Մինք աշխատեցինք նորան մի կերպ հեռացնել, որովհետև մի քիչ «պակաս» է երևում, բայց միշտ էլ գալիս է ու գալիս: Ուրիշ ճար չունենալով, մնում էր միայն այս մասին ձեզ յայտնել և խնդրել ձեր կարգադրութիւնը:

Դժգոհ արուեստագէտը ասաց նոցա:

—Ինչո՞ւ աւելի կանուխ յայտնեցիք ինձ այս մասին:

Նա շտապով դիմեց դէպի դարբասը, քաղցրութեամբ դարձաւ պառաւին և, յիշելով իւր նախկին աղքատ վիճակը, հարցրեց նորան.— Զի՞ կարող արդեօք որևէ բանով օգնել նորան:

Սակայն պառաւ կիներ դրականապէս յայտնեց, որ ինքը ոչ ուտելիքի և ոչ հագուստի կարօտութիւն չունի և որ իւր միակ ցանկութիւնն է, որ մեծ արուեստագէտը նըկարէ իւր պատկերը: Զարմացած այսպիսի ելքից, նկարիչը խնդրեց նորան ներս գալ՝ Նախասենեակում նա ծունկ չոքեց, բաց արեց ձեռքի կապոցը և նկարչի առաջ պարզեց մի հրաշալի, ճոխ և գեղեցիկ, ոսկեկար, թէև երկար գործածութիւնից մաշուած և գոյնը արդէն նետած, մի աննման զգեստ, — նախնի ժամանակների՝ «չիրաբիօշի»ի հագուստի մի չքնաղ մնացորդ:

Ե.

Մինչդեռ պառաւ կիներ մէկը միւսի յետևից հանում էր իւր արդ ու զարդի պարագաները և զողողձ ձեռքով աշխատում էր յարդարել, ծերունի նկարչի առաջ յանկարծ պատկերացաւ, կարծէք, մի վաղուցուայ, շատ վաղուցուայ մոռացուած երազ՝ սկիզբն անորոշ և մութ, յետոյ միանգամից լուսաւորուեցաւ անցեալի յիշողութեան մի պայծառ շողով: Խորապէս յուզուած, կարծէք, յանկարծ տեսաւ իրապէս լիռների լանջին կպած այն միայնակ խրճիթը, որտեղ ինքն այնքան սիրալիր, անսպասելի հիւրընկալութիւն էր վայելել: Յիշեց այն կոկիկ ու սարքին սենեակը, որի մէջ քնել էր այն ժամանակ, յիշեց մոծակներից պահպանող բամբակէ վարագոյրը, զոհի սեղանի առաջ պլպլացող փոքրիկ կանթեղը և այն ծաղկափթիթ, մանկամարդ աղջկայ ինքնուրոյն գեղեցկութիւնը, որ զիշերային լուռ միայնութեան մէջ պարում է իւր սիրեցեալի համար: Եւ իշխանների սիրելին, ականաւոր նկարիչը, բոլորովին զարմացած և չկարողանալով ըացատրել այդ հանգամանքը, կռացաւ դէպի պառաւը և ասաց.

— Ներեցէք ինձ, աղաչում եմ որ մի լոպէ անգամ մոռացայ ձեր դէմքը: Այժմ մտաբերեցի, որ մի ժամանակ ես ձեր հիւրն եմ եղել: Դուք զիջաք ինձ նոյն իսկ ձեր անկողինը, տեսայ՝ թէ ինչպէս էիք պարում դուք և այդ ժամանակ հէնց պատմեցիք ինձ ձեր կեանքի պատմութիւնը: Դուք «չիրաբիօշի» էք եղել և ես չեմ մոռացել ձեր անունը:

Զարմացած և չփոթուած սլառաւր սկիզբը մի բառ արտասանել անգամ չկարողացաւ. նա չատ էր սլառաւր և չատ էլ թշուառութիւն էր կրել, այնպէս որ յիշողութիւնն արդէն

դաւաճանում էր իրեն: Բայց ծերունի նկարիչն այնքան սըրտանց էր խօսում նորա հետ, յիշեցնում էր շատ ու շատ մանրամասնութիւններ, ինչ որ պատմել էր իրեն և այնքան մանրամասն նկարագրեց այն տունը, որի մէջ ապրում էր միայնակ, որ վերջապէս յիշողութիւնը զարթեց նորա մէջ: Ուրախութեան արցունքն աչքերին ասաց նա.

— Ինքը գլխութեան աստուածն է ուղղել իմ քայլերն այս կողմը, խելով մարդկանց աղօթքը: Բայց այն ժամանակ երբ նշանաւոր «մաէստրօն» այցելեց իմ համեստ խրճիթը, ես այն չէի, ինչ որ այժմ եմ և ինձ թւում է, որ Բուդդայի աստուծոյ հրաշքն է, որ այժմ ճանաչում է նա ինձ:

Նւ նա շարունակեց պատմել իւր անպաճոյճ պատմութեան շարունակութիւնը: Ժամանակի ընթացքում աղքատութիւնն ստիպել էր նորան ծախել իւր փոքրիկ խրճիթը և ծերութեան օրերին քաղաք փոխադրուել, ուր արդէն վաղուց մոռացել են իրեն և իւր անունը: Խիստ վշտացած էր իւր տնակից զրկուելու համար, իսկ աւելի վշտացնում էր իրեն այն, որ ինքն արդէն պառաւել ու ոյժից ընկել է և որ այլ ևս չի կարողանում երեկոնները պարել «բուդսուդան»ի առաջ, որպէս զի իւր սիրեցեալի չոգին բերկրի: Այս պատճառով և կը կամենար ունենալ իւր պատկերը պարուհու զգեստով ու դիրքով, որպէս զի «բուդսուդան»ի առաջ կախէր: Այս մասին երկար, շատ երկար է աղօթել գլխութեան աստուածուն՝ Վլանտին: Նւ նշանաւոր նկարիչն գիմելու միակ պատճառն այն է, որ սիրեցեալի համար կը ցանկար ունենալ ոչ սովորական պատկերներէն մէկը, այլ մեծ նկարչի ձեռքի ու վրձինի արժանի գործ. և ահա իւր հետ բերել է նաև իւր զգեստը, յուսալով, որ մաէստրօն կնկարէ իրեն հէնց այդ զգեստով:

Խորապէս յուզուած, ծերունի նկարիչը սիրալիր ժպտով խոսում էր նորան և վերջն ասաց.

— Ինձ համար մեծ բաւականութիւն է նկարել ձեր պատկերն այնպէս, ինչպէս դուք էք ցանկանում: Այսօր պէտք է մի անյետաձգելի գործ աւարտեմ. բայց եթէ դուք վաղը գաք, ես ամեն ջանք գործ կը դնեմ նկարելու ձեզ այնպէս ու այն դիրքով, ինչպէս դուք կկամենաք:

Բայց պառաւ կինը խոնարհ յարգանքով պատասխանեց.

— Նա կկամենայի մաէստրօյին մի բան էլ ասել, որ ամեն ինչ աւելի է ճնշում սիրտս: Այն մեծ շնորհի համար, որ ես

ստանում եմ ձեզնից, ուրիշ ոչինչ չեմ կարող առաջարկել ձեզ, բացի նոյն այս զգեստից. բայց այս էլ պիտի ասեմ, որ եթէ իւր ժամանակին շատ թանգազին են եղել այդոնք, սակայն այժմ, իսկապէս, ոչինչ չարժեն. բայց և այնպէս, յոյս ունիմ, որ մաէստրօն կվերցնի, որովհետեւ այժմ արդէն հազուագիւտ իրեր են դարձել, ինչու որ այժմ այլ ևս «չիրաբօշի» չկայ, իսկ «մայկօ»ն (ժամանակակից պարուհի) այդպէս չէ հագնւում այժմ:

—Օ՛, այդպիսի բաներ մի ասէք ինձ խնդրեմ, բացականչեց արուեստագէտը:—Այնքան բաղդաւոր եմ զգում ինձ, որ վերջապէս առիթ ունեցայ, գոնէ մասամբ ուղղելու իմ յանցանքըս, որ ասել չեմ կարող: Եւ այսպէս վաղը կնկարեմ ձեր պատկերը, ինչպէս կկամենաք:

Պառաւր երեք անգամ մինչև գետին խոնարհեց և շնորհակալութիւն յայտնելով, շարունակեց.

—Ներեցէք, տէր իմ, մի բան էլ ունիմ ծանրացած սրբոտիս վրայ, այն էլ կը կամենայի տուած լինել: Կը ցանկայի, որ դուք ինձ պատկերացնէիք ոչ այնպէս, ինչպէս այժմ եմ, այլ այնպէս, ինչպէս մի ժամանակ տեսել էք ինձ:

—Ամենայն ուրախութեամբ, պատասխանեց նկարիչը, և ես շատ լաւ եմ յիշում, թէ որչափ չքնաղ էիք այն ժամանակ:

Նորա կնճիռներով ծածկուած, թորշուած դէմքը ուրախութեամբ փայլեց, երբ լսեց այս խօսքերը. յետոյ բացականչեց այնպիսի ձայնով, որ կարծէք, սրտից մի ծանր քար ընկաւ.

—Եւ այսպէս, ինչ որ յոյս էի տածում, ինչի համար որ աղօթում էի, կատարւում է ցանկացածիս համաձայն: Եւ որովհետեւ դուք շատ լաւ էք յիշում թէ ինչպէս էի երիտասարդութեանս օրերիս, ուստի աղաչում եմ, նկարեցէք ինձ ճիշտ այնպէս, ինչպէս էի այն ժամանակ, ինչպէս յիշում էք: Ահ, մեծ վարպետ, նորից՝ մէկ էլ երիտասարդացրէք ինձ: Նորից գեղեցիկ, չքնաղ դարձրէք ինձ, որպէս զի սիրեցեալիս հոգին ուրախացնել կարողանամ: Նա կը դիտի ձեր ձեռքի արտադրութիւնը և կներէ ինձ, որ այլ ևս ոյժ չունիմ պարելու իւր համար:

Կրկին ու կրկին նկարիչը հանգստացրեց նորան և ասաց.

—Եկէք վաղն անպատճառ և ձեր պատկերը կնկարեմ ճիշտ այնպէս, ինչպէս մի ժամանակ տեսել եմ, ինչպէս ձեր հմայիչ գեղեցկութեան օրերին էիք, — կը նկարեմ մի երիտա-

սարդ, չքնաղ, զգլխիչ չիրաբիօշի: Բոլորովին ապահով ու հանգիստ եղէք և վաղն եկէք:

2.

Հետեւեալ օրը եկաւ պառաւ պարուհին և ծերունի արուեստագէտը նկարեց նորա պատկերը սպիտակ մետաքսի կրտորի վրայ, բայց ոչ այն դիմագծերով, որ տեսնում էին նորա աչակերտներն, այլ այն պատկերով, որ թելադրում էր իրեն երիտասարդութեան յիշողութիւնը. — թուչնակի աչքերի պէս փայլուն աչքերով, բամբուկի պէս նուրբ ու ճապուկ իրանով. նկարածը, կարծես, բուդդայական մի հրեշտակ լինէր, հագցրած մետաքս ու ոսկեթել զգեստներ: Մեծ վարպետի հմուտ վրձինի տակից վերածնում էր շնորհքն իւր բոլոր հրապոյրով, նորից ծաղկում էր թառամած գեղեցկութիւնը: Երբ պատկերը նկարուած, վերջացած և նկարչի անունն էլ ստորագրած էր, նա մի ուրիշ մետաքսի կտորի վրայ անցրեց-պրկեց երկու կողքից կախեց ծայրերը փողոկրի նուրբ քանդակներով զարդարուն եղնափայտէ գլանակներ: Այնուհետև նկարը կլոր— փաթթեցով, արուեստագէտը դրեց սպիտակ փայտից չինած մի փոքր արկղի մէջ և յանձնեց չիրաբիօշիին: Պամեցաւ իբրև յիշատակ նաև ոսկի ընծայել, բայց չկարողացաւ համոզել ընդունել այդ բանը:

— Ո՛չ, ասաց նա, ճշմարիտն եմ ասում, ոչնչի կարօտութիւն չեմ քաշում և ցանկութիւնս էր միայն պատկերս ունենալ: Այդ էր միայն աղօթքս աստուածներին, այժմ երբ աղօթքներս տեղ հասան և ցանկութիւնս կատարուած է, այլ ևս այնպէս վրայ ոչինչ չեմ ուզում և համարձակ կարող եմ Բուդդայի կոչին հետեւել: Մի միտք միայն տանջում է ինձ, որ ոչինչ չեմ կարող առաջարկել ձեզ, բացի այս զգեստից, որ կլանդրէի և կաղերսէի ձեզ ընդունել, թէև ոչ մի գին չունի այլ ևս: Ամեն օր կաղօթեմ ձեզ համար, որ ձեր կեանքի մնացած օրերը բախտաւոր անցնեն, — ահա այն շնորհակալութիւնը, որ ես՝ խեղճ պառաւս մատուցանել կարող եմ ձեր արտակարգ շնորհի և գթասրտութեան համար:

— Ինչ որ արել եմ ձեզ համար, ասաց նկարիչը, այդ մասին խօսել անգամ չարժէ. իսկ առաջարկած զգեստը ուրախութեամբ կվերցնեմ, եթէ միայն դա ձեզ բաւականութիւն պատճառել կարող է: Դա կյիշեցնէ ինձ միշտ ձեր խրճիթում անց-

բաժնի գիշերս, երբ դուք իմ պատճառով հրաժարուեցաք ամեն յարմարութիւնից և ինձ ձեր պարտականը դարձրիք, որչափ կեանք կունենամ: Իսկ այժմ պատմեցէք ինձ, խնդրեմ, որտեղ էք ապրում, որպէս զի կարողանամ գալ և տեսնել նկարն իրեն յատկացրած տեղում:

Բայց պառաւ կիներ հրաժարուեց ասելու նորան թէ որտեղ է ապրում, որովհետեւ իւր խրճիթն այնպիսի նշանաւոր մարդ ընդունելու համար չափազանց խղճուկ է և կրկին անգամ խոնարհ գլուխ տալով, ուրախութեան արցունքն աչքերին տուն շտապեց իւր անգին գանձով:

Այն ժամանակ նկարիչը կանչեց իւր աշակերտներէց մէկին և ասաց.

—Շուտով գնացէք պառաւ կնոջ յետեից, բայց այնպէս, որ նա չնկատէ և տեղեկացէք, թէ ո՞րտեղ է ապրում:

Եւ երիտասարդը աննկատ հետեից նորան, Երկար ժամանակ չկար գնացողը. վերջապէս, երբ վերադարձաւ, նորա չփութուած դիմագծերը պարզ ասում էին, որ ուրախ լուրեր չի բերել:

—Ես հետեիցի պառաւին, ասաց նա, անցանք ամբողջ քաղաքը, հասանք մինչև չորացած գետի հունը, մինչև այն տեղը, որտեղ մահապարտներին են գլխատում: Այստեղ տեսայ մի խղճուկ խրճիթ, այն խրճիթների նման, որի մէջ ապրում են «էտա»ները (ձապոնիայի աւատական իշխանութեան ժամանակ պարիսնների դասակարգ, որոնք իրաւունք չունէին մարդկային բնակութեան մօտ ապրելու). ահա այդ խրճիթն էլ մըտաւ պառաւ կիներ: Դա մի անմարդաբնակ և կեղտի մէջ կորած տեղ է, վարպետ:

—Բայց և այնպէս, — ասաց նկարիչը. — վաղը կառաջնորդէք ինձ այդ անմարդաբնակ, կեղտոտ տեղը: Քանի ես կենդանի եմ, պառաւը ոչ մի զրկանք չպիտի քաշէ և ոչ մի հոգս պիտի չունենայ, — ոչ հագուստի, ոչ կերակրի և ոչ մի բանի:

Եւ երբ աշակերտները իրենց զարմանքն էին յայտնում լսածի մասին, նա պատմեց «չիրաբօչի»ի պատմութիւնը և իւր ասածն այլ ևս օտարօտի չէր թւում ոչ ոքի:

Է

Միւս օրը, արեւագից մի ժամ յետոյ, վարպետն ու ա-

չակերտը դիմեցին դէպի քաղաքի ծայրը, չորացած գետի հոլ-
նը, որտեղ «էտա»ներն էին ապրում:

Խղճուկ, միայնակ խրճիթի դուռը փակ դտան, իսկ նը-
կարչի թխթխկոցին ոչ ոք պատասխան չտուեց ներսից: Նկա-
տելով, որ ներսից սողնակը դրած չէ, նա կամացուկ դուռը բաց
արեց և ներս մտնել թոյլտուութիւն խնդրեց: Դարձեալ ոչ մի
պատասխան չստանալով, նա ներս մտաւ առանց թոյլտու-
թեան: Ակամայից մի նոր թափով զարթնեց նորա մէջ անցեա-
լի յուշերը, ինչպէս նա յողնած ու ուժասպառ, մի մութ գիշեր
լեռների գրկում տեղաւորուած խրճիթի առաջ կանգնած աս-
պնջականութիւն էր խնդրում:

Յուշիկ քայլերով ներս մտնելով, տեսաւ պառաւին փա-
թթուած մի հին, գլզուած ու բարակ վերմակի մէջ. կարծես
քնած էր: Անտաշ դարակի վրայ նորա աչքին ընկաւ ընտանե-
կան զոհարերութեան սեղանը փոքրիկ անուանական տախտա-
կով, ճիշտ այնպէս, ինչպէս 40 տարի առաջ: Այժմ էլ, ինչպէս
և այն ժամանակ, սեղանի առաջ պկպկում էր փոքրիկ կանթե-
ղը: Դթութեան աստուածուհու լուսնի լուսով ողողուած պատ-
կերն այլ ևս չկար. նորա տեղ դրուած էր մեծ-վարպետի փա-
ռաւոր ընծան, իսկ նորա տակ Hito-Koto-Kwannon մեծ-աս-
տուածուհուն նուիրած աղօթքը, որին մի անգամ միայն կա-
րելի էր աղօթել ամբողջ կեանքի ընթացքում, որովհետեւ միան-
գամ էր միայն կատարում մարդու խնդիրը: Սենեակի մէջ ե-
ղած մնացած սարգ ու կարգը վերին աստիճանի խղճուկ էր,
մի անկիւնում միայն ընկած էր կանացի ուխտագնացութեան
հանդերձ, մի գաւազան և մի ջրի թաս:

Բայց նկարիչը չկամեցաւ իւր ուշադրութիւնը կենդո-
նացնել այդ իրերի վրայ, կամենում էր զարթեցնել քնածին,
աւստի և հանդարտ ձայնով մի քանի անգամ կանչեց նորան,
անունը տալով:

Միայն այդ ժամանակ նա գլխի ընկաւ, որ պառաւ պա-
րուհին մեռել էր և զարմանքի ու հիացմունքի խառն զգացու-
մով դիտում էր, կարծես, նորա երիտասարդացած դէմքը:
Մի աննկարագրելի հանգիստ էր արտացոլած նորա դիմագծե-
րի վրայ, կարծէք, երիտասարդութեան ցոլքն էր լուսաւորում
նորա երեսը: Թշուառութեան կնճիռները, մի առաւել կարող
Անտես վարպետի ձեռքով նկարչի վրձինից աւելի մեղմել ու
յարդարել էր և աւելի գեղեցկութիւն պարգեւել:

ՄԵՆԼԻՔ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՅԸ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ¹⁾

Գլուխ Գ.

Հնգկաստանի կտակների բազմամեայ կնճիռը լուծելու և Նախիջևանի բարեգործական հաստատութիւններն իւրեանց իրաւունքին տէր անելու համար, հարկաւոր էր մի սրտացաւ մարդ, որ չբաւականանար միայն պաշտօնական և մասնաւոր գրագրութեամբ, ինչպէս երջանակալիշատակ Եփրեմ կաթողիկոսը, որ մի մասնաւոր գրագրութիւն էր սկսել Կալկաթացի Բարադամեանի և Տէր-Յովսէփ քահանայի հետ, կամ Ներսէս Աշտարակեցին, որ մի երկար պաշտօնական գրագրութիւն էր բաց արել Վորոնցովի ձեռքով Ռուսաց և Անգլիացւոց պաշտօնեաների հետ, և, վերջապէս, Ս. Էջմիածնի սիւնհոդոսը, որ գրագրութիւն էր անում Թագէոս արքեպիսկոպոսի և Գաբրիէլ Ալվազեանի հետ և այդ վերջինները միմեանց հետ: Դոքա բոլորեքեան էլ, անկասկած, սրտացաւ և նախանձախնդիր էին ազգի օգուտներին և հասարակաց բարիքներին, բայց նոյն ժամանակ դոքա պաշտօնական անձինք էին, կապուած իւրեանց տեղի ու պաշտօնի հետ, և ունէին, բացի այդ գործից, այլ ևս շատ ու շատ ոչ պակաս կարեւոր ազգային գործեր, ուստի և չէին կարող բոլորամասն նուիրուել դորան միայն, և, պէտք է խոստովանել, չունէին էլ այն հմտութիւնը, այն գիտութիւնը, որոնք հարկաւոր էին դորա համար, չունէին և պատրաստականութիւն յանձն առնելու կրելու դորա համար ամեն մի նեղութիւն, վիշտ ու դառնութիւն:

¹⁾ Տես Լուսնայ 1904 թ. № 2.

Այդ գործի համար պէտք էր մի մասնաւոր մարդ, ազգի մէջ անուն ու հեղինակութիւն ունեցող, գիտուն, հասկացող, աչքաբաց, ճարպիկ, արտասահմանեան կեանքին ծանօթ, ֆրանսերէն ու անգլիերէն իմացող, տրամադիր ամեն բան տեղնուտեղը քրքրելու, ուսումնասիրելու, տրամադիր հասարակաց բարիքների համար մինչև իսկ անձամբ Հնդաստան ուղևորուելու և իւր տեղում ամեն բան վերջացնելու: Այդպիսի մի մարդ ամբողջ 60 տարուայ ընթացքում չէր գտնուել Նախիջևանի հասարակութեան մէջ և երկար ժամանակ չէր էլ գտնուիլ, եթէ բաղդի բերմամբ 1860 թուին հանդէս չգար Նալբանդեանցը և գործի գլուխ չանցնէր ու կտակների գորդեան հանգոյցը լուծելու գործին էլ այնպիսի տաքութեամբ, եռանդով ու հաստատակամութեամբ չկաշէր, ինչպէս ամեն մի ազգային, ժողովրդական և հասարակաց գործի:

Իսկապէս ինչ դժուարութիւններ կային, որոնց այդ ժամանակները պէտք էր լաղթել Հնդկաստանի կտակների խնդիրը վերջնականապէս լուծելու համար: Դժուարութիւններ կային և դոցա թիւը քիչ չէր: Պէտք էր, նախ, կտակների ամբողջ պատմութիւնն իւր բոլոր մանրամասնութեամբ երևան հանել կտակներ անելու ժամանակներից մինչև վաթսնական թուականները և իմանալ, թէ ինչ շրջաններից են անցկացել նոքա, ինչ փոփոխութիւններ են կրել, ո՞չք են եղել կտակակատարներն այդ բոլոր ժամանակամիջոցում, ինչպէս են պահել նոքա գումարները, կալուածքները. ինչպէս են շահեցրել, ո՞րքան են եղել առաջ և ո՞րքան են ներկայում, այսինքն վաթսնական թուականներին. երկրորդ, պէտք էր երեսփոխանութեան թուղթ հանել և հաստատել ու վաւերացնել տալ նորան Նախիջևանի ժողովրդի և քաղաքագլխի ստորագրութեամբ, Հայկական Սագիստրատի կնքով, վեհափառ Գաթուղիկոսի վկայութեամբ. երրորդ, պէտք էր ստանալ Կովկասի գլխաւոր իշխանութեան հաճութիւնը և նորա ձեռքով արտաքին գործոց նախարարի հաստատութիւնը և անգլիական կառավարութեան վաւերացումը. չորրորդ, պէտք էր անձամբ գնալ Հնդկաստան և երկար ժամա-

նակ մնալ այնտեղ, կրելով այդ ճանապարհորդութեան հետ կապուած մեծամեծ նեղութիւնները և ենթարկուելով ամեն տեսակ պատահարների. հինգերորդ, պէտք էր ծանօթանալ անգլիական դատաւորութեան գործին, դատ վարել և դատարանով պահանջել և առնել գումարները, որովհետև գործն այնքան հնացել էր, այնքան խճճուել ու բարդուել, որ կտակակտարներից ոչ ոք, անկասկած, չէր ցանկանալ իւր յօժար կամքով յանձնել գումարները. վերջապէս, վեցերորդ, պէտք էր ապացոյց տալ այն բարեգործական հաստատութիւնների գոյութիւնը Նախիջևանում, որոնց համար արուած էին կտակները, և այլն և այլն, չենք խօսում արդէն այն բանի մասին, որ անհրաժեշտ էր Նախիջևանցւոց պէս հասարակաց գործերին անտարբեր հասարակութեան միտքը պատրաստել, շարժուելու, գործ անելու հուկումն առաջ բերել նրանց մէջ, անդադար գրելով, ղրդելով, քարոզելով, խօսելով, համոզելով. չենք խօսում և բազմաթիւ խօսք ու զրոյցի, թշնամութիւնների, կուսակցական կռիւների, հակառակութիւնների մասին, որոնք այդ ժամանակները գոյութիւն ունէին Նախիջևանում և արգելք էին լինում գործի յառաջադիմութեան և որոնց անհրաժեշտ էր լաղթել:

Նալբանդեանցն այդ բոլոր գժուարութիւնները կարողանում է հեռացնել ու յաջողութեամբ գլուխ հանել կարևոր գործը. նա այդ զէպքում նմանում է մի ճարտար ղեկավարի, որ յաջողում է իրեն յանձնուած նաւը հմտութեամբ անցկացնել ծովային ամեն տեսակ խոչ ու խուժից, ծովաժայռերից, ալիքներից ու փոթորիկներից ու խաղաղութեամբ նաւահանգիստը հասցնել նորան: Նաւը, այո՛, տգատուում է, բայց նաւապետը: Ե՛հ, ինչ փոյթ Նախիջևանի անտարբեր ու կռուասէր հասարակութեան, որ նա այդ գործի մէջ իսպառ քայքայում է իւր առողջութիւնը ու ստուարացնում իւր հակառակորդների թիւը, որոնց ատելութեանը շուտով նա զոհ պիտի երթար: Դժուար, շատ զժուար է հարցասէր ու մտածող մարդուն թերթել այն հաստափոր գործը, որ մինչև ցայսօր դեռ պահուում է Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի դի-

ւանում ³⁾։ Մարդ ամաչում, կարմրում է, զայրանում, երբ նորա, այդ գործի, համարեա ամեն մի թերթում պատահում է վատ ակնարկութիւնների, կարգում է յիշոցներ ու մինչև իսկ հասարակաց փողերի թագուցանող, կամ, լաւ է ասել, գող, յափշտակող խօսքերը. ուղղուած հասարակութեան բարերարի հասցէին... Եւ այդ բոլորն այն ժամանակ, երբ այդ գող հուշակուած բարերարը հեռու հիւսիսում արգելանքի ստուար պատերի մէջ իւր վերջին օրերն էր անցկացնում...

Յայտնի է, որ Նալբանդեանցը 1860 թուին տպեց Հիւսիսափայլում Մասեհի կտակի պատճէնները ու յորդոր կարգաց իւր համաքաղաքացիներին զարթնել խոր քնից ու մի կարգադրութիւն անել կտակների մասին, որովհետև ժամանակն, ինչպէս նա կարծում էր, այլևս չէր համբերում ու գործն իսպառ ձեռքից գնալու վրայ էր։ Յետոյ նա Պետերբուրգից, որտեղ նա նոր միայն արևելեան լեզուագիտական կանդիդատի քննութիւն էր տուել ⁴⁾, եկաւ Նախիջևան ու իւր բարեկամ-

³⁾ Այդ հաստատիւր գործը յայտնի է Նախիջևանում «Կատակազիի գործ» անունով։ Այդ մասին տես մեր «Մի էջ Մ. Նալբանդեանցի կենսագրութիւնից» խորագրով յօդուածը, որ տըպագրուած է 1900 թուի «Տարազ»ի համարներում, էջ 74, գլուխ Գ։

⁴⁾ Նալբանդեանցն երկու անգամ քննութիւն է տուել Պետերբուրգի համալսարանում։ Առաջին անգամ 1853 թուին՝ Լազարեան ճեմարանում հայոց լեզուն աւանդելու իրաւունքը ձեռք բերելու, երկրորդ անգամ 60 թուին՝ արևելեան լեզուագիտութեան կանդիդատ ճանաչուելու համար։ Առաջին քննութեան վկայականը, որ, ինչպէս ասացինք մեր առաջին ծանօթութեան մէջ, պահպանուած է նորա թղթերի մէջ մինչև ցայսօր, կրում է համալսարանի ընկտոր նշանաւոր Պետր Պիտանեովի ստորագրութիւնը։ Դորա մէջ ասուած է, թէ համալսարանի քննիչ յանձնաժողովը քննութեան ենթարկելով մեշչանների հասարակութիւնից արձակուած Միքայէլ Նալբանդեանցին, Պետերբուրգի ուսումնարանական շրջանի հսգաբարձուի սեպտեմբերի 17 ին արած առաջարկութեան համաձայն, ճանաչել է նրան իրաւատէր Լազարեան ճեմարանում հայոց

ների, կուսակիցների ու մասնաւորապէս Հայրապետեանցի օգնութեամբ Հայկական Մագիստրատում մի ժողով կազմել տուեց՝ կտակների մասին խորհրդակցելու ու մի վերջնական վճիռ կայացնելու համար: Յայտնի է նոյնպէս, որ այդ ժողովում ընտրուեց լիազօր երեսփոխան Նախիջևանի կողմից ինքը Նալբանդեանցը և պարտականութիւն դրուեց նորա վերայ անձամբ երթալու Հնդկաստան՝ հրիտակների գործն իր տեղում կարգադրելու, վերջացնելու: Ժողովն եղաւ բազմամարդ ու աղմկալից, որովհետեւ ներկայ եղան երկու կուսակցութիւնն էլ՝ Հայրապետեանք և Խալիբեանք, Աղմուկն առաջ եկաւ զխաւորապէս այն հանգամանքից, որ ընտրուողի անձնաւորութիւնն, իբրեւ Հայրապետական կուսակցութեան պատկանած մարդու, հաճելի չէր խալիբականներին: Իոքա, խալիբականները, աշխատում էին ամեն տեսակ խափանել այդ ընտրութիւնը, պատճառ բերելով, թէ ընտրութիւնը նախապէս պիտի վաւերացնէ առաջնորդը և թէ երեսփոխանութեան թուղթն առանց առաջնորդի ստորագրութեան վաւերական չէ: Հայրապետեանք էլ դորա, խալիբականների այդ առարկութիւնների դէմ, պատասխանում էին, թէ առաջնորդն այդ գործում մատչալէտք է ունենայ, թէ նորա ստորագրութիւնն ու վաւերացումը բոլորովին աւելորդ է, և այլն և այլն:

Ո՞ր կուսակցութեան կողմն էր ճշմարտութիւնը, և Նալբանդեանցը, որ խալիբականների այդ խորամանկ ու նենգ առարկութիւնների դէմ ամենաջերմ խօսողն ու վիճաբանողն էր, միթէ չ'գիտէր օրէնքի պահանջը և կտակի տրամադրութիւնը, որ այնքան զայրանում էր ու մինչև իսկ վիրաւորական խօսքեր էր ուղղում առաջնորդի հասցէին: Ո՛չ, նա ամեն բան լաւ գիտէր ու չէր էլ ուզում անիրաւացի գտնուել դէպի իւր հակառակորդները: Նա, օրինակի համար, գիտէր, որ կը տակը պահանջում էր, որ երեսփոխանութեան թղթի վերայ լինի և առաջնորդի ստորագրութիւնը, բայց

վերջով ուսուցիչ լինելու „въ уваженіе оказанныхъ хорошихъ познаній“:

դորա հետ միասին նա լաւ հասկանում էր և այն, որ այդտեղ խալիբականների կողմից օրինականութեան խնդիր իսկապէս չկայ, այլ միայն նենգութիւն ու խարդախութիւն: Այվագեան Գաբրիէլ վարդապետն երբէք չէր համաձայնիլ իւր ստորագրութիւնը դնել այն թղթի տակ, որով ընտրուած էր երեսփոխան Նալբանդեանցը, որ նորա ոխերիմ թշնամին էր: Բացի սորանից, Այվագեանն իսկապէս առաջնորդ էլ չէր, այլ միայն «առաջնորդութեան տեղապահ», ասել է թէ թեմի մի ժամանակաւոր կառավարիչ, կարգուած կաթողիկոս չեղած ժամանակ ու դեռ չ'ստացած նորընտիր կաթողիկոսի հաճութիւնը, ուրեմն և լիազօր առաջնորդի բոլոր իրաւունքներն ու արտօնութիւնները չ'վայելող մի մարդ:

Ընտրողութիւնը կատարուելուց ու երեսփոխանութեան թուղթը ժողովրդից և քաղաքագլխից ստորագրուելուց յետոյ ու քաղաքի կնքով կնքուելուց յետոյ, Նալբանդեանցը վճռում է նախապէս ուղևորուել Ս. Էջմիածին, որ թուղթն ու ընտրութիւնը վաւերացնել տայ կաթողիկոսի ստորագրութեամբ, որով և նա մի կողմից փակած կը լինէր հակառակորդների բերանը և կատարած կտակի տրամադրութիւնը, միւս կողմից էլ վեհափառի օրհնութիւնն ու ձեռնտուութիւնն առած ու ստացած կլինէր ձեռնարկած գործի համար: Ընտրողութեան ժողովը լինում է 1860 թուի Յուլիսի 15-ին, իսկ նա ճանապարհ է դուրս գալիս մօտաւորապէս օգոստոսի 13—15-ին: Այդ ամբողջ ամիսը նա անց է կացնում պատրաստութեան մէջ, որովհետեւ երկար ու դժուար ճանապարհորդութիւն պիտի կատարէր, երկար ժամանակ պիտի բացակայէր հայրենիքից եւ բնականապէս ամեն տեսակ պատրաստութիւն պիտի տեսներ, ամեն բան պիտի նախատեսներ: Նա պատրաստում է բոլոր թղթերը, ստանում է ճանապարհածախի համար հարկաւոր փողը ու կազմում է իւր ճանապարհորդութեան նախնական մարշրուտը—Ս. Էջմիածին, Թիֆլիս, Փոթի, Պոլիս, Եգիպտոս, Ադէն, Բօմբայ, Կոլոմբօ, Մադրաս և Կալկաթա: Դոյն իսկ ժամանակները նախիջանում գոյութիւն ունէր և մի լանձնաժողով,

որին յանձնուած էր քաղաքի և շրջակայ գիւղերի կողմից եկեղեցական դրամների հաշիւների քննութեան՝ յայտնի գործը: Ահա այդ յանձնաժողովի անդամները Մարգար Հայրապետեանը, Դանիէլ Թորոսեանը, Սաղաթէլ Կայալեանը, Պետրոս Դանիէլեանը և Յակովբ Խլիջեանը դէպքից օգտուելով, իւրեանց կողմից ևս ընտրում են Նալբանդեանցին երեսփոխան և յանձնում են նորան կաթողիկոսի առաջ պարգեւում եկեղեցական դրամների հաշուի խնդիրը, քննել տալու ամբողջ գործը, ճշմարտութիւնը վերականգնելու ու դրամները Խալիբից պահանջելու:

Օգոստոսի 13-ին նա գրաբար լեզուով գրած մի առանձին «Ձեռնագիր» տալով քաղաքագլուխ Հայրապետեանցին, ստանում է նորանից կտակներին վերաբերեալ և Մագիստրատի դիւանում պահուած պաշտօնական թղթերը և, ինչպէս ասացինք, հէնց դոյն թուին, կամ մի քանի օր լետոյ ճանապարհ է ընկնում դէպի Ս. Եջմիածին: Նա իր հետ տանում է հետեւեալ թղթերը, որոնց վերայ իբրեւ հաստատուն դրկումենտների նա պիտի հիմնուէր, եթէ հարկաւոր լինէր դատ վարել և դատարանով պահանջել կտակուած գումարներն ու կալուածքները. —

Ա. վաւերական պատճէն եզրակացութեան ազգային պաշտօնական ժողովի, գումարելոյ ի 15 նախընթաց յուլիսի, վկայեալ Սրգոյ գլխոյ և դրոշմամբ կրնքոյ Նախիջևանայ.

Բ. Պատճէն կտակի Մասեհ Բաբաջանի

Գ. Պատճէն կտակի Եղիա Յակոբեանի.

Դ. Պատճէն նամակի Ելիազ Մինասեանի, որ ըզկտակակատարութենէ քեռ իւրոյ Կատարինեայ Խօջամալ.

Ե. Պատճէն նամակի Տէր-Յարութիւնի Նմուռնեան, որ զկտակակատարութենէ Սարգիս Ծատուրեան.

Զ. Պատճէն հաշուոյ եկամտից և ծախուց տան Բաբաջանեանի, մինչ ց1824.

Է. Պատճէն անստորագիր նամակի, գրելոյ ի Կ. Պօլսոյ.

Ը. Պատճէն նամակի Պօղոսի Որդանանեան ի մասին հրիտակացն.

Թ. Պատճէն նամակի Տէր Յովսէփայ Ստեփանեան.

Ժ. Պատճէն նամակի Գէորգայ Փանոսեան Բարա-
ղամեան.

ԺԱ. Թարգմանութիւն ի ռուս լեզու միոյ կտակի
Բաբաջանեանի և Թարգմանութիւն ի Ֆրանսիական լե-
զու այսր կտակի: ⁵⁾

Սեպտեմբերի 6 ին Նալբանդեանցը ժամանում է
Ս. Էջմիածին և միւս օրը ներկայանալով կաթողիկո-
սին, մատուցանում է նորան մինչև այդ ժամանակ
վարած եկեղեցական գումարների ամբողջ գործը և դո-
րա հետ միասին մի «խոնարհադէմ յայտարարութիւն»,
որի մէջ նա յայտնելով իւր եկեղեցական գումարների
հաշիւները քննելու համար երեսփոխան ընտրուելը և
այդ նպատակով Ս. Էջմիածին ժամանելը, խնդրում է
նորին վեհափառութիւնից, նախ, կարգաւ մատուցած
գործը, որի մէջ, ինչպէս հայելու մէջ, պարզ կերպով
երևում է աստիճանաւոր խալիբեանի ձեռքն անիրաւա-
բար անցած գումարների պատմութիւնը և Գաբրիէլ
վարդապետ Ալվազովսկու ազգի իրաւունքն «անտեսե-
լու» հանգամանքները. երկրորդ մի քննական ատեան
կազմել կամ իւր ներկայութեամբ ու նախագահու-
թեամբ և կամ մի ուրիշի և քննել ու երևան հանել
ճշմարտութիւնը: Ինքը պատրաստ է ներկայ գտնուել
այդ բարձրագոյն ատեանի նիստերին, եթէ կբարեհա-
ճի նորին վեհափառութիւնը, և իբրև լիազօր երեսփո-
խան, կամ «որպէս բերան ու պատկեր պատգամաւորաց»
թէ բերանացի և թէ գրաւոր անհրաժեշտ ու հարկա-
ւոր ծանօթութիւններն ու վկայութիւնները տալ և
առհասարակ ամեն բանում գործակից լինել, միայն որ
քննութիւնը պիտի լինի մանրակրկիտ ու մանրազնին,
որպէս զի նախիջևանի ազգայինների կորած իրաւունք-
ները վերջապէս, գտնուեն:

Երջանկայիշատակ Մատթէոս կաթողիկոսը սիրով

⁵⁾ Այդ Զեռնագրի բնագիրը, որ կրում է «երեսփոխան
Միքայէլ Նալբանդեանց, կանդիդատ արեւելեան լեզուագիտու-
թեան Կայսերական Համալսարանի Ս. Պ. Բուրգայ» ստորա-
գրութիւնը, պահւում է հանգուցեալի թղթերի մէջ:

ընդունում է Նալբանդեանցին, կարգում է «յայտարարութիւնը» և առաջարկում է նորան մի առ ժամանակ մնալ Մայր-Աթոռում ու համբերել, մինչև որ ինքը կարողանայ կարգալ գործը, ծանօթանալ բոլոր հանգամանքներին և մի որոշակի կարգադրութիւն անել: Հանգուցեալ վեհափառը շատ անբաւական լինելով Այվազեան վարդապետից, որ առանց իւր հաճութեան շարունակում էր առաջնորդութեան տեղապահի պաշտօնը վարել Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ թեմում, անբաւական լինելով և աստիճանաւոր Յարութիւն աղա Խալիբեանից, որ զլանում էր իւր Նախիջևանի բոլոր եկեղեցիների ընդհանուր երէցփոխան եղած ժամանակամիջոցի եկեղեցական փողերի հաշիւը ներկայացնել ժողովրդին, ինքն էլ համակրում էր Նալբանդեանցին և ցանկանում էր օր առաջ քննել այդ գործը, երևան հանել ճշմարտութիւնը և դորանով վերջ դնել Նախիջևանի երկարատե խռովութիւններին. նա մինչև անգամ Յուլիսի 9-ին մի կոնդակ էր ուղարկել Նախիջևան քննիչ լանձնաժողովին, պատուիրելով, որ նոքա մի երեսխոխան ընտրեն և ուղարկեն Ս. Էջմիածին՝ վերջնական քննութիւնը կատարելու, վերջացնելու:

Այդ պատճառով էլ ահա կաթողիկոսը շատ չի ուշացնում գործը. նա շուտով դորանից յետոյ մի ժողով է կազմում սիւնհոդոսի անդամ հոգևորականներից, հրաւիրում է ներկայ գտնուել ժողովին այդ ժամանակուայ պրոկուրորի պաշտօնակատար Ս. Թադիանոսեանցին և իրան Նալբանդեանցին, ինքը նախագահ է նստում և անյապաղ ձեռնարկում գործի քննութեան: Ժողովում պաշտպան են կանգնում Խալիբեանին և Այվազեանին Առկաս և Մակար արքեպիսկոպոսները, և այդ թերևս իւրեանց տնձն անպատուութիւնից ազատ պահելու համար, որովհետև հէնց այդ սրբազաններն էին եղել, որ դորանից առաջ ընդունելով Այվազեանի խարդախած հաշտութեան թուղթը, խաբուել էին նորանից և սիւնհոդոսի կողմից պաշտօնապէս շնորհակալութիւն էին յայտնել վարդապետին նորա կատարած և գլուխ բերած հաշտութեան համար:

Երբոր Նալբանդեանցը մի առ մի հերքում է սըր-

բազանների յօգուտ Այվազեանի ու Խալիբեանի մէջ բեռած փաստերն ու առարկութիւնները, նոքա Թաղիանոսեանցի հետ ներկայացնում են ժողովին այն հաշտութեան թուղթը, որ Նախիջևանցիք 41 մարդու ստորագրութեամբ տուել էին Այվազեանին: Նախանգեանցը դոյա դէմ պատասխանում է, թէ այդ թուղթը զօրութիւն չունի, նախ, որովհետեւ այդ 41 մարդը հասարակութիւնից ընտրուած չեն եղել և լիազօրութիւն չեն ունեցել վերջացնելու գործը. երկրորդ, Այվազեանն ինքն է ժողով հրաւիրել այդ մարդկանց, ինքն է կազմել ու գրել այդ թուղթը և բռնադատել ստորագրելու տակը, և առաջինը ստորագրել են Խալիբեանք. երրորդ, թղթի բովանդակութիւնն այնպէս է, որ ցոյց է տալիս, թէ ստորագրողները փողերի հաշիւը չեն տեսել, չեն ստացել, այլ միայն յօժար են եղել առանց դատի վերջացնելու գործն Այվազեանի երաշխաւորութեամբ, որ յոյս է տուել նոցա, թէ ինքը բոլոր գումարն աւելիքով կստանայ Խալիբեանից, իսկ թուղթը սիւնհոգոսին ուղարկելու ժամանակ գրել է, թէ բոլորեքեան յօժարակամ վերջացրին գործը և ինքը ժողովականների ներկայութեամբ ստացաւ բոլոր հաշիւը Խալիբեանից. և, չորրորդ, ժողովականները, կարծես, մի ներքին ազդեցութեամբ զգալով խարդախութիւնը, աւելացրել են իւրեանց ստորագրութեան առաջ, թէ յօժար են հիմնաւոր հաշտութեան, և այդ «հիմնաւոր» բառը, որ այս դէպքում մեծ խորհուրդ ունի, Այվազեանի սիւնհոգոսին ուղարկած թղթում չի երևում:

Վեհափառն այս թեր ու դէմ վիճաբանութիւնները լսելուց լետոյ, առաջարկում է ուղարկել Նախիջևան սիւնհոգոսի հայրերից մէկին՝ գործը վերստին քննելու, գործակից ունենալով նախկին թեմակալ առաջնորդ Մատթէոս արքեպիսկոպոսին, որովհետեւ, ասում էր վեհափառը, նա քաջ տեղեակ է գործին: Բոլորեքեան համաձայնում են, բացի Ղուկաս սրբազանից, որ պնդում է, թէ վճիռ կայացնելուց առաջ, պէտք է մէկ էլ կարդալ և ուսումնասիրել գործը և լետոյ արդէն նորից ժողով կազմել և մի որոշ վճիռ արձակել: Սորա վերայ ժողովը լուծուում է և վերջնական վճռա-

հատուծիւնը յետաձգուում է, մինչև որ անդամները կարողանան նորից կարգալ և հիմնաւորապէս ուսումնասիրել ամբողջ գործը:

Սորանից երկու օր յետոյ Մակար սրբազանը կանչում է իւր մօտ Նալբանդեանցին և խնդրում է թարգմանել բոլոր գործը: Թէև այդ սիւնհոգոսի թարգմանի պարտականութիւնն էր, բայց Նալբանդեանցը չի մերժում. նա երկու օրուայ ընթացքում վերջացնում է բոլոր գործի թարգմանութիւնը և մատուցանում է սիւնհոգոսին, որպէս զի գործն այդ պատճառով յետ չընկնի և իւր մնալը Ս. Էջմիածնում չերկարի: Մի քանի օրից յետոյ կայանում է երկրորդ ժողովը դարձեալ կաթողիկոսի նախագահութեամբ, որի մէջ յիշեալ երկու սրբազանը կրկնում են իւրեանց նախկին առաջարկութիւնը, թէ պէտք է նախապէս բացատրութիւն պահանջել Այվազեանից, իսկ վեհափառը և Եղիազար արքեպիսկոպոսը պնդում են առաջին ժողովում կայացած վճռի վերայ, թէ պէտք է քննիչ ուղարկել Նախիջևան և նորան տալ գործակից Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեանին: Այդ երկրորդ ժողովն էլ վերջանում է առանց մի որոշակի եզրակացութեան գալու, և գործը մնում է սիւնհոգոսի պաշտօնական վճռին, որի օր ըստ օրէ յետաձգուելու պատճառով և Նալբանդեանցը մնում է Մայր Աթոռում մի ամիս ժամանակով:

Հոկտեմբերի 8-ին, սիւնհոգոսը գրում է իւր հրամանն եկեղեցական զրամների հաշուի մասին, որի մէջ երևում է մի կցկտուր վճռահատութիւն, Նալբանդեանցի կարծիքով, ոչ արժանի սիւնհոգոսի իրաւունքներին ու արժանաւորութեան. փոխանակ դատ բռնալու ազգի վնասապարտ Այվազեանի և Խալիբեանի դէմ, նա, ընդհակառակը, պաշտպան է հանդիսանում նոցա և անտեղի խնդիրներ է յարուցանում, որով և մի կողմից ոտքի տակ է տալիս ճշմարտութիւնը, միւս կողմից էլ տէրութեան օրէնքը: Եւ զարմանալին այն է, որ պրոկուրորի պաշտօնակատար Թադիանոսեանցն էլ հաւանութիւն է տալիս այդ վճռին և իւր ստորագրութեամբ վաւերացնում այն օրագրութիւնը, որի հիման

վրայ գրուել էր հրամանը, թէև նա իբրև տէրութեան պաշտօնեայ պիտի նախ և առաջ հսկէր, որ օրէնքն անպայման պահպանուած լինէր և կանոնաւոր քննութեամբ երևան հանուած յանցանքը պատժուէր: Պէտք է նկատել, որ երկրորդ ժողովում Նալբանդեանցը մատուցել էր կաթուղիկոսին մի թուղթ 8 յօդուածից բաղկացած, որ նա հրամայել էր Սիւնհոգոսի անդամ Սարգիս վարդապետ Տէր Գասպարեանցին բարձրաձայն կարգալ ժողովականների առաջ, որի դէմ և ոչ ոք չէր կարողացել մի որևէ առարկութիւն անել: Ահա այդ հիման վերայ էլ վեհափառը կոնգակով հրամայել էր սիւնհոգոսին հաշիւ պահանջել Այվազեանից: Սակայն սիւնհոգոսը թէև այդ բոլորը մտցրել էր արձանագրութեան մէջ, բայց անուշագիր էր թողել և հրատարակել իւր վերոյիշեալ հրամանը:

Նալբանդեանցը չափազանց զարմանում և բարկանում է սիւնհոգոսի այդ պարականոն գործողութիւնների, պրոկուրորի պաշտօնակատարի թուլութեան և Մակար ու Դուկաս սրբազանների պաշտպանութեան վերայ: Նա սիւնհոգոսի հրովարտակի մի օրինակն ուղարկելով Նախիջևան իրան երեսփոխան ընտրող քննիչ յանձնաժողովին, Հոկտեմբերի 10-ին գրում է նոցա, թէ ինքն այդ նուագ ալ ևս ոչինչ չի կարող անել, ուստի և թող իրան ազատ համարեն իւր պաշտօնից և ինքեանք խոհեմութեամբ շարունակեն գործը և ստանան գումարները, որով կարելի կլինի եկեղեցի չեղած տեղը գիւղերում եկեղեցիներ շինել և մի ազգային դպրոց հաստատել, շատ մասով գերազանց, քան թէ ուրիշների բացածը, այսինքն Խալիբեան դպրոցը, ուր մէջ ազգային ոգին իբրև թէ բռնաբարուում էր դէպի օտարութիւն: «Որովհետև, ասում է նա, տէրութեան օրէնքը բնաւ չի ներգործում Սինոդում, և լոգիկաբար չէ կարելի խօսել գլխաւոր անդամների հետ, որոնց ձեռքին գտնուում է Սինոդի երասանակը, և որովհետև պրոկուրորի պաշտօնակատարը լուում է ամեն դէպքում, չկատարելով իւր պարտականութիւնը, այդ պատճառով էլ, ի նկատի առնելով նամանաւանդ վերոյիշեալ երկու անդամի պաշտպանութեան ոգին դէ-

պի ազգի ու եկեղեցու վնասապարտները, այս անգամ ես ոչինչ չկարողացայ անել»⁶⁾։ Եթէ ազգը մի ուրիշ աւելի մեծ ու կարեւոր պարտականութիւն դրած չլինէր նորա վերայ—Կալկաթայի հրետակներէ գործը, նա պիտի բողոքէր փոխարքային և խնդրէր քննութիւն բանալ սիւնհոդոսի ապօրինի գործողութիւնների վերայ։ Բայց աւելի ևս մնալ Ս. Էջմիածնում նա չէր կարող, որովհետեւ աշունքը վերայ էր հասել և մօտենում էր ձմեռը, այն ինչ նա պէտք է դեռ 700 վերստ ճանապարհ կտրէր ցամաքով և անցնէր լեռների վերայով, որ հապիւ թէ կարողանար կատարել 10 օրուայ մէջ. նա պիտի շուտով հասնէր Թիֆլիս և այնտեղից էլ անցնէր Փոթի, որ նաւ մտնէր Հնդկաստան ուղևորուելու համար։

Գլուխ Դ.

Նայբանդեանցը մնալով Ս. Էջմիածնում մի ամբողջ ամիս և այդ բոլոր ժամանակը զբաղուելով Այվազեանի և Խալիբեանի եկեղեցական հաշիւների գործով, նոյն ժամանակ չի մոռանում և իւր Մայր-Աթոռը ժա.

⁶⁾ Այդ տողերը մենք թարգմանել ենք հանգուցեալի այն գրաբար ընդարձակ նամակից, որ նա գրել է Ս. Էջմիածնից Նախիջևան իրան ընտրողներին, հաշիւ տալով նոցա եկեղեցական գումարների վերաբերմամբ Մայր-Աթոռում իւր կատարածների մասին։ Ոչ թէ այդ նամակը, այլ և բոլոր չատ թէ քիչ պաշտօնական բնաւորութիւն կրող թղթերն իւր Նախիջևանից դուրս գալուց մինչև վերադարձը նա գրել է գրաբար։ Այդ հանգամանքը մենք համարում ենք մի շատ զարմանալի երևոյթ և բնորոշ բան հանգուցեալի կեանքում։ Այն մարդը, որ իւր գրական գործունէութեան ամենամեծ մասը նուիրել է աշխարհաբառի կարեւոր դատը պաշտպանելու խնդրին, յանկարծ գրում է գրաբառ մի շարք պաշտօնական գրագրութիւններ, որոնք ուղղուած են այնպիսի մարդկանց, որոնք չգիտէին և չէին էլ կարողանալ իմանալ գրաբառ լեզուն։ Ինչով և ինչպէս պէտք է մեկնել այդ հանգամանքը. խօսքի և կեանքի ու գործադրութեան հակասութիւն չ'պէտք է տեսնել արդեօք դուրա մէջ։

մանելու գլխաւոր նպատակը — հրիտակների գործը։ Նա մանրամասնաբար զեկուցումն է անում կաթողիկոսին և խորհրդակցում է նորա հետ սկսածը շարունակելու և գործին լաւագոյն ընթացք տալու մասին։ Վեհափառը հաւանում է, օրհնում է նորա ձեռնարկութիւնը և իւր կնքով ու ստորագրութեամբ վաւերացնում է երեսփոխանութեան թուղթը։ Բացի սորանից, նա մի առանձին խնդիրքով, որի ռուսերէն բնագիրն ինքը Նալբանդեանցն է պատրաստում, դիմում է Կովկասի այն ժամանակուայ կառավարչապետ իշխան Բարեատինսկուն և միջնորդում, որ նորին պայծառափայլութիւնը հաճի ընդունել երեսփոխանութեան թուղթը, վաւերացնել և ընթացք տայ գործին, ինչպէս ինքը պատշաճ ու արժան կհամարէ։ Թուղթը թէև իբրև խնդրագիր գրուում է համառօտ, բայց շատ ամփոփ, այնպէս որ նորա մէջ լինում է և խնդիրք, և միջնորդութիւն, և՛ հտակների հակիրճ պատմութիւնը, և՛, վերջապէս, ակնարկութիւն կտակների ստացուելուց և տէրութեան համար առաջ գալիք օգուտների մասին։ Նալբանդեանցի և Վեհափառի կարծիքով, հրիտակների գործի յաջողութիւնը շահաւոր պիտի լինէր և Ռուսաստանի համար, որովհետև այնքան մեծաքանակ գումարներ մի օտար տէրութիւնից պիտի փոխադրուէին Ռուսաստան, սեփականութիւն գառնային Ռուսաց հպատակների և ծախսուէին Ռուսաստանի սահմաններում ¹⁾։

Ս. Էջմիածնում գործը վերջացնելուց յետոյ, Նալբանդեանցը ճանապարհ է ընկնում դէպի Թիֆլիս և մնում է այնտեղ մինչև նոյեմբերի մէկը։ Այդ միջոցում նա յաճախ գնում-գալիս է փոխարքայի դիւանատունը, աշխատելով իմանալ կաթողիկոսի թղթի հետեւանքը և փոխարքայի եզրակացութիւնը։ Յայտնուում է, որ փոխարքան հաճութեամբ ընդունել է հալրապե-

¹⁾ Կաթողիկոսի իշխան Բարեատինսկուն ուղարկած թղթի օրինակը, լաւ է ասել, սեւագրութիւնը, գրուած Նալբանդեանցի ձեռքով ռուսերէն և հայերէն զրաբար, գտնուում է նորա թղթերի մէջ։

տի թուղթը և հրամայել է իւր դիպլոմատիքական դիւանին թարգմանել երեսփոխանական թուղթը Ֆրանսերէն և հաստատել այն գրով ու արքունի կնքով: Նոյեմբերի մէկին թուղթը հաստատուում է պատշաճաւոր և վաւերական վկայութեամբ և գրւում է դիւանի մատենի մէջ ընդ համարաւ 1302: Բացի սորանից, փոխարքան ի յարգանս միջնորդութեան վեհափառ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց 1303 համար թղթով գրում է Պետերբուրգ արտաքին գործոց նախարար Պ. Գորչակովին և յայտնելով նորան գործի հանգամանքները, խնդրում է այդ մասին իմաց տալ անգլիական տէրութեան: Այս բոլորն իմանալուց և ամեն բան կարգադրելուց յետոյ, Նալբանդեանցն այլ ևս չի ուշանում թիֆլիսում. նա փողերի հաշուառութեան գործն ուղարկում է Նախիջևան. ինքն էլ «ի տուուենջեան, ընդ երեկս ի 1 նոյեմբերի» ճանապարհ է դուրս գալիս դէպի Փոթի և այնտեղից էլ ծովային ճանապարհով բազմապատիկ նեղութեամբ, բայց անվտանգ հասնում է Կ. Պօլիս, միտքը դրած լինելով, համեմատ իւր Նախիջևանում կազմած մարշրուտին, այդ ճանապարհով ուղևորուել Եգիպտոս և այնտեղից էլ Սուէզով Հնդկաստան:

Թուրքիոյ մայրաքաղաքում Նալբանդեանցն այս անգամ մնում է մինչև դեկտեմբերի 21-ը և, ի հարկէ, այդ փոքրիկ ժամանակամիջոցն իզուր չի անցկացնում. նա, նախ ներկայանում է Ռուսաց դեսպանին և լսում նորա խորհուրդները, յետոյ տեսնում է Անգլիոյ դեսպանն ալ. Բուլլվերի հետ և խնդրում է նորանից տալ իրան մի «ճանօթարար թուղթ» Հնդկական կառավարութեան վերայ Կալկաթայում: Դեսպանը խորհուրդ է տալիս դեռ չուղևորուել Հնդկաստան, այլ առաջ երթալ Լոնդոն և երեսփոխանական ու արտաքին գործոց նախարարի Անգլիոյ տէրութեան գրած թղթերի հիման վերայ և այնտեղի Ռուսաց դեսպանն ալ. Բրուննովի միջնորդութեամբ ամեն բան կարգի բերել այնտեղ և յետոյ արդէն մեկնել Հնդկաստան: Նալբանդեանցին թէև այդ խորհուրդը շատ էլ դուր չի գալիս. որովհետև դորանով ճանապարհն երկարում էր և գոր-

Ճը լետաձգուում, բայց նա նոյն գործի օգտի համար ստիպուած է լինում ընդունել ղեսպանի խրատները, նա մանաւանդ որ Կովկասի իշխանութիւնն էլ այդպէս էր խորհուրդ տուել անել նորան, Թուրքիոյ Ռուսաց ղեսպանն էլ այդպէս էր ասում:

Արդէն Փոթիից Կ. Պօլիս գնալու ժամանակ Նալբանդեանցը փորձել էր ծովալին ճանապարհորդութեան համը, ենթարկուելով Սև ծովի աշնանավերջի զարհուրելի ալէկոծութիւններին և կրելով բազմադիմի նեղութիւն ծովալին հիւանդութեան երեսից: Այժմ, աւելի ուշ, ձմեռնամուտին, երբ Մարմառա, Եգէլեան և Միջերկրական ծովերն այդ ժամանակներին յատուկ ցրտաշունչ քամիներից անդադար ծփում, լեռնանում և մի յորձանքից դէպի միւսն էին շարտում մեծամեծ նաւերն անգամ, նա ենթարկուում է աւելի ևս մեծ նեղութիւնների: Նա դեկտեմբերի 21 ին նաւ մտնելով Ոսկեղջիւրի նաւահանգստում, միտքը դնում է ուղեւորուել դէպի Մարսել, բայց ձմեռուայ մրրիկները մըղում են շոգենաւը դէպի ուրիշ կողմը, և նա վեց օր ու վեց գիշեր տատանուելով փոփրադէզ կոհակների վերայ, ընկնում է, վերջապէս, Սիկիլիա: Համարեա թէ փոթորկի տառապանքներից անշնչացած, նա միւս օրը դուրս է գալիս Մեսսինայից մի ուրիշ նաւով, որ Միջերկրականի եզերքը քերելով, գնում էր դէպի Մարսել: Ծանապարհին նա մի առ ժամանակ հանգստանում է Նապօլում, որտեղ նաւը խարխիս է ձգում բեռը թողնելու և ուրիշն ընդունելու նպատակով, և լետոյ երկու օր ևս մեծ նեղութեամբ շարունակելով իւր ճանապարհը, հասնում է Զանովա: Այդտեղից այլ ևս նա չի կարողանում իւր բռնած ուղին շարունակել նաւով, որովհետև տեսնում է, որ իւր առողջութիւնն իսպառ քայքայւում է: Նա դուրս է գալիս ցամաք և երկաթուղիով հասնում է մինչև Ալպերի ստորոտը, որոնք այդ ժամանակները ծածկուած էին ձիւնի հաստ շերտերով: Թէև այդտեղ, սարերի վերայ, գուցէ, աւելի մեծ վտանգ էր սպառնում նորա առողջութեան սաստիկ սառնամանիքից, բայց նա լետ չի կանգնում իւր զիտաւորութիւնից՝ շուտով հասնելու Լոնդոն. սահ-

նակ է վարձում և ենթարկուելով մեծ ցրտերի, անցնում է Աբպերը, իջնում է Փրանսիա և, վերջապէս, 1861 թուի Յունուարի 6-ին մտնում է Պարիզ: Այդտեղ այս անգամ նա շատ չի մնում. մի չորս օր շունչ առնելուց ու հանգստանալուց լետույ, կրկին ճանապարհ է դուրս գալիս և հասնում է իւր նպատակատեղին—Լոնդոն «յերեկն որ էր ^{11/23} Յունուարի»:

Անգլիոյ մայրաքաղաքում Նալբանդեանցը նախ քան ձեռնարկելը գործին, երկու օր հանգստանում է ճանապարհի նեղութիւնից և ստանում է նամակներ, գրուած Նախիջևանից և Պետերբուրգից Դեկտեմբերի 27-ից և Յունուարի 2-ից, որոնցից իմանում է, թէ մի քանի անբարոյական մարդիկ հռչակել են, որ իբրև թէ մի գոյութիւն չունեցող նամակ է բռնուել, իրանից Նազարեանցին գրուած, և այն Յովնանեանի ձեռքով, և որ այդ նամակը 28 մարդու բողոքագրով ուղարկուած է կաթողիկոսին: Յաւում է նա իւր թշնամիների վերայ, որոնք իրան վնասելու համար, պարապում էին անձնախաբէութեամբ և զանազան պառաւական առասպելներ հռչակում էին իբրև իրողութիւն: Նա Թիֆլիզից ոչինչ չէր գրել Նազարեանին. միայն մի նամակ գրել էր նորան ս. Էջմիածնից, և այն էլ ուղարկել էր նորան Հայրապետեանի ձեռքով, որի պատասխանն էլ իւր ժամանակին ստացել էր: Թէ այդ ինչ մտացածին նամակ էր, ո՞վ էր դորա գրողը և ո՞չք էին նորա վերայ բողոքողները հայրապետին և ինչի համար,— այդ նորան շատ չէր զբաղեցնում, որովհետև նա շատ լաւ էր ճանաչում իւր թշնամիներին և հասկանում էր, որ այդ միայն նոցա սրտի զայրութն էր, որ ստիպում էր նոցա պէս-պէս եղջերուաքաղութեամբ մխիթարուել: Նորան նամանաւանդ զուարճացնում է այն հանգամանքը, որ ուրիշների նամակներն որսալու պաշտօնն իւր բարեկամների նամակների մէջ վերագրուում էր Յովնանեանցին, որին նա բոլորովին արժանի էր համարում այդպիսի «անպարծառք» գործին: Նա բոլորովին հանգիստ էր իւր նամակների վերաբերմամբ, որովհետև շատ առաջ գեռ նախատեսել էր ամեն բան և այնպիսի իմաստութեամբ տնօրինել էր, որ նո-

քա միշտ անկորուստ հասնում էին իւրեանց նպատակին, «Թողնելով թշնամիներին բերանաբաց մեկուսի»:

Յունուարի ¹³/₂₅ ին նա ներկայանում է ռուսաց ղեսպանին և իմանում է, որ բառոն Բրուկնովն արդէն ստացել է Գորչակովի թուղթը և գործի մասին հաղորդել է Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար պ. Ջոն-Ռոսլէին և խնդրել է որ նա կարգադրութիւն անէ՝ Նալբանդեանցին ճանաչելու Նախիջևանցւոց երեսփոխան հնդկական հրիտակների վերաբերմամբ և այդ մասին իմաց տալ Հնդկաստանի կառավարութեան: Նախարարն էլ Անգլիոյ ներքին գերագոյն Տեսչութեան հետ զրաբրութիւն ունենալուց յետոյ, պատասխանել է, թէ Տեսչութիւնը ճանաչում է Նալբանդեանցին լիազօր երեսփոխան հրիտակների գործը վարելու համար և թէ այդ մասին էլ արդէն իմաց է տրուած Հնդկաստանի ընդհանրական նահանգապետին, որ նա ցոյց տալ նորան ամեն տեսակ ձեռնտուութիւն, եթէ նա, Նալբանդեանցը, զիմելու լինի նորան:

Այնուհետև Նալբանդեանցը Ռուսաց ղեսպանատան խորհրդական կոմս Բլուդովի խորհրդով և ղեսպանի թելադրութեամբ տանում է երեսփոխանական թուղթը Ռուսաց հիւպատոսարանը, որ հիւպատոսը ևս վկայէ, բայց հիւպատոսը պահանջում է, որ թուղթն ուղարկուի, նախ, անգլիական գլխաւոր ատենատեղերից մէկը, որ կոչուում էր «Փօռն-Օֆֆիս» և յետոյ արդէն հիւպատոսարան: Այդպէս էլ անում է Նալբանդեանցը և Foreign office-ը վաւերացնում է իւր ատենի կառավարչի ստորագրութեամբ և պետական կնքով, որով Նախիջևանից տրուած թուղթը ստանում է մի պաշտօնական վաւերականի զօրութիւն, ընդունուած և Անգլիական, և՛ Ռուսաց տէրութիւններից և պարտաւորեցուցիչ երկու տէրութեան պաշտօնեաների համար ևս:

Փետրուարի վերջերին Նալբանդեանցը թէև արդէն վերջացած է լինում բոլոր գործերը և հանած բոլոր անհրաժեշտ թղթերը, ուրեմն, և պատրաստ է լինում ճանապարհ ընկնելու դէպի Հնդկաստան, բայց այլ ևս մի քանի ժամանակ, մօտաւորապէս մինչև մար-

տի կէս, աւելի կամ պակաս, դեռ մնում է Անգլիայում և Հանգուցեալի իւր ձեռնարկած ճանապարհորդութիւնն այդպէս դանդաղեցնելու ու համարեա՛ մի ամսով յետա՝ ձգելու պատճառը լինում է ձմեռուայ ժամանակը և ծովային ուղեգնացութեան համար անբարեյաջող հողմերի փչելը, որ կարող էր իսպառ քայքայել նորա առողջութիւնը: Չպէտք է մոռանալ, որ նա Մարսէից միայն եգիպտոս հասնելու համար պիտի գործ դնէր 10 օր, եգիպտոսից էլ Կալկաթա — 28 օր, ուրեմն, ընդամենը ծովի վերայ պիտի յղար 38 օր, և այդ բոլոր ժամանակն իւր կեանքը յանձնած պիտի լինէր մի ծովի խաղալիկ խղճուկ նաւի, կամ, ինչպէս ինքն ասում է, «ապաստան արարեալ զկեանս ի ջնչին փայտն»: Նալբանդեանցը կարծում էր, որ իրան ընտրողներն այդ փոքրիկ զանցառութեան համար չեն դատապարտել իրան, որովհետեւ հաւատում էր, որ ազգի համար իւր կեանքն էլ մի բան արժէր, եթէ ոչ ինքն ըստ ինքեան, գոնէ, այն գործի յաջողութեան համար, որին ձեռնարկել էր նա: Նա մտածում էր այդ մի ամիս ժամանակն անցկացնել Լոնդոնից դուրս մի այնպիսի տեղ, որ և՛ օդի բարեխառնութիւն ունենար, և՛ կեանքի պիտուքների համեմատական էժանութիւն. նա աշխատում էր, ըստ կարելւոյն, խնայող լինել, որովհետեւ թէև նորան ճանապարհածախս էին տուել 10 հազարի չափ մի գումար և բերելիք գումարներից խոստացել էին տալ 10 տոկոս, բայց նա չգիտէր, թէ որքան կտուի իւր ճանապարհորդութիւնը, որքան ծախս կպահանջէ դատապարտութիւնը և կեանքի ու ապրուստի ինչ պայմաններ կլինեն Հնդկաստանում:

Թէ որքան ժամանակ է իսկապէս նա մնում Անգլիայում, դժուր է գալիս մայրաքաղաքից, թէ այնտեղ է մնում, ինչ է անում, ինչ գործով է զբաղուում նա այդ բոլոր ժամանակը և, վերջապէս, երբ է իսկապէս ճանապարհ դուրս գալիս — մեզ ճշտութեամբ յայտնի չէ, որովհետեւ մեր ձեռքը չի հասել նորա այն պաշտօնական նամակը, որ նա խոստացել էր գրել այդ մասին: Մենք միայն գիտենք, որ նա շարունակաբար նամակներ էր ստանում իւր բարեկամներից և դոցա:

այդ նամակների միջոցով հետևում էր հայաբնակ կենդրոններում անցած դարձածին: Նա դեռ Լոնդոնում, ի միջի այլոց, տեղեկութիւն է ստանում իւր Նախիջևանի և Թէոդոսիայի բարեկամներից, որոնցից ոմանք պաշտօնական անձինք էին, թէ Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանն Ասպահանու և Հնդկաստանի առաջնորդ Թադէոս արքեպիսկոպոս Բէկնազարեանի հետ ունեցած գրադրութիւնից յետոյ, Թէոդոսիայում հաստատել, կազմել է մի երեսփոխանութեան թուղթ, որի տակ ստորագրել են ինքը և մի քանի Թէոդոսացի Հայեր, և վաւերացնել է տուել այդ թուղթն ու ստորագրութիւնները Ղրիմի անգլիական հիւպատոսի ձեռքով: Թղթի նպատակն էր ձեռք բերել հրիտակները, որի համար երեսփոխան էր ընտրուել ու գնում էր ինքը Նալբանդեանցը: Թէ ում անունով էր հանուած այդ թուղթը և ում ձեռքումն էր այդ ժամանակ գտնուում, բարեկամները չէին յայտնում, բայց որ մի այդպիսի թուղթ գոյութիւն ունէր, այդ մի աներկբայելի փաստ էր: Թադէոս արքեպիսկոպոսը մի պաշտօնական գրութեամբ դիմել էր Այվազեանին և խնդրել, որ նա ուղարկէ իրան մի թուղթ, իւր և Նախիջևանցի մի քանի մարդկանց ստորագրութեամբ վկայուած և անգլիական հիւպատոսի ձեռքով հաստատուած, որի մէջ պատուիրել էր գրել, թէ «զաւանդեալ կտակօք զհրիտակս ի Հնդկաստան, զամենայն լիով ստացաք, զորմէ և տամք զայս թուղթ հաստատեալ մերով ձեռագրով»: Բացի սորանից, լիչեալ արքեպիսկոպոսն իւր թղթի մէջ աւելացրել էր, թէ «ինքն ունի յառաջ ասացեալ զհրիտակսն ստանալ յորոց ի ձեռս իցեն և ապա զթուղթն զայն տալ»:

Այս լուրը չարաչար զայրացնում է Նալբանդեանցին. նա իսկոյնեթ գրում է Հայրապետեանցին, թէ ինքն իբրև պաշտօնական արձանագրութեամբ Նախիջևանցիներից հրիտակները ստանալու համար ընտրուած լիազօր երեսփոխան ստիպուած է բողոքել բոլոր Նախիջևանցւոց առաջ ուրիշ, մասնաւոր մարդկանց գործի մէջ խառնուելու համար, որ կարող է ձեռնարկած գործի կանոնաւոր ընթացքը խանգարել և զանազան

անհամութիւններն պատճառ լինել. նա հրաւիրում է քաղաքագլխին շտապել այդ բոլորի առաջն առնել և, նամանաւանդ, չթողնել, որ Այվազեանը Թաղէոս արքեպիսկոպոսի խնդրած թուղթն ուղարկէ: Իսկ եթէ իր և պաշտօնական անձն քաղաքագլուխը լռէ և այդ լռութիւնից առաջ գայ, կամ մի որևէ վնաս հասնի ազգին, ինքն անպարտ է համարում իրան և բոլոր բարոյական պատասխանատուութիւնը գալոց սերնդի առաջ թողնում է քաղաքագլխի և նախիջևանցիների վերայ, որոնք թոյլ տուած կլինեն դորանով մի քանի մարդկանց ազգից ծածուկ տիրանալու նորա սեփականութեան:

Ինչ էր պատահել և որքան ճիշտ էր այն լուրը որ հաղորդել էին Լոնդոն Նալբանդեանցին նորա բարեկամները: Որ հրիտակները ստանալու համար գրագրութիւն կար Ս. Էջմիածնի սիւնհոգոսի և Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի առաջնորդ Թաղէոս արքեպիսկոպոսի մէջ և այդ վերջնի ու Քաթրիէլ վարդապետ Այվազեանի մէջ,—այդ մի նոր բան չէր: Այդ գրագրութիւնը սկսուել էր 1858 թուին և շարունակուել էր 59-ին, և այդ բանի մասին ամենքը տեղեկութիւն ունէին. նամանաւանդ ինքը Նալբանդեանցը, որ մի քանի ամիս առաջ եղել էր Ս. Էջմիածնում և, անկասկած, ամեն բանի էլ մանրամասնաբար ծանօթացել էր այնտեղ: Այդ բոլորի մէջ նորը միայն այն էր, որ հենց վերոյիշեալ գրագրութեան հիման վերայ Այվազեանն ուղարկել էր Թաղէոս արքեպիսկոպոսին մի կարողագիր իւր ստորագրութեամբ և մի քանի պատուաւոր թէոգոսացիք և տեղական անգլիական հիւպատոսը վկայել, վաւերացրել էին նորա ստորագրութեան ճշտութիւնը, իսկութիւնը: Սակայն հաղորդուած լուրի նորութիւնն էլ լիակատար չէր գրուած Նալբանդեանցին. կարողագիրը կազմուած և ուղարկուած էր Ասպահանու առաջնորդին ոչ ընդհանրապէս բոլոր հրիտակները ստանալու համար, այլ միայն և միայն Կատարինէ Խօջամալեանի կտակի համար, որի մասին գլխաւորապէս և խօսք ու զրոյց էր լինում լիշեալ գրագրութեան մէջ:

Թէև Նալբանդեանցն իրաւունք չունէր մասնաւոր անձինք համարելու Ս. Էջմիածնի սիւնհոգոսը, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի առաջնորդին և Նոր-Նախիջևանի ու Բեսարաբիոյ թեմի առաջնորդութեան տեղապահին, որովհետև դոցանից իւրաքանչիւրը կտակների զօրութեամբ յարակցութիւն ունէր գործի հետ, բայց նա տեղիք ունէր բարկանալու և բողոքելու: Քանի որ Նալբանդեանցը Նախիջևանցիներից յատկապէս հէնց հրիտակների համար ընտրուած էր երեսփոխան և քանի որ նա հաստատուած էր Վեհափառ կաթողիկոսից ու ճանաչուած Ռուսաց և Անգլիական տէրութիւններից և արդէն իսկ ձեռնարկել էր գործին, որ չէր կարող չիմտնալ Այվազեանը, հարկաւորութիւն կամ ալ ևս շարունակելու զբաղրութիւնը և կարողագիր ևս կազմելու և ուղարկելու Պարսկաստան կտակներից մէկը ստանալու համար: Սրբազան Թադէոս արքեպիսկոպոսի զբաղրութիւնը հրիտակների մասին եղել էր 58 թուին, Ս. Էջմիածնի սիւնհոգոսն էլ հրամայել էր Այվազեանին կատարել արքեպիսկոպոսի խնդիրքը և ուղարկել նորա ցանկացած թղթերը 59 թուին, երբ դեռ չէր եղել Նախիջևանի ժողովը և Նալբանդեանցն էլ երեսփոխան չէր ընտրուել, չէր գնացել Ս. Էջմիածին և հաստատուել Վեհափառից: Թադէոս արքեպիսկոպոսին ներելի էր այնքան հեռաւոր տեղից, ինչպիսին Նոր-Ջուղան էր, վերահասու չլինել 60 թուի ամառուայ ու աշնան ամիսներին Նախիջևանում և Ս. Էջմիածնում կատարուած գործողութիւններին, տեղի ունեցած հանգամանքներին, բայց Այվազեանին... Դորա մեղքը հէնց այն բանի մէջ է, որ նա բանի տեղ չի դնում իւր քթի տակ եղածը, կատարուածը, կամաւ անգիտանում է. նա փոխանակ դադարեցնելու բոլոր գործողութիւնները կտակների վերաբերմամբ, փոխանակ վերջացնելու զբաղրութիւնները և Պարսկաստանի առաջնորդին գրելու գործի բոլոր հանգամանքները և յորդորելու ձեռնպահ մնալու, դեռ մի կարողագիր էլ է կազմել տալիս և ուղարկում Պարսկաստան:

Նալբանդեանցն իրաւացի չէր, երբ ակնարկելով Այվազեանի և Թադէոս սրբազանի վերայ,

գրում էր, թէ մի բանի մարդիկ ազգից ծածուկ կամենում են տիրանալ ազգի սեփականութեան, որովհետեւ կտակների մէջ ճշտիւ որոշուած էին փողերի նպատակները և այն հաստատութիւնները, որոնց պէտք է յատկացնուէին նոքա, ուստի և ուրիշ բանի վերայ, ուրիշ նպատակի համար չէին կարող գործ ածուել ստացուած փողերը. բայց նա շատ իրաւացի էր, երբ գրում էր, թէ Այվազեանի և միւսների պարակաւնոն գործողութիւնները կարող են մի կողմից խանգարել ձեռնարկած գործի կանոնաւոր ընթացքը, միւս կողմից էլ նիւթականապէս և բարոյապէս վնասել ազգի շահերին: Թողնելով իւր տեղում ցոյց տալու, թէ ինչ վնաս կրեց ազգն ուղարկած կարողագրի պատճառով, մենք այստեղ միայն կշեշտենք երկու կէտի վերայ, որոնք իբրեւ բնական հետեւանք եղած անկանոն գործողութիւնների իսկոյն աչքի են ընկնում: — Ինչ պիտի ասէր Հնդկաստանի անգլիական կառավարութիւնը, երբ միւսին կտակի համար նուրան ներկայացնէին երկու կարողագիր. ինչ պիտի ասէր և կոականատարը, երբ նորանից միւսին կտակի գումարն երկու հոգի պահանջէին:

ԵՐՈՒԱՆԴ ԵՍԷԱՋԻՋ

(Կը շարունակուի)

ԱՐԳԱՐ ՅՈՒՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ ՅԻՂԱՏԱԿԻՆ

Երեք չաբաթ սորանից առաջ հեռագիրը մեզ գուժեց Արգար Յովհաննիսեանի անակնկալ մահը: Առաջին նուագին ես դժուարանում էի հաւատ ընծայել դորան, քանի որ բօթաբեր հեռագիրը, տուած Թիֆլիզից տեղւոյս ա. քահ. Տէր. Յարութիւնին, յայտնի չէ ումից, անստորագիր էր: Բայց տըխուր իրողութիւնը շուտով հաստատուեցաւ նաև ուրիշ աղբիւրներէից և մեզ մնում էր միայն խոնարհուել Նախախնամութեան անդառնալի վճռի առաջ և հանգուցելու բազմաթիւ բարեկամների հետ՝ ողբալ նորա անսպասելի և տարածամահը: Մենք ոչ ղիտաւորութիւն, ոչ էլ յաւակնութիւն ունինք թարմ գերեզմանի առաջ գնահատել հանգուցելու հասարակական գործունէութիւնը. դա ապագայ սլատմչի գործն է: Մեր նպատակն է հակիրճ խօսքերով արձանագրել այստեղ այն անջնջելի տպաւորութիւնը, որ թողեց մեզ վրայ անզուգական գործիչը, երբ ի մօտոյ ճանաչեցի նորան: Մեր ծանօթութիւնը սկսուեցաւ իմ ուսանողութեան ժամանակ, 1875 թ. Ս. Պետերբուրգում հետեւեալ հանգամանքներում. իբր նորեկ ուսանող Վայսերական Համալսարանի ես մի յօւուած էի զրել «Մեղու Հայաստանի» լրագրում ¹⁾ Բեսարաբիոյ Հայոց մասին «Խնդիրարեան» ստորագրութեամբ: Անգրանիկ գրութիւնս մի մոռացուած աշխարհի ազգայնոցս մասին, չգիտեմ, ո՞ր արժանեաց համար, զրաւել էր մի քանի անձանց ուշադրութիւնը: Յիշում եմ, որ լրագրի համարը, ուր լոյս տեսաւ յօւուածս, Ս. Պետերբուրգում ստացուեցաւ չաբաթ օրը. իսկ կիւրակէ՝ պատարագից յետոյ, բարեկամներիցս մէկը՝ Փիլիպպոս Վարդանեանցը մօտենալով ինձ՝ յայտնի բարերար հայնգ. Մկրտիչ Սանասարեանցի կողմից հրաւիրում է ինձ Պասսաժի սրճարանը, որ հեռու չէ Հայոց եկեղեցուց: Ճշմարիտն ասեմ, այս ան-

¹⁾ Գուցէ, Մշակում, լաւ չեմ յիշում. Մ. Շ.

ապասելի հրաւերը ինձ շատ նեղը ձգեց. հասարակաց ինչ կարող է լինել, մտածեցի ինքս ինձ, մի աննշան, կիսակիրթ ուսանողի և մեծատուն Սանասարեանցի մէջ և կամեցայ խորչել այդ ծանօթութիւնից: Բայց շիտակ և անկեղծ Վարդանեանցը առանց ուշադրութիւն դարձնելու իմ չփոթմունքիս, բռնեց ձեռքիցս և քաշեց տարաւ դէպի Պասսաժ: Ներս մտանք սրճարան. մի սեղանի շուրջը բոլորել էին մեր յայտնի բանասէր Կ. Եղեանցը, նորա կողքին ինքն Մ. Սանասարեանցը, իսկ նոցա դիմացը 25—26 տարեկան մի վայելչակազմ գեղեցիկ երիտասարդ, որ մեծ ախորժակով նախաճաշիկ էր վայելում: Պ. Եղեանցին հս ծանօթ էի. իսկ միւս երկուսի հետ ինձ ծանօթացրեց Փ. Վարդանեանցը, կոչելով երիտասարդին Արզար Յովհաննիսեան: Մենք միմեանց ձեռք մեկնեցինք ու նստանք. իսկ ծերունի Սանասարեանցը պատուիրեց սպասաւորին երկու բաժակ սուրճ բերել նորեկներին համար: Խօսակցութեան միջոցին Սանասարեանցը հարցրեց, էս եմ արդեօք Բեսարարիոյ Հայոց մասին գրուած յօդուածի հեղինակը և երբ լսեց դրական պատասխանս, սկսեց տեղեկութիւն հարցնել նոյն ազգայնոցս մասին: Այսպէս էր մեր առաջին ծանօթութիւնը Արզար Յովհաննիսեանի հետ, որ պատրաստուում էր գնալ Թիֆլիզ: Մի քանի օրից յետոյ Невский Проспект-ում ես երկրորդ անգամ պատահեցայ Արզարի հետ. նա ճեմում էր Վարդանեանցի ընկերակցութեամբ: Կարճ խօսակցութիւնից յետոյ մենք բաժանուեցանք և այնուհետեւ 21 տարի շարունակ էլ միմեանց չտեսանք: Յիշեալ տեսակցութիւնը, ինչպէս յիշեցի, տեղի ունեցաւ 1875 թ. աշնանը. դա այն ժամանակն էր, երբ Փ. Վարդանեանցը, նոր վերադարձած արտասահմանից, բնակութիւն էր հաստատել Ս. Պետերբուրգում, ուր Սանասարեանցի աջակցութեամբ պատրաստուում էր հրատարակել մի ամսակիր «Լումայ» անունով: Յայտարարութիւնը այդ առթիւ արդէն լոյս էր տեսել Հայոց պարբերական մամուլի էջերում: Գրիգոր Արծրունին, ծաղրելով Փ. Վարդանեանցի ձեռնարկութիւնը, «Մշակ»-ում գրում էր հետեւեալը. «Լսում ենք, որ պ. Փ. Վարդանեանցը մտադիր է Լումայ անունով մի ամսագիր հրատարակել Արխանգէլսկում»¹⁾, կամենալով դորանով հաս-

¹⁾ Բայց յետոյ Ս. Պետերբուրգում հրատարակուում էին «Արաքս», ապա «Բանբեր» թէև ոչ կանոնաւոր ամսագիր. իսկ

կացնել, թէ անխորհուրդ բան է հայկական կենդրոններից հե-
ռու այնպիսի մի գործի ձեռնամուխ լինելը: Բարեսիրտ Վարդանեանցը ծիծաղելով հանդերձ, կրքեմն վշտանում էր այդ սրամտութիւններից ասելով. «Մեծ քաջութիւն է Արծրունու կողմից, ձեռքում իբրև զէնք ունենալով իւր Մշակը, յարձա-
կուել անզէն մարդու վրայ»: Հրատարակութեան իրաւունքը սպասելու միջոցին Վարդանեանցը զանազան կողմերից արդէն ստանում էր պատրաստի յօդուածներ և ի միջի այլոց, Գա-
մառ-Քաթիպայի ոտանաւորները, որ միշտ մի առանձին հըր-
ճուանքով կարդում էր ինձ. օրինակի համար «Վանեցի կրտ-
րիճ» և այլն: Վարդանեանցին, ինչպէս յայտնի է, չյաջողեցաւ
ամսագիր հրատարակելու. ուստի հեռանալով մայրաքաղաքից
զէպի Կովկաս, նա մտաւ մանկավարժական ասպարէզ, Լումայի
հրատարակութիւնը, գուցէ և զլուխ գար, եթէ ինքը Վարդա-
նեանցը ընտանեկան գործերի պատճառով ստիպուած չլինէր
վերադառնալ իւր ծննդավայրը. իսկ իրաւունքը կարելի էր
ձեռք բերել ուրիշի անունով, քանի որ Վարդանեանցին հա-
մակրողներ կային այնտեղ:

Բայց ահա վրայ հասաւ 1876 թ. երբ Հայոց գրականու-
թեան հորիզոնի վրայ յանկարծ երևեցաւ «Փորձ» հանդէսը՝
ինձ ծանօթ Սեգար Յովհաննիսեանի խմբագրութեամբ: Փորձը
շուտով դարձաւ կանոնաւոր ամսագիր. իսկ նորա երիտասարդ
խմբագիր-հրատարակիչը կարողացաւ համախմբել իւր շուրջը
այն ժամանակի մեր լաւագոյն գրականական ոյժերը և փառա-
ւոր կերպով յառաջ տարաւ գործը, կարծես, ի հեճուկս Գր.
Արծրունու, որ այսպէս ողջունեց այս նոր հանդէսը. «Փորձը
փորձեց իւր փորձը, այժմ կարող է դադարել»: Մշակի խմբա-
գիրը այստեղ էլ հաւատարիմ մնաց իւր քմահաճութեան: Ս.
Էջմիածնում և այլուր մինչև այժմ էլ չեն մոռացուած այն
խօսքերը, որոնցով Մշակը ողջունեց Գէորգեան ձեմարանի բա-
ցումն. այն է՝ «այսօր Էջմիածնի ձեմարանը բացուեցաւ. ու-
րեմն արեգակը խաւարեցաւ»: Դորանից արդէն պարզ էր,
որ Սեգար Յովհաննիսեանը չէր կարող ուրիշ խրախոյս սպա-
սել Գր. Արծրունուց, որ կարծում էր, թէ Հայոց պատմութիւ-

Ամերիկայում և Ափրիկայում նոյնպէս լոյս են տեսնում հայ
թերթեր և հայկական կենդրոնները չեն արգելում նոցա հրա-
տարակութեանը: Մ. Շ.

նը Մշակից է սկսւում: Այն ինչ Փորձը կարճ միջոցում այնքան յառաջացաւ, որ նորա հոշակը մինչև Եւրոպա հասաւ: Այս իրողութիւնը նորա հակառակորդներն էլ չեն ուրանալ, եթէ առաքինութիւն ունին առ ժամանակ թօթափելու իրանցից անոտի անսխալականութիւնը: Այս նկատողութիւններից չը պէտք է եզրակացնել, թէ սոյն տողերիս գրողը հայ լրագիր Մշակի թշնամի էր կամ է. քաւ լիցի. ես ինքս էլ իմ աննշան տեղովս յօդուածներ եմ տուել Մշակին, թէև ոչ յաճախ և ունիմ Գր. Արծրունուց շնորհակալութեան նամակներ. բայց այսու հանդերձ ես չէի կարող ի պահանջել հարկին լուծեամբ անցնել այն մի քանի դէպքերը, ուր Մշակի խմբագիրը ուղղակի մեղանշում էր արդարութեան դէմ, չիմանալով օրէկտիվ լինել իւր գատողութիւնների մէջ: Այդ ախտով շատերը մեղանում վարակուած են և դա, ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, մեր ասիական կրքոտ և անզուսպ տեմպերամենտի արգասիք է:

Բայց դառնանք Փորձին. հանդէսը փորձեց իւր փորձը, բայց դորա համար նա արժանի է ոչ թէ դատապարտութեան, այլ մեր խորին երախտագիտութեան, որ լոյս աշխարհ հանեց մի շարք հեղինակներ, որոնց գրուածքները մեր նոր գրականութեան լաւագոյն զարդերն են կազմում: Հարկ կ'այ արդեօք մի առ մի յիշելու պ. պ. Ալ. Նրիցեանին, Ստ. Պալասանեանին (Գրիչ), Պ. Պոստեանին, Գամառ Քաթիպային, Գ. Բարխուդարեանին, Բաֆֆին, Շիրվանզադէին և ուրիշներին, որոնց հեղինակութիւնները Արգարը հիւրընկալում էր իւր Փորձում: Սակայն վերջինս ինչ տուեց իւր խմբագիր հրատարակչին, բացի տասնեակ հազար նիւթական վնասներից հասարակութեան անտարբերութեան շնորհիւ: Այդպիսի հանգամանքներում, բընական է, որ Արգարը դադարեցնէր Փորձը և ձեռնամուխ լինէր մի այլ աւելի ձեռնտու հրատարակութեան—Արձապանք չաբաթաթերթին: Բարձր գնահատելով Արգարի մատուցած ծառայութիւնները Հայոց մանուկ գրականութեան, ես և նկատելով նորա բուն ցանկութիւնը շարունակելու հասարակութեան ծառայելու, ութսունական թուականներին ես էլ սկսեցի ձրիաբար աշխատակցելու նորա Արձագանքում, ուր, բացի մանր մունր յօդուածների, գետեղեցի պրօֆ. Բ. Պատկանեանի երկասիրած Վրաց Քրոնիկոնի ամբողջ թարգմանութիւնը: Արգարը իմ աշխատակցութեանս առթիւ ինձ ոչ մի խօսք չգրեց, չխախտուեց. դորա մէջ կարիք էլ չկար. մենք միմեանց

հասկացել էինք. մեր մէջ կայացել էր մի ներքին համաձայնութիւն կամ, ինչպէս ասում են ֆրանսիացիք, *entente cordiale*. Նա իմ բոլոր յօդուածներս տպում էր: Բայց, ահա, առ ժամանակ եւս ընդհատեցի իմ թղթակցութիւններս ընտանեկան հանգամանքներին շնորհիւ: Արձագանք չարաթաթերթը լրագիր դարձաւ: Ես լռութիւն պահպանեցի: Արգարը այլ եւս չհամբերեց և արժ. Գիւտ. ք. Աղանեանցի միջնորդութեամբ ուղարկելով լրագրի համարները, խնդրեց շարունակել իմ թղթակցութիւնները: Մեծ լրջմտութեամբ և ըստ չափու կարողութեանս աշխատեցի գոհացնել նորան մինչև Արձագանքի դադարումը: Մինչև այդ ժամանակը Արգարը դիմեց ինձ մի քանի յանձնարարութիւններով և եթէ չեմ սխալուում, խնդիրը կլիչէների մասին էր չարաթաթերթի համար: Յետոյ ինքն էլ եկաւ մի քանի անգամ Մոսկվա: Առաջին անգամ Ստոկհոլմ գրեւորիս Արևելագիտաց ժողովի 1892 թ. բայց ինձ չկարողացաւ տեսնել. ամառ էր. ես գնացել էի Բեսարաբիա: Նրկրորդ անգամ նա եկաւ 1896 թ. գարնանը: Եր տեղիկութիւն չունէի այդ մասին: Բայց մի օր յանկարծ ես կարճ նամակ եմ ստանում իմ հանգուցեալ բարեկամ՝ Իսահակ Ժամհարեանից, որ հրաւիրելով ինձ իւր մօտ ճաշի, գրում էր, թէ նորա տանը կը հանդիպում մի շատ ցանկալի բարեկամի: Շատ գլուխ կոտրեցի, բայց չկարողացայ գուշակել, թէ ո՞վ էր այդ ցանկալին: Պէտք է նկատել, որ Իսահակը Արձագանքի սիրահար էր և միշտ կարգալով այն, խօսում էր հետս թէ իմ յօդուածներին և թէ Արգարի մասին. ուստի յառաջ քան տեսնելն Արձագանքի խմբագրին, Խ. Աբովեանի երկերի հրատարակիչը արդէն ծանօթ էր նորա հրապարակախօսական գործունէութեան: Ահա նշանակեալ ժամին գալիս եմ Իսահակի տունը. նախասենեկում նա ինքն է ինձ դիմաւորում: Սիրելի բարեկամ, ասում եմ նորան ողջունելուց յետոյ, այսօր դու շատ ծածկամիտ ես. ինչ նորութիւն ունիս, ասա, տեսնեմ: Ն'կ, ինքդ կիմանաս, պատասխանում է Իսահակը և բռնելով ձեռքիցս տանում է ներս, ուր բազմաթիւ հիւրերի թւում նկատում եմ յանկարծ Արգար Յովհաննիսեանին, որին քսան և մէկ տարի չէի տեսել:

1875 թուականի վայելչակազմ երիտասարդը այժմ դարձել էր մի թիկնաւէտ, հաստ մարդ, ալևոր, համարեա, մազեալով ու զուարթ դէմքով և աչքերով: Քաղցր ժպիտը երեսին նա մեկնում է ինձ ձեռքը, որը ես պինդ սեղմում եմ մի քանի

վայրկեան: Առունկ ուստի կուգաս, հարցնում եմ ես, ծառայ եմ ձայնիդ: Հայոց աշխարհէն, պատասխանում է Աբգարը և մի կարճ խօսակցութիւնից յետոյ տանտէրը հրաւիրում է բոլոր հիւրերին բազմել ճաշի: Աւելորդ է ասել, որ օրուայ հետոսը Աբգարն էր և բնական է, որ ամենքիս ուշադրութիւնը նորա վրայ էր կենդրոնացած. նա իրան պահում էր մեծ տակտով, իբրև կատարեալ մի ջենտլմէն և զիտէր ամեն մէկին սալ լուրջ պատասխան համեմած սուր զուարճախօսութեամբ, առանց դուրս գալու վայելչութեան սահմաններից: Ճառեր և կեցցէները միմեանց յաջորդում էին. ուրախութիւնը հասարակաց էր և անկեղծ:

Մի քանի օրից յետոյ, ժամհարեանց զերգաստանի մեծը՝ Յովհաննէս ժամհարեանցը կամելով պատուել Աբգար Յովհաննիսեանին, առանձին բազմամարդ ճաշկերոյթի հրաւիրեց նորան, ուր շատ ճառերով դրուատեցին նորա բազմակողմանի գործունէութիւնը: Ընդունելութիւնը հասարակութեան կողմից շատ սիրալիւր էր. համարեա, մի օր էլ հանգիստ չէին թողնում նորան: Աերջապէս Աբգարը շնորհ բերեց ինձ մօտ և մեր մէջ տեղի ունեցաւ բաղցր բարեկամական խօսակցութիւն և, ի միջի այլոց, Արձագանքի մասին նա ինձ հաղորդեց, որ եկամուտը ծածկում է, վերջապէս, ծախսը: Դա շատ միտթարիչ լուր էր ինձ համար. ես էլ խոստացայ շարունակել աշխատակցութիւնս: Այս միջոցին ներս մտաւ ինձ մօտ շնորհալի դերասան Գէորգ Պետրոսեանը, որ մօտ մի տարի Մոսկվայումն էր: Անմահ Պ. Աղամեանից յետոյ, դա առաջին տաղանդաւոր դերասանն էր, որին վիճակուեցաւ ինձ տեսնել բեմի վրայ օր. Քինի դերում: Պետրոսեանի դերակատարութիւնը այնքան հաճելի էր ինձ, որ ես տպաւորութիւնս իւր ժամանակին հաղորդել էի Արձագանքին, որ և հիւրասիրել էր այն իւր էջերում, ինչպէս և Աղամեանի մասին գրածներս: Բայց... այստեղ, ձեռքս դողում է... զրիչը չէ հնազանդւում ինձ և արտասուքը խեղդում է ինձ, երբ մըտաբերում եմ այն տեսարանը, որ տեղի ունեցաւ իմ առաջիս: Առաջին ողջոյնից յետոյ, երբ Աբգարը հարցրեց Պետրոսեանից, «Դուք Մոսկվայում ե՞նչ էք չինում» և լսեց սորա պատասխանը, թէ գործ է որոնում այստեղի թատրոնական ասպարիզում, մեր մինչև այժմ լուրջ և պաղարիւն Աբգարը յանկարծ կարծեա, կրակ կտրուեց. դա մի ուում էր, որ անսպասելի կերպով պայթեց: Ի՞նչ էք ջլատում մեր թատրոնի սակաւա-

Թիւ ոյժերը, ո՛ւր էք ցիր ու ցան լինում, գոչեց նա խստիւ. ձեր տեղը Կովկասումն է. այնտեղ պէտք է կենդրոնացնէք ձեր ոյժերը և գործէք. և ոչ թէ օտար երկիրներ թափառելով՝ վերջնական հարուած տաք ձեր ձեռքով այն նուիրական գործին, որի հիմնադիրները անհուն ջանք և աշխատութիւն են գործածել Հայերիս մէջ թատրոն ստեղծելու համար: Դուք պիտի շարունակէք սկսած գործը, պնդում էր Աբգարը. յիշում էք Ադամեանի օրերում մեր բեմի բարգաւաճումը. վերադարձէք նորան վաղեմի պերճութիւնը»: Պետրոսեանի ամենայն մի պատասխանը ու պատճառաբանութիւնները Աբգարը ամենակրտուկ կերպով հերքում էր ու ջրում. դիմադրութիւնը անհնարին էր: Պետրոսեանը զգում էր ինքն էլ իւր առարկութիւնների թուլութիւնը և իւր ընդդիմախօսի տրամաբանութեան անդառնալի ոյժը: Եւ լուռ ու մունջ դիտում էի այս պայքարը, ուր Աբգարը երևում էր այլ կերպարանքով. դա այլ ևս իդէալիստ, վերացական գաղափարներով զբաղուած խմբադիր չէր, որ գրասենեակում նստած «անդր քան զբիթ իւր զինչ ոչ տեսանէ», այլ գործնական, հեռատես և հարադատ զաւակն էր հայութեան, որի ծառայութեանը նա նուիրել էր իւր բոլոր մտաւոր, բարոյական և նիւթական կարողութիւնը: Պետրոսեանին ուղղած «Ինչ էք ջլատում մեր թատրոնի սակաւաթիւ ոյժերը» հարցից պարզ երևում էր, թէ որչափ բարձր էր գնահատում Աբգարը մեր շնորհալի գերասանի տաղանդը, որ արդարև Հայոց բեմի լաւագոյն զարդերից մէկն է այժմ: Պետրոսեանը հասկացաւ պարզ ակնարկը և վերադարձաւ Կովկաս: Թո՛ղ ներէ մեզ քանքարաւոր դերասանը մեր ակամայ մերկացումը, որ անհրաժեշտ էր Ա. Յովհաննիսեանի գործունէութեան կողմերից մէկը բնորոշելու համար: Վերջին հրաժեշտի միջոցին Աբգարին ասացի, որ իմ այցելութեանը չսպասէ այստեղ, հիւրանոցում և թող չզարմանայ, եթէ նոյն 1896 թուին ինձ տեսնէ Թիֆլիզում: Աբգարի գնալուց յետոյ անցաւ մի քանի ամիս, վրայ հասաւ Յունիւը, երբ պատրաստում էի ճանապարհ դուրս գալ նախ՝ դէպի Թէոդոսիա, ապա Սև ծովով, Բաթումի վրայից Թիֆլիզ (այս ճանապարհորդութեան նպատակը նկարագրեցի Արձագանքի էջերում 1897): Մի քանի օր գորանից առաջ մեզ մօտ հանդիպեցաւ Թիֆլիզի նախկին քաղաքագլուխ՝ Ալ. Մատինեանցը, որին խօսակցութեան միջոցին յայտնեցի Կովկասի մայրաքաղաքը գնալու դիտաւորութիւնս.

խորհուրդ չեմ տալ ձեզ յուլիսին գտնուել մեր Բարիլոնեան հնոցում, որտեղից ամենքը աշխատում են փախչել ամարանոցներ. լաւ է գնացէք օգոստոսին, նկատեց հիւրս: Անհնարին է, օգոստոսին այստեղ պէտք է լինեմ, պատասխանեցի: Այնուհետեւ երկարօրէն խօսեցինք Թիֆլիզի մասին և ի միջի այլոց, Աբգարի գործունէութեան մասին իբրեւ Դումայի ձայնաւորի, որ քաջ յայտնի է հայ հասարակութեան, ուստի աւելորդ է ծանրանալ դորա վրայ:

Ահա, վերջապէս, Թիֆլիզումն եմ: Միւս օրը (յունիսի վերջերում, 25-ին էր, կարծեմ.) շտապում եմ Աբգարի մօտ, նորա պաշտօնատեղին. անցնում եմ հրկու երեք ընդարձակ սենեակներով և ահա մեր անզուգական բարեկամը, նստած իւր գրասեղանի առաջ, մի ինչ որ բաներ է գրում: Խորասուզուած գործի մէջ նա արագ արագ շարժում է գրիչը, առանց նկատելու թէ իւր շուրջը ինչ է կատարւում. նա վստահ է, որ ամենքը զբաղուած են իւրեանց գործով և չէ սխալւում: Բանկում կարգապահութիւնը կատարեալ է: Զգուշութեամբ մօտեցնում եմ նորա սեղանին և ասում, ողջ լեր, Աբգար, ջան: Զարմացած գլուխը բարձրացնելով բացականչում է, Շովրեան, էրբեկար: Երեկ, պատասխանում եմ լակոնական ոճով: Նորա կողմից տեղում է վրաս հարցերի մի տարափ: Սեղանի վրայ թափած են երկայն ժապաւէնի նման թերթիկներ վրան հայերէն գրուած: Այս ինչ բաներ են, հարցնում եմ: Արձագանքի համարների նիւթերն են, ասում է Աբգարը: Ապա չար լեզուները ասում էին, թէ Աբգարը բան չէ գրում: Զկամենալով խանգարել Աբգարին, խնդրեցի նորանից Ա. Երիցեանի, Գաբ. Սունդուկեանցի և Մշակի խմբագրատան հասցէները և հեռացայ: Հետեւեալ օրը նա ինձ սպասելու էր երեկոյեան իւր մօտ, որպէս զի միասին գնայինք ինձ ծանօթացնելու իւր մի բանի բարեկամների հետ, որոնց թւումն էին ծերունի Գ. Բարխուդարեանց (Շիլլերի շնորհալի թարգմանիչը), Գ. Զաչկեանը՝ հայ թատրոնի հիմնադիրներից մէկը, Սեդ. Մանգինեանցը, Ալ. Թարխանեանցը, «Թատրոնի» խմբագիրը, փիլագիր Պ. Մուրացանը, Փամալեանը, տպարանատէր Մնացական Մարտիրոսեանցը, իմ հին բարեկամ Վարապետ Էդիլեանեանը: Մի քանի անգամ բախտ ունեցայ գտնուել յիշեալ նոր բարեկամներիս շրջանում, ուրախ ժամեր անցուցանել նոցա հետ, խօսել, վիճել, յաճախակի աւելի լսել նոցա, քան խօսել: Աւելորդ է ասել, որ խօսակ-

ցութեան ուղղութիւն տուողը Արգարն էր իւր սրամտութիւն-
ներով:

Ես երբէք չեմ մոռանալ այն քաղցր տպաւորութիւնները,
որ գործում էր իմ վրայ այս ընկերական շրջանը. ուր միշտ
նախագահում էր Արգարը և ուր իւրաքանչիւրը մեզանից թա-
մադայի հրամանով մի ճառ պիտի ասէր. օրինակի համար մի
օր Սեդ. Մանդինեանցը, գերմանացի գիտնականին յատուկ
ըջութեամբ, բնորոշեց Արգարի երիտասարդութիւնը ու նորա
վերջին տասնեակ տարիների գրականական և հասարակա-
կան գործունէութիւնը, որ մենք խորին ուշադրութեամբ
լսում էինք: Մէկ էլ տեսնես, Արգարը ընդհանուր լուծեան
միջոցին նկատեց. «Սեդրաք, подлѣцъ-ութիւն մի արա»: Ծի-
ծաղից թուլացանք ամենքս այսպիսի անակնկալ գնահատում
լսելով: Մի ուրիշ անգամ, պատկառելի հնագէտ Ա. Նրիցեանը
հիշանէր ծոցից մի թուղթ և կկարդար մի հետաքրքիր հնու-
թիւն, որ շատերիս համար, յայտնի բան է, նորութիւն էր: Մի
երեկոյ էլ նոյն հնագէտը սկսեց պատմել Նգիպտոսի մասին և
այդ երկրի թագաւորներից մէկին կոչեց СИГІЗМУНДЪ: Համես-
տութեամբ ընդհատեցի նորա պատմութիւնը նկատելով. ներե-
ցէք, պ. Նրիցեան, դուք, գուցէ կամենում էք ասել Сезо-стриць
կամ Рамзесъ II, վասն զի СИГІЗМУНДЪ-ը Լիհայ թագաւոր էր:
Նրիցեանը շփոթուեց, իսկ ես սաստիկ խղճահարուեցայ, որ ա-
ռիթ դարձայ նորա շփոթութեան: Ինձ համար անախորժ լու-
թիւնը խանգարեց մեր թատրոնի վետերան Գ. Չմշկեանը, որ
հեգնելով ծերունուն բարձրաձայն աղաղակեց. Նրիցով, մունդ-
րեկ, ձէնդ կտրի, փոսը կընկնես: Բարձրացաւ ընդհանուր
ծիծաղ և Նրիցեանը սթափուելով դիմեց ինձ հետեւեալ խօսքե-
րով. պ. Շովրեան, դուք երբ պիտի ուադ լինիք մեր գլխից:
Նրկու օրից յետոյ: Ճշմարիտ. այո: Ո՛ւր էք գնում: Դէպի Էջ-
միածին: Դէհ, եթէ այդպէս է, շարունակեց նա, վաղը հրամե-
ցէք ինձ մօտ ճաշի, Հայրիկին յանձնարարութիւն ունիմ ձեզ
տալու: Արդէն մէկը ունիմ, դա կլինի երկրորդը, պատասխա-
նեցի և խոստացայ միւս օրը գալ նորա տունը: Մեր խնճոյք-
ներում, ինչպէս վերը յիշեցի, երբեմն տեղի էին ունենում չառ
տաք վիճաբանութիւններ. օր. Գ. Չմշկեանի և Կ. Էդիլիսանեա-
նի մէջ. առաջինը պաշտպանում էր Հանգ. Ամիրիկեա-
նին, երկրորդը Ադամեանին էր գովում. Արգարը հաշտեց-
նում էր նոցա. երբեմն ընդհարումը ծագում էր իմ և Արգարի

մէջ: Տեղեակ չլինելով Փորձի հրատարակութիւնից կրած վնասները, ես առաջարկում էի նորան վերսկսել հանդիսի հրատարակութիւնը, խոստանալով աշխատակիցներ և բաժանորդներ գտնել: Արգարը, կարծես, տատանւում էր, բայց նրիցեանք բուռն կերպով դիմադրում, էր այս առաջարկութեանս. և մի օր դարձեալ ծոցից հանեց մի թուղթ, ուր մանրամասնօրէն հաշուած էին այն վնասները, որ ունեցել էր հրատարակիչը զանազան տարիներում: Փաստերը շատ պերճախօս էին և առարկելու ոչինչ չէր մնում ինձ:

Երկու շաբաթից աւելի մնալով Ռիֆլիգում, ես յաճախակի տեսնում էի Արգարի հետ և այդ միջոցին մեր խօսակցութեան նիւթը անսպառ էր լինում, մանաւանդ մամուլի և դորա գլխաւոր գործիչների վերաբերութեամբ: Այստեղ պարտքեմ համարում արձանագրել հետեւեալ իրողութիւնը, որ բնորոշում է իմ հանգուցեալ բարեկամիս. իբրև շիտակ և անաչառ ևրոպացու՝ իւր միւս պաշտօնակից—հայ խմբագիրների մասին խօսելիս, ոչ մի գանգատ ոչ մի դժգոհութիւն ես չսեցի նոցա հասցէին. ընդհակառակն նա յարգանքով էր խօսում թէ պ. Ս. Սպանդարեանի և թէ Ա. Քալանթարի մասին: Միայն մի անգամ, երբ ես կէս յանդիմանական ձևով հարցրի, թէ ինչո՞ւ նա, իբր կշիռ ունեցող մարդ հայ հասարակութեան մէջ, չկարողացաւ իւր ժամանակին Գր. Արծրունու անշարժ կայքերի վաճառման առաջն առնել և թոյլ տուեց օտարների ձեռքը անցնելու, Արգարը փոքր ինչ վրդովուած պատասխանեց, դու իզուր ես ինձ մեղադրում, որովհետև չգիտես, թէ ինչ յամառ մարդ էր Արծրունին. ես նորան համոզում էի սպասել փոքր ինչ և չչտապել, մինչև որ ես կխորհրդակցեմ մի քանի հարուստ հայ վաճառականների հետ, գուցէ մի հնար կգտնենք նորա գալիքէնը ազատելու. բայց նա մերժեց իմ առաջարկութիւնը: Միայլ անգամ խօսք եղաւ Ս. Հախումեանցի մասին, որ աշխատակցում էր Արձագանքին: Այս առթիւ ես նկատեցի, թէ պ. Հախումեանցը խիզախ գրիչ ունի, բայց սակաւ փորձութիւն: Արգարը դորան պատասխանեց. նորա գրաքննիչը ես ինքս եմ և նորա ոչ մի տողը առանց կարդալու չեմ թողել տպագրելու Արձագանքում: Նոյնը նա կրկնեց պ. Հախումեանի ներկայութեամբ բարեկամների չրջանում: Շատերը, անշուշտ, յիշում են, որ հիանալի պատմական վէպերի հեղինակ Բաֆֆին երբ հեռացաւ Մշակից, Արգարը հրաւիրեց նորան աշխատակցել Արձա-

գանքին: Իմ հարցին, թէ ինչո՞վ էր ղեկավարում նա այսպէս վարուելով, Ա. Յովհաննիսեանը պատասխանեց. Բաֆֆիի տաղանդով միայն, որովհետեւ հասարակութիւնը կարգում էր նորա գրուածքները յափշտակութեամբ: Միթէ ես սխալուեցայ կամ Արձագանքը տուժեց գորանից. հարցրեց Արգարը իւր հերթին: Քաւ լիցի, ասում եմ. բայց չէ որ Արծրունին այդ դէպքի առթիւ գրում էր Մշակում, թէ Բաֆֆին հեռանալով իւր լրագրից իբր թէ կորցրել է իւր առաջուայ քանքարը՝ Գա Արծրունու կարծիքն էր միայն, որ պարտաւորիչ չէր ընթերցող հասարակութեան համար, պատասխանեց Արգարը և մի փոքրիկ ծիծաղաշարժ դէպք պատմեց Ծերենցի և Բաֆֆիի յարաբերութիւններից: Բաֆֆին, իբրև խորամանկ պարսկաստանցի, մի գործում մեղանչել էր Ծերենցի դէմ. դա էլ մի օր հանդիպելով՝ նորան ասում է, դու Մելիք-ղաղէ չես, այլ «հերեմ-զեղէ ես»:

Գալով Կովկասի մայրաքաղաքը, յայտնի բան է, անհնարին էր չը տեսնել մի քանի ուշադրութեան արժանի հաստատութիւնները. ուստի, ի միջի այլոց, կամեցայ զննել Կովկասեան թանգարանը: Ես քեզ մի լաւ չիչերօնէ տամ, ասաց Արգարը, և ակնարկելով Ա. Երիցեանի վրայ, որ մեծ յօժարութեամբ յանձն առաւ բացատրութիւններ տալ ինձ թանկարանի իրեղէնների մասին: Մեզ հետ միւս օրը, առաւօտեան միացաւ նաև Ս. Մանդինեանը և մենք երկու ժամի չափ շրջեցինք բոլոր սենեակները, մանրամասնօրէն դիտելով առարկաներ և լսելով մեր պատկառելի հնագէտի մեկնութիւնները: Նոյն օրը, ինչպէս խոստացած էի, ճաշի հանդիպեցայ պ. Երիցեանի մօտ, որին գտայ նորա ընդարձակ մատենադարանում, նստած սեղանի առաջ: Նա կարգում ու համեմատում էր Ս. Էջմիածնից ստացած ահագին ֆօլիանտներ, որտեղից նիւթեր էր քաղում իւր գիտնական հետազօտութիւնների համար: Առաջին ողջունից յետոյ ես նստայ նորա դիմացը և պ. Երիցեանցը սկսեց պատմել ինձ իւր պարապմունքների մասին և ցոյց տալով պատկառելի ձեռագիր ժողովածուները, բացատրեց թէ Ս. Էջմիածնից է բերել տալիս: Միթէ թոյլ է տրւում Ս. Աթոռի մատենադարանից դուրս հանել այսպիսի թանկագին մատեանները. չէ որ դոքա կարող են զանազան ձախորդութիւնների պատահել, կորչել, վերջապէս, այրուել: Հոգեւոր վարչութիւնը ողորմած է դէպի ինձ, ասաց յարգելի հնագէտը և քանի անգամ կատարեց իմ խնդիր-

քը: Իսկ այս տարի, յառաջ տարաւ իւր խօսքը պ. Նրիցեանը, բաւական երկար մնացի էջմիածնում. այնտեղ վեհափառ Հայրիկը ինձ յատկացրեց մի առանձին սենեակ, ուր մատենադարանից բերում էին ինձ հարկաւոր ժողովածուններ, նաև ճաշ և քանակաւ բերում էին: Պարապելու միջոցին ղռներս պինդ փակում էի, որ վարդապետները կամ եպիսկոպոսները չխանգարեն զբաղմունքներս. այդ բանը մեր հոգևոր հայրերը քաջ գիտէին. Բայց մի անգամ դուռս յանկարծ բացւում է և ներս է մտնում ինքն Վեհափառ Հայրիկը և ժպիտը երեսին ասում է. ինձի՞ ալ չես ընդուներ, պ. Նրիցեան: Խնդրեմ, շնորհ բերեցէք, Վեհափառ Տէր. ես այստեղ ժամանակաւոր հիւր եմ միայն, Տէրը 'Խուք էք: Այսպէս, երբեմն Հայրիկը կգար իմ խօսքը, փոքր ինչ զրոյցներ կանէր հետս, ապա, կերթար մի բարձր տեղ և կգիտէր ձիւնապատ Մասիսի գագաթը:

Ճաշի ժամանակ Նրիցեանը յիշեց ինձ տալիք յանձնարարութիւնը և ասաց. դուք, անշուշտ գիտէք, որ Հայրիկը Ս. Էջմիածնում հիմնել է երկու յարկով մի գեղեցիկ թանգարան, ուր, ինչպէս լսել եմ, մտադիր է փոխադրել մատենադարանը՝ հին գրչագիրների հետ միասին. Խոնարհաբար խնդրեցէք իմ և իշխան Աբամելիք Լազարեանի կողմից Վեհափառ Հայրիկից՝ ձեռագիրները չարժեք տեղից, վասն զի արդի կամարակապ չէնքի մէջ դռքա աւելի ապահով են կրակի վտանգից: Ուրախութեամբ կկատարեմ Ձեր խնդիրքը, յարգելի բարեկամ, պատասխանեցի ես, քանի որ ես ևս ձեզ հետ համաձայն եմ այս բանում: Յիշում էք, երբ 1881 թ. Կոմս Ուվարովը Գէորգ IV կաթողիկոսի օրով էջմիածնում նստած՝ պարապում էր մեր հին ձեռագիրների նկարագրութեամբ, նա նոյն կարծիքը յայտնեց մատենադարանի չէնքի յարմարութեան մասին. Բոլորովին ճշմարիտ է, յարեց Նրիցեանը և փոխեց խօսակցութեան նիւթը: Ճաշից յետոյ նա ցոյց տուեց ինձ իւր հին ձեռագիրները, որոնց մէջ մէկը քարացած էր. Նրիցեանը կենդանի տարեգիր էր և շնորհալի զրուցող. նա ինձ երկար պահեց և շատ բաներ հաղորդեց մեր ներկայ տակաւին կենդանի և հանգուցեալ գործիչների մասին, Ներսէս V-դի, Մսեր մագիստրոսի, Ս. Նազարեանցի, Սմ. Շահագիղեանցի, Ի դէպ վերջինս մասին խօսելիս, նա յարեց, լսել եմ որ պ. Շահագիղեանցը շատ վշտացած է ինձանից. եղբայր, մենք անձնական թշնամութիւն չունինք, ինչո՞ւ է նեղացած վրաս. եթէ նա ինձ տար այն գումար-

րը, որ ծախսել էր իւր Հրապարակախօս ստուար գրքի տպա-
գրութեան վրայ, եւ ինքս ինձ կհերքէի: Գուր իզուր էք կարծում,
թէ նա մի մեղամաղձ մարդ է, նկատեցի ես. ընդհակառակն՝
նա շատ սրամիտ եւ գուարճախօս է եւ եթէ դուք, հանգամանք-
ների բերմամբ, իրար հանդիպէիք, մի ժամուայ խօսակցութիւ-
նից յետոյ սերտ բարեկամներ կդառնայիք: Շահագիզեանցը
միշտ վեհանձն եւ առատաձեռն մարդ էր եւ է մեր հասարակու-
թեան մէջ. երանի թէ նորա նմանների թիւը մեծ լինէր մեր ազ-
գի մէջ: Արեւմտ, ցտեսութիւն, ասաց Երիցեանը, ես շատ կցան-
կայի, որ Ս. Էջմիածինը ձեր վրայ լաւ տպաւորութիւն անէր.
յամենայն դէպս դուք ինձ վերադառնալով կպատմէք, ինչ որ
կտեսնէք այնտեղ: Միւս օրը ես ճանապարհ ընկայ դէպի Մայր
Աթոռը, մինչև Աղստաֆա երկաթուղով, յետոյ ճեպակառքով
մինչև Երևան: Նա դիտաւորութիւն չունիմ մանրամասնօրէն
նկարագրելու ճանապարհորդական տպաւորութիւններս. այս-
քանս միայն կասեմ, որ Աղստե գետի հոսանքով անցնելիս,
մենք հանդիպեցանք դէպի սարեր քոչուող թերեքեմէ թուր-
քերին, որոնց անվերջ, նահապետական սայլերը երկու անիւ-
ներով այնպիսի փոշի էին բարձրացնում, որ կատարեւապէս
խեղդուում էինք: Բացի դորանից Երևանի մօտ այնպիսի մի ան-
սովոր ջերմ բռնեց ինձ, որ ուժաապառ հասնելով քաղաք, գի-
շերեցի փոստի կայարանում: Միւս օրը մի հիանալի առաւօտ
էր. կառք վարձեցի եւ ուղղեցի ճանապարհս դէպի Ս. Էջմիա-
ծին: Քաղաքից դուրս դալով դաշտ՝ հարցրի կառապանիս, թէ
հըր է Մասիսը: Ա՛յ, աղա ջան, ձախ կողմումն է: Նայում եմ,
բայց ոչինչ չեմ նշմարում: Կառապանս կրկնում է, լաւ նայե-
ցէք սպիտակ ամպերի տակից: Արդարեւ, մի քանի վայրկեան
ամպերի կոյտերը զննելուց յետոյ, նկատում եմ մեր պատմա-
կան հինաւուրց վեհ Մասիսը, որի ձիւնապատ կոնձն գա-
գաթը դուրս ցցուած է ամպերի միջից: Շուտով աջ կողմից
նկատում եմ Արագածի գլուխները: Տեսարանը գեղեցիկ էր եւ
փառահեղ. երկար ժամանակ աչքերս բեռեցի նոցա վրայ, մի
րոպէ անգամ չթողնելով ձեռքիցս բինօկլը: Անցանք մի քանի
գիւղեր եւ անա հեռուից երևում է Ս. Էջմիածնի Կաթողիկէն
կարմիր ներկած, Հովփսիմէն եւ այգիները: Կառապանս չուտով
հասցնում է ինձ Վաղարշապատ, կանգնում է մի՛ կրպակի ա-
ռաջ եւ ես մտնելով ներս հարցնում եմ բանաստեղծ Յովհաննէս
Յովհաննիսեանցի տունը: Բայց նա գնացել էր ընտանիքով Բիւ-

րական ամարանոց. ուրեմն, հրամայում եմ, կառապանիս, քչիր դէպի Ղազարապատ, ուր հիւրընկալ վարդապետը ինձ յատկացնում է մի սենեակ: Թողնելով այստեղ ճանապարհորդութեան իրեղէններս, շտապում եմ վանք, Սուրբիս սրբազանի տեսութեան, որին ճանաչում էի Օդեսսայից 1895 թուից: Սրբազանը ինքը դիմաւորեց ինձ և միասին շրջեցինք և զննեցինք վանքի շէնքերը: Կարճ միջոցում ծանօթացայ միաբանութեան մի քանի անդամների հետ. այն ինչ գաթրջու միջնորդութեամբ Բիւրական լուր էի ուղարկել իմ ժամանելուս մասին: Վեհափառ Հայրիկը Ս. Էջմիածնից բացակայում էր և գտնւում էր Բիւրականի ամարանոցում: Գիւնանապետ հ. Նահապետեանը չգիտէր, թէ երբ է գալու Հայրիկը. բայց Խորէն էֆենդին հաղորդեց, թէ, գուցէ, միւս օրը Վեհափառը կվերադառնայ, որովհետեւ շատ գործեր են կուտակուած: Ես ցանկութիւն յայտնեցի այցելել վեհարանը և Խ. Խրիմեանը հրաւիրեց ինձ և ցոյց տուեց բոլոր սենեակները, ուր ի միջի այլոց, առանձին պահարանի մէջ, ապակեայ դռներով, կարգով շարուած էին այն բոլոր արծաթեայ ափսէները, որոնց վրայ աղու հաց էր մատուցուած Վեհափառ Հայրիկին հայաբնակ քաղաքների հասարակութիւնների կողմից նորա 1895 թ. Ռուսիայում կատարած ճանապարհորդութեան միջոցին: Պարզեան սրբազանի հրամանով Ղուկաս սարկաւազը (այժմ վարդապետ) ուղեկցեց ինձ դէպի տաճարը, ուր իջման տեղի առաջ աղօթելուց յետոյ, դիմեցինք Գէորգ IV կաթողիկոսի շինած թանգարանը, ուր Արիստակէս Դաւթեան սրբազանը մեզ բացատրութիւններ էր տալիս զանազան հին զգեստների, և իրեղէնների մասին: Տէր իմ, որչափ աղքատ էր Էջմիածնի թանգարանը Մոսկվայի Ռուսաց վերափոխման տաճարի և Троицкая Лавра-ի զգեստարանների համեմատութեամբ: Տխուր իրականութիւն, որ առիթ է տալիս նոյնչափ տխուր խորհրդածութիւններին: Խեղճ Հայոց սրբավայր, ինչէր չանցան քո գլխով դաբերի ընթացքում զանազան մահմեդական բռնակալներից. միթէ դառնութեան բաժակը տակաւին չէ լցուած: Յայտնելով խորին շնորհակալութիւնս Արիստակէս սրբազանին, դիմեցինք հ. Ղուկասի հետ դէպի մեր հռչակաւոր մատենադարանը, ուր Սահակ վարդապետը ցոյց տուեց մեզ հին գրչագիրները, որոնք Էջմիածնի ականաւոր զարդերն են կազմում, վայելելով գիտնական աշխարհի յարգանքը: Այստեղ ցանկացայ տեսնել երե-

ւելի փողոսկրեայ աւետարանը X դարու, որ ի միջի այլոց Կոմս Ուվարովը նկարագրել է իւր *Этимологическая библиотека* 10-դուածում: Մատենադարանում այս միջոցին պարապում էր Նդ. վ. Ջալալեանը. նա Վեհափառ Հայրիկի յանձնարարութեամբ գրադուած էր սուրբ գրքի ձեռագիր օրինակների համեմատութեամբ և գտել էր Մնացորդաց գրքի՝ տպագրեալից տարբեր մի օրինակը, որ յետոյ պրօֆ. Գր Խալաթեանցը լոյս ընծայեց Մոսկվայում ¹⁾: Այդ նոր գիւտից մի քանի նմուշներ հրատարակուեցան նոյն տարին Արարատի էջերում և մի օրինակ էլ ինձ չնորհեցին: Ղուկաս սարկաւազը այստեղից առաջնորդեց ինձ դէպի նոր թանգարանի երկյարկ չէնքը, որ կառուցել է Վեհափառ Հայրիկը. դորա մակարդակը ես տեսել էի ժամհասրեանց տանը Մոսկվայում. Պահարանները դեռ ևս պատրաստ չէին և գրքերը մեծաւ մասամբ յատակի վրայ կոյտ կոյտ դարսուած էին: Ապա այցելեցի Գէորգեան ճեմարանը, որի նախասենեակում գրուած էին բեւեռագիր արձանագրութեանց քարերը: Վերջիններս, Նրեմիա սրբազանի տեղակալութեան օրերում, Արիստակէս Սեդրակեան սրբազանը ճեմարան էր փոխադրել տուել բակից, ուր դոքա անխնամ ընկած էին մի ժամանակ և Մոսկվայի Կայսերական Հնագիտական ընկերութիւնն իմանալով այդ, մտադիր էր խնդիր արժարծել, քարերը բերել տալու Մոսկվա պատմական թանգարանում զետեղելու համար: Տեսչի օգնական Կարապետ վարդապետի սիրալիր ընդունելութեան չնորհիւ զննեցի բոլոր ձեմարանը, որ իւր յարմարութիւններով լաւ տպաւորութիւն է թողնում այցելողների վրայ: Լսարանները մի առանձին տան մէջ էին, ուր տեղից մենք գնացինք Մակար կաթողիկոսի չինած տպարանը: Բաւականին ընդարձակ սենեակները դատարկ երեւեցան ինձ. եթէ չեմ սխալուում մէկ թէ երկու մեծ մեքենայ կար միայն-իսկ բանւորների թիւը շատ սահմանափակ: Այդ միջոցին տպւում էր Ղուկաս սարկաւազի հսկողութեամբ Առաքել Դաւրիժեցու պատմութեան երրորդ տպագրութիւնը, որի առաջին թերթերը յետոյ տեսայ նոյն սարկաւազի մօտ: Այնուհետև այցելութեան գնացի մի քանի ծանօթ միաբաններին, որոնց երկուսը բնակւում էին եր.

¹⁾ Այս հրատարակութեանը մենք առանձին զեկուցումն նուիրեցինք Հնագիտական ընկերութեան Արեւելեան Մասնախմբի նիստերում, Մ. Հ.

սրբազանի կառուցած նոր շէնքում: Մեսրոպ վ. Տէր-
Մովսիսեանին գտայ Արսէն վ. Ղլտճեանի հետ. նոքա զբաղուած
էին Սոկրատ Աթոլաստիկոսի եկեղեցական պատմութեան
ձեռագիրներին համեմատութեամբ, որի տպագրութեանը ձեռ-
նամուխ էր եղել Մեսրոպ հայր սուրբը: Այստեղ ինձ
շատ զարմացրեց այն դէպքը, որ սեղանի վրայ դրուած
տեսայ բազմաթիւ ձեռագիրներ, դուրս բերուած մա-
տենագարանից: Ի՞նչ կարիք կար հազուագիւտ ձեռագիրները
առնել իւր մօտ, քանի որ մատենագարանում կարելի է պա-
րապել, ուր շատ յարմարութիւններ կան դորա համար: Գա-
լուստ Տէր-Մկրտչեանի սենեակում նոյնը տեսայ. այնտեղ էլ
կային շատ ձեռագիրներ, թէև դոցա ներկայութիւնը հասկա-
նալի էր. վասն զի Գալուստը իբրեւ տկար մարդ չէ կարող
յաճախել մատենագարանը: Ղուկաս սարկաւազի մօտ էլ թա-
փած էին ձեռագիրներ և ես յայտնեցի նորան թէ Լազարեան
ձեմարանում խստիւ արգելուած է մատենագարանից դուրս
հանել որեւիցէ ձեռագիր: Նոյն կանոնը պահպանուած է և
Ռուսիոյ մեծ քաղաքներում և այլուր: Օրը անցաւ այցելու-
թիւններէս մէջ. միւս առաւօտը, հիւրընկալ վարդապետի մօտ
թէյ վայելելիս, յանկարծ ներս մտաւ Բիւրականից եկած ազ-
գական, Ստեփան Յովհաննիսեանցը, որ իրեղէններս առաւ
տարու իւրեանց տուն. իսկ ես գնացի հայր Նահապետեանի
մօտ: Միասին դուրս գալով նորա հետ գնացինք դէպի վեհա-
րանը ճեմելու. այստեղ մեզ հետ միացաւ Ղուկաս սարկաւազը:
Մինչդեռ երեքովս զրոյց անելով, ման էինք գալիս առաւօ-
տեան թարմ օդում, յանկարծ Նահապետ հ. սուրբը դրամատի-
կական ձայնով բացականչեց, «Վեհափառ»-ը, և մի ակնթար-
թում կորաւ աչքիցս: Շուտով դէս ու դէն նայելով, ես նկա-
տեցի մի բարձրահասակ պատկառելի ծերունի, որ հեռուից
յամբ քայլերով մէն մենակ գալիս էր դէպի մեր կողմը: Ո՞վ
է, կամացուկ հարցրի սարկաւազից: Հայրիկն է, պատասխանեց
նա. ապա, մենք ո՞ւր փախչենք, շարունակեցի ես, արդէն լաւ
ճանաչելով Հայաստանեայց եկեղեցու մօտեցող վեհ պետին.
Քաջուենք մի կողմ և գլուխ տանք, ասաց հ. Ղուկասը և յառա-
ջեց դէպի վեհարանի պատը և ես հետևեցի նորան. երկուսս
պահապան զինուորների նման անշարժ կանգնեցինք, աչքերս
սեւեռած պարթևահասակ Հայրիկի վրայ: Սուր արծուի հայեացք
նետելով մեզ վրայ, նա անցաւ մեր առաջից վեց քայլ

հեռաւորութեամբ: Առանց մի բոլորէ կորցնելու ես վազեցի Ղա-
զարապատ, ուր Ստեփանը հաւաքում էր իրեղէններս. սպասիր
Ստեփան ջան, թոյլ տուր չորերս փոխեմ, Հայրիկը վերսդար-
ձաւ Բիւրականից. ուրեմն, զնանք միասին, ես քեզ նախասե-
նեակում կսպասեմ, ասաց նա: Բայց այդ իսկ միջոցին Վեհա-
բանից մարդ եկաւ և ասաց թէ Վեհափառը ինձ կանչում է:
Այսպէս շուտով, բացականչեցի ես զարմացած, չէ որ Հայրիկը
յոգնած կլինի ճանապարհից: Դեհ, շտապենք, նկատեց Ստեփա-
նը և մենք ծառայի ուղեկցութեամբ դիմեցինք դէպի Վեհա-
բան, որի դրան առաջ դիմաւորեց մեզ Խորէն էֆենդին: Հրա-
մեցէք, ասաց նա, քանալով իմ առաջ դուռը, Վեհափառը ձեզ
սպասում է: Անմիջապէս ներս մտայ. Վեհ. Հայրիկը նստած էր
գրասեղանի առաջն, որի վրայ կարգով դրուած էր մեծ կոյտ
ծրարներ: Գլուխ խոնարհելով, ծունր դրի և առի Վեհափա-
ռի աջը: Նստեցէք, հրաւիրեց նա ինձ և հրամայեց սպասա-
ւորին սուրճ բերել: Սկսեց հարցնել Մուկվայի ազգայնոց մա-
սին, շատերին կոչելով յականէ յանուանէ. պատասխանելով Հայ-
րիկի բոլոր հարցերին, ինքս էլ յայտնեցի Ա. Սրէցեանի խնդիր-
քը ձեռագիրների մասին և յարեցի թէ իշխան Աբամիլիք Լա-
զարեանի ցանկութիւնն էլ նոյնն է. վասն զի կամարակապ
չէնքի մէջ դոքա աւելի ապահով են կրակից և այլ պատահա-
րներից: Թող այնպէս լինի, պատասխանեց Վեհափառը և շա-
րունակեց. լսած եմ, որ եթէ ինծի հոս չգտնէիք, պիտի Բիւրա-
կան երթայիք. ես հոս եկայ այժմ. բայց սա ձեզ չխառնիր զնա
Բիւրական. Խորէն էֆենդին ձեզ ձի կուտայ, կհեծնէք կերթաք,
կիջնէք Բիւրական և միւս օրը հոնէն ձիով կչրջէք քանի մի
հին վանքեր և իբրև հնագէտ վերադառնալով էջմիածին, ինձի
ձեռ կարծիքը կհաղորդէք չանոնց մասին: Այսպիսի յանձնարա-
րութիւնը թէև անսպասելի էր ինձ համար, բայց միևնոյն ժա-
մանակ շատ քաղցր և ախորժելի հրաման էր, որ անկեղծ ու-
րախութեամբ և պատրաստականութեամբ ստանձնեցի վրաս:
Ունկնդրութիւնը տևեց 15 բոլորէից աւելի: Երբ դուրս եկամ
Վեհափառից, անհամբեր սպասող ազգականս տարաւ ինձ իւ-
րեանց տուն, ուր կէս ժամից յետոյ բերին ձին: Կեանքումս
եբրէք ձի չէի հեծել, բայց երկիւղ էլ չէի կրում, որովհետև
այդ զգացմունքը ինձ շատ սակաւ էր պաշարում: Չորս ժամին
մենք ճանապարհ ընկանք: Ստեփանը իւր խուրջիները լցրած
պանազան պաշարեղէններով տան համար, բռնաւորեց իւր

ձիու վրայ և երբ ինքն էլ հեծաւ, դարձաւ կատարեալ Սանչո-Պանչո, թողնելով Դօն-Քիշոտի առաջակարգ դերը ինձ: Իմ ձի հեծնելու առաջին դերիւտը կատարուեցաւ ի ներկայութեան Ս. Կանայեանցի և հանգ. Վ. Աբովեանցի, որոնց հետ նոր էի ծանօթացել Ստեփանի շնորհիւ. նոքա կուշտ կուշտ ծիծաղում էին: Ես լամանչեան ասպետի լրջութեամբ գլուխ տուի նոցա և քչցի ձիս, որ սկզբում մեծ դժուարութեամբ էր հնազանդուում ինձ. իսկ Ստեփանը անդադար կրկնում էր, սանձը աջ կողմը քաշիր, դէպի ձախ ուղղիր: Մէկ վերստի չափ չարչարուելուց յետոյ, շուտով հասկացայ, որ ձի քչելն այնքան էլ խոր փիլիսոփայութիւն չէ. մէկ էլ լաւ մտրակեցի ձիս, սանձերը արձակեցի ու արշաւեցի առաջ: Յետեւում մնացած Ստեփանը ազդակում էր, կաց, ո՛ւր ես քչում, կընկնես ձիուց. ուշադրութիւն չեմ դարձնում ու. շարունակում եմ արշաւանքս: Այն ժամից յետոյ սանձահարում եմ ձին և դառնալով յետ տեսնում եմ, որ Ստեփանի ձին հեւալով մօտենում է: Ստեփանն չէ հաւատում, թէ ես առաջին անգամ եմ ձի հեծնում: Այսպէս խօսելով հասնում ենք Ագարակ գիւղին, ուր Ստեփանը կամենում էր իւր ծանօթ թուրքերից մարդ վերցնել իբրեւ ուղեկից, ասելով թէ ճանապարհը երկիւղալի է: Բան չունենա, պատասխանում եմ ես, քչիր առաջ, շուտով կհասնէք Բիւրական, ուր և մութ գիշերով հասանք:

Ամարանոցից ոչ հեռու մեզ դիմաւորեց Յ. Յովհաննիսեանցը և շուտով միասին ժամանեցինք տուն անցնելով քարուտ, նեղ փողոցներով: Ընթրիքից յետոյ ուշ գիշերը, եղբարց Յովհաննիսեանցների ուղեկցութեամբ եկայ Վեհաբան, ուր այդ միջոցին մնում էր Վահան էֆենդին, որ ընդունելով ինձ Վեհափառի հրամանով ցոյց տուեց ինձ իմ սենեակը: Այստեղ ես գիշերեցի: Առաւօտեան ժամի ութին երբ վերկացայ, աչքս ձգեցի պատուհանին և առաջն բացուեցաւ մի անակնկալ հիանալի տեսարան դէպի Արարատ լեռը. արեգակի ոսկեփայլ ճառագայթները ընկնելով նորա ձիւնապառ կատարների վրայ, յափշտակում էին դիտողիս ուշքն ու միտքը: Հիացումս այնքան մեծ էր և անդառնալի, որ քառորդ ժամի չափ ապշած մնացի տեղումս, հազար ու մի երախտագիտութեան անլուր զգացումներ ուղղելով մտքումս Վեհափառ Հայրիկին, որ առիթ տուաւ ինձ հարեանցի այցելելու Արագածոտն նահանգի այս մի քանի վայրերը: Բնութիւնը այստեղ սքանչելի է իւր բարե-

խառն օդով, քաղցրահամ ջրով, որ գոյանալով Արագածի գագաթի վրայ հալւող ձիւնից, հոսում է զառիվայրով իբրև

«կարկաչահոս աղբիւր այնտեղ

թաւալում էր մարգարիտ»։ ըստ բանաստեղծի։

Առջևդ տարածւում են մինը միւսից գեղեցիկ տեսարաններ, հեռաւոր գիւղեր, վանքեր թաղուած սաղարթագեղ ծառաստանների մէջ։ Նոյն պատկերը թագաւորում է նաև Բիւրականի ամարանոցում, որ Հայաստանեայց առաքելական Սուրբ եկեղեցու Հայրապետների ամարային օթեանն է։ Բայց մեզալի հակառակ կողմը տես. այստեղ խօսողը մարդու մտքին և հայեացքին դարձեալ նահապետական բնութիւնն է և միայն բնութիւնը։ Լիովին բացակայում է գեղարուեստը, նուրբ ճաշակը, պաճուճելու, զարդարելու շնորհը, որ լրացնէին ներդաշնակութեամբ բնութիւնը։ Բիւրականի ամարանոցի չէնքը երկու յարկով պարզ տուն է, ընդարձակ բակը ծածկուած է կանաչ խոտով, ոչ մի արհեստական բուրաստան, ոչ ծաղկոց, ոչ ճեմելու ճանապարհներ աւազով ցանած, ոչինչ կուտուրական հետք չէք նշմարի. ամենայն ինչ վայրենի, խոպանացեալ, ձգած թողած է բնութեան քմահաճութեանը։ Ո՛ւր է այն բուրաստանը, ուր Վեհափառը կարողանար ազատ ժամերին ճեմել անձնատուր լինելով իւր խոհերին, առանց զբաւելու իւր վրայ անցաւորների ուշադրութիւնը։ Առանձին չէնքեր էլ չնկատեցի հիւրերի ընդունելութեան համար, որոնց թիւը, անկասկած, շատ մեծ կարող է լինել։ Նուաստիս համար չափազանց մեծ պատիւ էր իջնել Վեհափառի ննջարանին կից սենեակում։ Երբ մօտենում ես Բիւրական գիւղին՝ քարուտ ճանապարհը անտանելի է։ չեմ հասկանում թէ ինչպէս էին անցնում այնտեղից հանգուցեալ Գէորգ IV և Մակար I կաթողիկոսների կառքերը ամարանոց հասնելու համար։ Եթէ մի Խորէն Ստեփանէն Հին-Խրիմից մինչև Սուրբ Խաչ վանքը կարողացել է չինել երեք վերստ երկայնութեամբ մի խճուղի, ինչպէս մի ամբողջ միաբանութիւն անձեռնհաս է գտնւում նոյնն անելու գէթ Ազարակից մինչև Բիւրական։ Մեր հայրապետները ամենքն էլ Խրիմեան Հայրիկ չեն, որ Տրդատի նման «չերիվար կամակար աշտանակեալ և կորովի ձիավարեալ» կարողանան ձիով վեր ելնել Բիւրականի զառիվայրով։ Ժամի տասին եկաւ Ստեփան Յովհաննիսեանցը ինձ մօտ և միասին իջանք նոցա ամարանոցը, ուր մեր ձիերը պատրաստ էին։ Մեզ խորհուրդ էին տալիս իբրև ուղեցոյց առ-

նել Վեհափառի շաթիրներից մէկին. բայց Ստեփանը չընդու-
նեց այդ առաջարկութիւնը, ասելով թէ ինքն էլ քաջ գիտէ
ճանապարհները դէպի մերձակայ գիւղերն ու վանքերը: Բիւրա-
կանից մենք սկսեցինք իջնել դէպի հարաւ. մեր առաջ երևում
էր մի գիւղ, շրջապատուած այգիներով: Ի՞նչ գիւղ է, հարցրի
Ստեփանից. Աշտաբակն է, պատասխանեց նա. կանգնեցրու-
ձիդ և լսիր, ասումեմ նորան և կրկնում եմ Սմբատ Շահազի-
զեանցի հետեւալ տողերը.

Գեղեցկանիստ է Աշտարակ.

Շատ այգիներ նա ունի

Այնտեղ երկինքն է կապուտակ,

Այնտեղ օդն է քաղցրալի և այլն:

Արդարև, բանաստեղծն իրաւունք ունէր այսպէս նկարա-
գրելու իւր ծննդավայրը. անամպ կապոյտ երկինքը, հիանալի
օդը, անվերջ այգիները կենդանի վկայ են դորան: Շարունա-
կում ենք մեր ճանապարհը դէպի Փարպի, ուր, ըստ աւանդու-
թեան, ծնունդ է Ղազարը, Վահան Մամիկոնեան իշխանի ման-
կութեան խաղերի ընկերակիցը, որ յետոյ գրեց մեզ Վահանայ
պատերազմների պատմութիւնը: Ասում են թէ Ղազար Փար-
պեցին իբր թէ թաղուած է ոչ հռի Փարպիից Լազրեվանքում.
արդեօք նորա ոսկորներն էլ նախանձոտ արեղաները չէն թա-
փել այն փոքրիկ գետակի (Քասաղի ճիւղը) մէջ, որ մենք ձիով
անցանք: Փարպիից դիմեցինք ուղղակի Վարբի, Ներսէս ար-
քեպիսկոպոսի, յետոյ կաթողիկոսի հակառակորդ՝ Յովհաննէս
Կարբեցու ծննդավայրը: Այստեղ իջանք Ստեփանի մօրքրոջ
տանը ճաշելու և հանգիստ առնելու. մինչև ճաշը ժամանակ
չկորցնելու համար, գնացինք եկեղեցին և նորան կից ուսում-
նարանը տեսնելու, ուր ապրում էր երիտասարդ ուսուցիչը իւր
կողակցի հետ: Ուսուցչի անունը չեմ յիշում. նա մեզ ցոյց
տուեց ուսումնարանի ընդարձակ և գեղեցիկ սենեակները, որ
չատ կարգին պահուում էր շնորհիւ երիտասարդ զոյգի. պատե-
րից կախուած էին աշխարհագրական քարտէզներ, պահարաննե-
րում շարուած էին և այլ ուսումնարանի պիտոյքներ, սեղանի
վրայ երկրագունդը և այլն: Ուսուցչին հրաւիրեցինք ճաշի հիւ-
րընկալ տանտիրոջ թոյլտուութեամբ: Ճաշից յետոյ երեք հոգեով
գնացինք ոտով Յովհաննավանք, որ կառուցած է բարձր քա-
րափի վրայ. ներքեում հոսում է Քասաղը: Նկեղեցու գմբէթը
ծակուած է հնութիւնից, անձրեր ներս է թափուում. այդ պատ-

ճառով ժամասացութիւնը կատարուում է ընդարձակ կից խորանում, ուր պահուում է մի գեղեցիկ բոլորագիր աւետարան մետաքսեայ թաշկինակի մէջ փաթաթուած: Իմ հարցին, թէ ինչո՞ւ այս ձեռագիրը չեն ուղարկում Էջմիածնի մատենադարանը, մեր ուղեկից բարեկամը պատասխանեց, թէ վանքիս գիւղացիք շատ յարգում են իւրեանց հին սբբութիւն Աւետարանը, որ շատ հին գրչագիր է, կարծեմ, X դարու բան է, ասացին, ինչպէս մի վարդապետ բացատրել էր նոցա: Բայց ուշի ուշով զննելով այս բոլորագիր ձեռագիրը, նորա բիւզանդական խորանը, մանրանկարները ու ծաղկանկարները լուսանցքների վերայ և այլուր, շուտով համոզուեցայ, թէ դա XIV դարուց հին չէ կարող լինել: Վանքի գեղեցիկ ներսը, յայտնի բան է, մերկ էր բոլորովին, պատերի վրայ լաւ պահպանուած էին արձանագրութիւններ, որոնք վաղուց արդէն յայտնի են Շահխաթունեանցի գրուածքներից և Ալիշանի Այրարատից. ուստի երկար գրել դորա մասին մեր նպատակից դուրս է: Ս. սեղանը, կարծեմ, եօթն աստիճանից բարձր պիտի լինի. աստիճանները քանդուած են և բարձրանալ այնտեղ անհնարին է առանց սանդուխքի: Մի քանի արձանագրութիւններ եւ ընդօրինակեցի Շահխաթունեանցի հետ համեմատելու համար: Վերադառնալով Կարբի, հեծանք ձի և ուղևորուեցանք դէպի Մուղնի, ուր չգըտնելով վանահօր, բաւականացանք արտաքուստ՝ միայն զննելու գեղեցիկ վանքը: Ժամի վեցի մօտ էր. պէտք էր չտապել Բիւրական և մենք ձիերի սանձերը թուլացնելով՝ սկսեցինք արագ արագ արշաւել առաջ, որ գիշերը չվրայ հասնի ճանապարհին: Նրկու ժամի չափ առաջ ընթանալով, յանկարծ հանապարհը կորցրինք և չգիտէինք որ կողմը դիմել. հարց ու փորձ անելով հասանք մի գետակի եզերքը, ուր նստած էր մի ծերունի թուրք: Նա ցոյց տուեց ճանապարհը գետակի վրայից. բայց հարցնում եմ, նորանից, բուերդէ քէօփրիւ եօչմնադր (այստեղ կամուրջ չկայ) հայդա սու իջինէ (քչիւր ջրի մէջ), ասում է անտարբերութեամբ թուրքը: Նա յառաջում եմ, Ստեփանը հետևում է ինձ: Միւս ափ դուրս գալ անհնարին է, գետակի ափերը ուղղահայեաց են սլատի նման: Ստիպուած ենք՝ մի առ ժամանակ հետևել ջրի հոսանքով, որի խորութիւնը մեր բախտից մի կանգունից փոքր ինչ աւելի է. մեր կօշիկները թաց են արդէն. բայց մեզ փոյթ չէ. հարկաւոր է շուտով հասնել տուն, վասն զի մութը կոխում է կամաց կամաց: Ահա, վերջա-

պէս, ափը ցածանում է. մտրակի մի հարուած և իմ ձին սը-
րարչաւ թռչում է ջրից ցամաք և ուրախ ու զուարթ սկսում է
նեղ ճանապարհով բարձրանալ Արագածի լանջերի վրայ. Ստե-
փանը քայլ առ քայլ հետևում է ինձ: Մենք վստահ ենք մեր
ձիերի բնագղումին, որոնք, կարծես, գուշակում են շուտափոյթ
հանգիստը, մի ամբողջ օրուայ ճանապարհորդութիւնից յետոյ:
Աշխուժութեամբ բարձրանում ենք անդադար. այնքան արդէն
մութ է, որ առարկաները դժուարութեամբ ենք նշմարում:
Յանկարծ իմ ձին ականջները ցցելով՝ անհանգստութեան նշան-
ներ է ցոյց տալիս, բայց շարունակում է վերելքը: Նայում եմ
առաջ մի յիսուն քայլ ինձանից հեռու, մթութեան մէջ երևում
են երեք ստուերներ, որ շարժւում են մեր ուղղութեամբ. մի
քանի րոպէից յետոյ պարզ նշմարում եմ երեք մարդ երկար
ձողեր ձեռքերին: Նրբ մօտեցանք իրար, նոքա մեզ ճանապարհ
տուին, աջ ձեռքը ճակատներին դնելով: Պէտք է նկատել, որ
գլխիս վրայ պաշտօնական գլխարկ ունէի դրած. ուրեմն ող-
ջոյնը գլխարկիս էր ուղղուած: Հազիւ անձանթները անցան
թէ չէ, իմ Ստեփանս յետևիցը կանչում է, քչի՛ր շուտով, քչի՛ր,
դոքա բուրդ աւազակներ են: Ուրեմն, դոքա են ձեր քչդերը,
ինչ սարսափելի գազաններ են գիշերով. գուցէ ցերեկով աւելի
մարդավայել են: Իմ կարծեցեալ ձողերը նիզակներ էին. իսկ
մէջքերի վրայ հրացաններ ունէին այդ անպիտանները. և եթէ
կամենային մեզ գնդակահարել, ո՞վ նոցա ձեռքը պիտի բռնէր,
քանի որ մենք զինուած էինք սոսկ մտրակով: Այս հանգաման-
քը ինձ շատ գայրացնում էր. չմոռանանք, որ դա 1896 թուա-
կանին էր. երեք զինուոր քրդեր դուրս եկան մեր առաջ, գըլ-
խից մինչև ոտք զինուած: Ակամայ մտրակը սեղմեցի ձեռքումս,
քչելով ձիս ուղղակի նոցա վրայ. գարշելիները հազիւ ճանա-
պարհ տուին մեզ, յակամայից չեղուելով դէպի ձախ: Իսկ Ստե-
փանը, իմ Սանչօ-Պանչօն անդադար յետևից կրկնում էր, քչի՛ր
ու քչի՛ր: Նրբէք, պատասխանում եմ նորան, քչել—կնշանակէ
փախչել քրդերից. նոքա շուտով կհասկանան մեր երկչոտութիւ-
նը և մի մի գնդակ կարձակեն մեզ վրայ. այն ժամանակ ինչով
կը պատասխանենք նոցա, մտրակով: Ոչ, տեղի տալ քրդերի
առաջ ոչ գոռոզութիւնս է ներում, ոչ էլ ինքնասիրութիւնս: Ան-
դադար վերև բարձրանալով, ես առաջից, Ստեփանը յետևից,
հասնում ենք սարի վրայ, ճանապարհից դէպի ձախ մի արհես-
տական հրապարակի, ուր վեց քրդեր, նստած կրակի շուրջը,

ընթերիք են անում: Նոքա լսելով մեր ձիերի սմբակների ձայնը, գլուխները դարձնում են մեր կողմը և, կարծես, սառած են մնում. այնքան, երևի, անսպասելի էր նոցա համար գիշերուայ այս ժամին անծանօթ ճանապարհորդներ տեսնել: Արագածի այսպիսի անսպաս տեղում: Պէտք էր նոցա թմրութիւնը աւելի սաստկացնել: Տասն քայլ նոցանից հսկիս կանգնեցրի, իջայ քած և անցնելով ձիու միւս կողմը, սկսեցի սանձը ուղղել. իսկ յետոյ ցոյց տալով քրդերի վրայ, որոնք իրանց սպասողական գիւրքը չէին փոխել, հարցրի Ստեփանից ռուսերէն, սոքա քրդեր են. նոքա ամառը այստեղ են գալիս եայլախ. միով բանիւ մի քոնի վայրկեան կոտորուեցի և յետոյ անխռով նորից հեծայ ձին և շարունակեցի ճանապարհս: Խեղճ Ստեփանը, կարծում էր, թէ հսկ գտուել եմ, իզուր ժամավաճառ լինելով այստեղ, փոխանակ փախչելու վտանգից: Բայց ես վտանգի առաջն էի ուզում առնել և կարծեմ, չսխալուեցայ: Երբ երկու հարիւր քայլ հեռացանք քրդերի որջից, մեր առաջն երևեցան Բիւրա-կանի ձրագները, ուր և մենք շուտով հասանք, հազիւ հազ նշմարելով ճանապարհ: Հարցնում եմ Ստեփանից, այսօր քանի անգամ փրկուեցանք մահից. միայն երեք անգամ, պատասխանում է: Օրհնած, ասում, եմ ուր էիր տանում ինձ, եթէ ճանապարհները չէիր ճանաչում, լաւ չէր, որ մի շաթիր սու-նէիք հետներս: Այդ օրուայ տպաւորութիւնները շատ հարուստ էին և անջնջելի: Միւս օրը Յովհաննիսեանցների տանը մորթեցին մի ոչխար և քիւֆտա պատրաստեցին. ճաշին հիւրերի թւում կար նաև մի թուրք-բէկ, լաւ որսորդ, որ որսի ժամանակ մի անգամ հրացանը ընկել էր նորա երկիւղից սառած ձեռքերից. երկիւղի պատճառը, պատմում էր նա, մի ահագին վիշապ է եղել, ժայռի վրայ պառկած: Երևի սա էլ այն վիշապներից էր, որ շատ սիրում էր սպանել Վահագն Վիշապաքաղը, ըստ Մ. Խորենացու: Նոյն օրը Բիւրականից էջմիածին վերադառնալու ժամանակ, իջանք Օշական Ս. Մարոսի գերեզմանին երկրպագելու: Շաբաթ օրն էր և եկեղեցում ժամասացութիւն կար. ձրագներ գնեցինք, վառեցինք սրբերի պատկերների առաջ և կարճ աղօթելուց յետոյ, քահանայի առաջնորդութեամբ իջանք ս. սեղանի տակը, ուր ամփոփուած է սրբոյն նշխարները: Գէորգ IV կաթողիկոսը չինել է տուել Մաշտոցի գերեզմանի վրայ այս եկեղեցին, որի բակում Վահան Ամատունու գերեզմանի վրայ Վեհափառ Հայ-

րիկը կանգնել է նոր արձան, որ, տակաւին, գուրկ էր արձանագրութիւնից: Հասնելով Էջմիածին անմիջապէս ներկայացայ Վեհափառին և մանրամասն բերանացի հաշիւ տալով կատարած կարճ ճանապարհորդութեան մասին, արտայայտեցի իմ խորին շնորհակալութիւններս, Նորան, որ միջոց ընծայեց ինձ գէթ հարեանցի ծանօթանալ Էջմիածնի շրջակայքի և քանի մի հնութիւնների հետ: Մանաւանդ ծանրացայ Յովհաննավանքի վրայ, որ կարօտ էր նորոգութեան: Հայրիկը նկատեց, «քարոզեցէք այդ մասին Մոսկվայի ազգայնոց մէջ, գուցէ գտնուին բարեպաշտ մարդիկ, որ նորոգութեան ծախսերը կհոգան»: Բայց Մոսկվայում մէջ տեղ եկաւ որբերի հարցը, որով մինչև այժմ բաղուած է հասարակութեան՝ յառաջադէմ մասը: Խորին պատկառանք առնելով Վեհափառ Հայրիկի աջը, ես շտապեցի բարեկամ հայրերիս տները վերջին հրաժեշտ տալու. ապա, ես, Ստեփանը և նորա փոքր քոյր Սիրանոյշը ճեպակառքով ճանապարհ ընկանք դէպի Աղստաֆա և յետոյ Թիֆլիս, ուր և ժամանեցիք ողջ և առողջ: Առաջին այցելութիւնս, յայտնի բան է, Արզարի մօտ էր բանկում: Հէնց որ տեսաւ ինձ, բացականչեց, եղբայր, այս ինչ ես անում մեզ հետ, զնացիր, կորար, ոչ մի տող նամակ, ոչ մի լուր յանդորդեցիր մեզ. ես այսօր հեռագիր տուի Էջմիածին, հ. Նահապետեանին քո մասին ¹⁾: Ես պատմեցի բոլոր հանգամանքները անսպասելի յանձնարարութեան, որին արժանացայ Հայրիկի կողմից: Ուրեմն, եթէ այդպէս է, ես էլ քեզ մի նոր յանձնարարութիւն տամ, ասաց Արզարը և խնդրեց նկարագրել ճանապարհորդութեանս տպաւորութիւնները Արձագանքի համար: Ուրախութեամբ, պատասխանեցի ես նորան, միայն ոչ այստեղ, այլ Մոսկվայից, որովհետեւ վաղը պատրաստուում եմ դէպի հիւսիս: Այդ անկարելի է, դու շատ կվշտացնես մեր ծերունի բարեկամներից՝ Գէորգին, նկատեց նա: Չմշկեանին հարցնում եմ. ոչ, Բարխուդարեանին, որ վաղը երեկոյեան հրաւիրում է մեզ իւր մօտ. այնտեղ կլինեն մեր սովորական բարեկամները: Բաւականին դժուար էր դրութիւնս. խնդիրը առկախ թողնեմ. ասացի. այժմ ես պէտք է նրիցեանի մօտ գնամ. խօսելիք ունիմ նորա հետ. գուցէ ժամի երեքին հանդիպեմ քեզ դարձեալ այստեղ և շտապեցի

¹⁾ Ն. Բոգարջեանցի խնդիրքով, որի տանը իջել էի Թիֆլիսում: Մ. Դ.

դէպի Անշիսիատ եկեղեցու մօտ բնակող ճգնաւորի տունը: Երիցեանին գտայ նորա ընդարձակ մատենադարանում, սեղանի առաջ, չրջապատած իւր ֆօլիանտներով: Ակնոցների տակից, նայելով վրաս, հարցրեց, ո՞նց էք, ձեր ճանապարհորդութիւնը յաջող էր, ի՞նչ տպաւորութիւն թողեց ձեր վրայ Էջմիածինը: Առհասարակ տպաւորութիւնը լաւ էր. պատասխանեցի. այնտեղ բաւական լաւ երիտասարդ ոյժեր կան, որոնք նուիրուած են հայ բանասիրութեան, ծանօթ երոպական լեզուներին և հետևող գիտութեանց. ուրեմն յարեցի ես, իզուր էր կարծում հանգուցեալ Մ. Էմինը, թէ իւր և պրօֆ. Ք. Պատկանեանի մահից յետոյ էլ հայկաբան բանասէրներ մեր մէջ գուցէ, չերեւին: Ինչպէս տեսնում եմ, շարունակեցի, հանգ. Գաբրիէլ Այվազովսկին, Մաղաքիա Օրմանեան սրբազանները անջնջելի հետքեր են թողել Էջմիածնում: Ես երկիւղ էի կրում, որ դուք գեթ ո՞ր դուրս կգաք Էջմիածնից, նկատեց մեր հնազէտը, բայց այժմ տեսնում եմ, որ փոքր ինչ յոռետես եմ եղել և շատ ուրախ եմ, որ դուք, իբրև ոչ տեղացի, քաղցր տպաւորութեան տակ պիտի վերադառնաք Մոսկվա: Գիտէ՞ք, պ. Երիցեան, ի՞նչ նմանների թիւը շատ կստուարանար, եթէ մեր ունեւոր դասը իւրեանց ընտանիքներով, փոխանակ տասն անգամ յաճախելու ժամանակակից բարիւոնները, այն է Բեռլին, Վիեննա, Պարիզը, իւրեանց կեանքում գէթ միանգամ ուխտի գնային Մայր Աթոռ, ինչպէս անում են մահմեդականները, որոնք աշխատում են գոնէ մի անգամ տեսնել Մեկկա և Մեղինա քաղաքները: Չէ՛ կարելի սիրել մի կրօն, մի ազգ, մի երկիր, որոնց պատմութեանը մարդս անտեղեակ է: Օտարի նորաձևութեան ետևից վազող հայը միշտ եղել է միմոս կապիկ, կասկածելի ինքնուրոյնութեամբ. բայց դա շատ հին ճշմարտութիւններ են, որ բազմիցս արծարծուել է մեր պարբերական մամուլի էջերում, ասլա, ուրեմն, չարժէ այդ մասին խօսել: Լուրջ ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ, իրիցեանը հարցրեց. բայց վաղը երեկոյեան դուք ո՞ւր կլինիք: Կսլանամ դէպի Բաթում, ասացի: Իսկ ես ձեզ ճաշի էի ուզում հրաւիրել, որ հիւրս լինիս մինչև երեկոյ: Շատ շնորհակալութիւն, պատկառելի բարեկամ, բայց կներէք ինձ, պատասխանեցի. ես եկել եմ տալ ձեզ իմ վերջին հրաժեշտ: Այս ասելով ես վերկացայ և անկեղծ սիրով ու յարգանքով զրկեցի իմ պատուական բարեկամիս և դիմեցի բանկ: Անցնում եմ սենեակների միջից դէպի Արգարի սեղանը. նորա մօտ

կանգնած է Գէորգ Բարխուդարեանցը: Արգարը նկատելով ինձ, ասում է ծերունուն, ահա քեզ Շովրեանը, ինքդ համոզիր, եթէ կարող ես. իսկ ինձ մի խանգարիր Արձագանքի համարները կազմելու: Մենք Բարխուդարեանցի հետ սկսում ենք մի երկար բանակցութիւն. Արգարը գրում է իւր թերթիկները: Վերջապէս, իբր համբերութիւնը կորցնելով, բացականչում է, Շովրեան, վերջացրու է, ախր՝ լրագրիս համարները կարող եմ ուշացնել: Չգիտեմ, արդեօք այդ բոպէին անկեղծ էր Արգարը, թէ դա մի շատ յաջող volte-face էր նորա կողմից, որ զինաթափ արեց ինձ: Ինչպիսիք, հաւանութիւն տալով, թէ մի օրով կը յետաձգեմ գնալու դիտաւորութիւնս, հեռացայ նոցանից, վասն զի դեռ ես մի քանի գործեր ունէի: Բանն այն էր, որ երկու չաքաթ մնալով Թիֆլիզում ես, ի միջի այլոց, զբաղուած էի Արգարի հին ձեռագիրների ուսումնասիրութեամբ, որոնց մանրանկարները Արգարը իւր հաշուով լուսանկարել էր տուել նրմակովի մօտ մասամբ էլ նոյնը նորա խնդիրքով հանել էր գնդապետ Օլգեկօպը: Գնացի հաւաքելու այդ բոլորը: Արգարի ձեռագիրներին ես նուիրեցի մի առանձին զեկուցումն, որ և կարգացի Մոսկվայի Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան Արեւելեան մասնախմբի նիստերից մէկում: Զեկուցմանս ռեզիւմէն տես—Старинныя армянскія рукописи собранія г. Абгара Іоаннисіани въ Тифлисѣ. Древности Восточныя. Труды Восточной комиссіи Императорскаго Московскаго Археологическаго общества т II. выпускъ II. стр. 156—158. Москва, 1901: Ի դէպ, նոյն հատորի մէջն են նաև իմ միւս երկու զեկուցումներս՝ ա. Надписи храма св. Рипсиміи въ Вагаршапатѣ. р. Армянскій текстъ Паралипоменонъ (գիրք Մնացորդաց Եղ. վ. Ջալալեանցի) издан. Лазарев. Инст. 171—173, 184. Միւս օրը երեկոյեան երբ եկայ Գ. Բարխուդարեանի մօտ, բարեկամներս in corpore հաւաքուած էին արդէն: Երիցեանը տեսնելով ինձ, բացականչեց, դուք դեռ այստեղ էք. հարկ զօրէնս լուծանէ, պատասխանեցի: Այդ երեկոյ իմ անկեղծ բարեկամներին չըջանում անց կացրի, որոնց երեքին, աւագ, ինձ այլ ևս չէ վիճակուած տեսնելու. անգուգական Արգարին, պատուական ծերունի Ա. Երիցեանին և չիտակ, տաքարիւն Ա. Թարխանեանցին, որի եղբրական մահը Բաթումում ինձ միծ վիշտ պատճառեց. Բաթումը ճակատագրական վայր է դարձել իմ բարեկամներին համար:

Այժմ Արգարի թարմ գերեզմանը խթան դարձաւ ինձ համար
և կենդանացրեց իմ մտքումս այն քաղցր տպաւորութիւնները,
որ գործեց իմ վրայ Արձագանքի անմահ խմբագիրը իւր սերտ
բարեկամ աշխատակիցների հետ միասին: Ուրաւով Արգարի
մահը, ձօնում եմ նորա յիշատակին սոյն անջնջելի տպաւորու-
թիւններս իբր տրիտուր նորա ինձ ցոյց տուած բարեկամու-
թեան համար: Տէր ընկալ խաղաղութեամբ զհոգի հանգուցեալ
Արգար ծառայի քո:

Մ. ՇՈՎՐԵԱՆ

Մայիսի 21-ին 1904
Մոսկվա

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ՆԱԳՈՒԷՕՆ ԲՕՆԱՊԱՐՏԷ՝¹⁾

Պարոյոս Լուդովիկոս Նագուէօն, եղբօր որդի առաջնե-
րորդ Նագուէօնին, ծնեցաւ 1808 թիվ Ապրիլի 20-ին Տուի-
լըրեան պալատում: Նորա հայրը Լուդովիկոս Բօնապարտէն,
այն ժամանակվայ Հօլլանդայի թագաւոր էր, որի կինը, այսինքն
Նագուէօն Գ-ի մայրը Հորտենզիա-Փաննին Մարկիզ դը Բօգար-
նէի և Ժօզեֆինէի դուստրն էր: Բայց այս թվականներում
Ժօզեֆինէն արդէն կայսրուհի էր, որովհետեւ Նագուէօն առա-
ջինը ամուսնացաւ Նորա հետ: Աւելի պարզ հասկանալու համար
այսպէս պէտք է ասել. Ժօզեֆինէն Նագուէօն առաջինի կինն
էր. իսկ Ժօզեֆինէի Հորտենզիա-Փաննի անունով դուստրը,
որ ծնած էր Մարկիզ դը Բօգարնէի հետ ամուսնութիւնից,
Լուդովիկոս Բօնապարտէի, այսինքն Նագուէօն առաջնեւորդի
եղբօր կինն էր:

Բնդանօթները իմաց տուին Փրանսիոյ մայրաքաղաքին
կայսեր եղբօր որդու ծնունդը և ուրախական տօնախմբութիւնք
կաարվեցան այս պատճառով, Փրանսիոյ կայսերութեան ամեն
տեղում. այն ժամանակ Փրանսիական կայսերութիւնը տարած-
վում էր Բալտիկեան ծովից մինչև Պիրիզեայքը և Դանուբից
մինչև Միջերկրական ծովը:

Նորածին իշխանի առաջին տարիները անցաւ իր հօրեղ-
բօր շատ հզօր և ճոխ ժամանակը. բայց շուտով սորանից յետոյ
բաղդը սկսեց հալածել նորան: Ճիշտ այն օրը, երբ Լուդովի-
կոս Նագուէօնը վեց տարեկան եղաւ, այսինքն 1814 թ. Ապ-
րիլի 20-ին կայսրը իր հրաժարական ողջոյնը տուեց իր հաւա-
տարիւմ զինուորակիցներին, Փօնտենէքլօի ապարանքում և հե-

¹⁾ Մ. Նալբանդեանցի այս անտիպ ձեռագիրը մենք ստա-
ցանք մեր աշխատակից պ. Եր. Շահապլիից, որ հանգուցեալ հրա-
պարակախօսի այլ ձեռագիրների հետ ստացել էր նորա քրոջ
որդի պ. Յովհաննէս Խաչատրեանից: Ծ. Խ.

տեեալ տարին, առաջ քան թէ մանուկ իշխանը եօթը տարեկան էր եղել. 1815-ի յեղափոխութեան պատճառով ստիպուեցաւ սա թողուլ իր հայրենիքը, բացի իր մօր Հորտենզիայի բաջասրտութիւնից ամենեւին ուրիշ օգնական չունենալով:

Ֆրանսիայից արքայութեան մանուկը ստիպւած էր իր մօր հետ միասին անդադար փոխել իր բնակութեան կամ ապաստանած տեղը. հարկադրւելով հեռանալ Ժենեվից, նոքա զնացին Սալօյիա, իսկ այնտեղից փոխվեցան դէպի Վոնստանս: 1817-ին, Հորտենզիա թագուհին իր և իր մանուկի հալածանքը վերջացած համարելով, Վոնտանսեան լճի ափում Արենն-բերգ կալուածը զնեց, ուր կատարելապէս առանձնացած սկսեց իր զաւակների կրթութեանը պարապիլ:

Կատարեալ իրաւունք պէտք է տուած այն ուղղութեան, որով Հորտենզիա թագուհին ուզում էր կրթել իր զաւակները. դեռ Նապոլէօնեան ցեղի շատ փառաւոր ժամանակները ասում էր նա իր մօր Ժօզէֆինէին, որ իբրեւ մեծ մայր քնքշութեամբ փաղաքշում էր Լուզովիկոս Նապոլէօնին. «նախ և առաջ ես, ուզում եմ իմ զաւակներս օրինաւոր մարդ անել. ես չեմ ուզում, որ նոցա մէջ աճեն այն արատները, որ ծնում են մեծութիւնից. դորա հակառակ ես ուզում եմ որ նոքա մտածելով իրեց վսեմ ապագան աւելի և աւելի լաւանան»:

Իր մօր և այն ժամանակ երեւիլի պրօֆէսօր Լեբայի տեսչութեան տակ մանուկ Բօնապարտէն մեծ առաջադիմութիւնք էր ցոյց տալիս որպէս յունարէնում և լատիներէնում, այնպէս և նոր լեզուներում: Բայց մանաւանդ յատուկ հակամիտութիւնք ունէր դրական գիտութիւնքը սորվելու: Նոյնպէս երևում էր նորա մէջ զինուորական, մանաւանդ թնդանօթաձիգ արուեստի ձգտողութիւն: Սիրելով զինուորական պարապմունքը մտաւ նա զուիցերեան զօրքի մէջ և իր մէջքի վրայ կրելով հասարակ զինուորի պետապահը շատ անգամ կատարում էր լեռնային հոգնեցնող ճանփորդութիւնք:

Երբ 1830-ին յեղափոխութիւնը վառվեցաւ, Լուզովիկոս Նապոլէօնը Տիւնի մերձակայքում, զուիցերեան բանակումն էր. շատ յոյսեր և շատ ուրախութիւնք զարթեցան նորա հոգու և սրտի մէջ. բայց կարճ եղան նոքա: Յայտնի է որ 1830-ի յեղափոխութիւնը ելքատրական կայծի պէս տարածվեցաւ Եւրոպայի շատ տեղերում: Իտալիան ամբողջովում էր և երիտասարդ Լուզով. Նապոլէօնը իր եղբօր հետ միասին զն ց օգնեի

Հռոմանիու բնակիչներին, որ ապստամբել էին աւստրիական կառավարութեան ընդդէմ: Այս ապստամբութիւնը ինչպէս Հռոմանիու բնակիչներին նոյնպէս և երիտասարդ Բօնապարտիների համար շատ տխուր վերջացաւ. աւստրիական զօրքը շատ սաստիկ հետ ածեցին ապստամբներին, այս պատճառով Լ. Նապօլէօնը և նորա եղբայրը ստիպվեցան Անկօնա փախչել, ուր կուրծքի տկարութիւնից մեռաւ նորա եղբայրը և ինքը Լ. Նապօլէօնը շատ ծանր հիւանդացաւ:

Հորտենզիա Թագուհին լուր ստանալով այս տխուր անցքերի մասին, շտապեց Անկօնա, իր կենդանի մնացած Լ. Նապօլէօն օրդին աւստրիական պօլիցիայի անբուն հետամտութիւնից փրկելու համար: Նա կարցաւ անգլիական անցագիր ճարել և յոյսը դնելով Լիւդովիկոս-Փիլիպոս նոր նստած Փրանսիոյ Թագաւորի մեծահոգութեան վրայ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու 1816-ի օրէնսդրութեան վրայ, որ Բօնապարտեան ցեղի ընդդէմ յաւիտեան փակում էր Փրանսիոյ դուռերը, որոշեց ժամանակաւոր ապաստանի փնտռել այդ աշխարհում: Լուդովիկոս-Փիլիպպոսը, ինքը քսոթի համը առած լինելով, յօժարակամ ընդունեց երբեմնական Թագուհին և համաձայնեցաւ թոյլ տալ Լուդով. Նապօլէօնին մնալ Պարիզի մէջ, մինչև նորա առողջանալը: Լ. Նապօլէօնը իր Պարիզ գտնված ժամանակը մի յարգութեան թուղթ գրեց Թագաւորին, որով խնդրում էր նորանից Փրանսիոյ ծառայութեան մէջ մտնելու թոյլտուութիւն, թէև որպէս լոկ զինուոր:

Այս միջոցին չնայելով թէ Հորտենզիայի և թէ նորա որդու գաղտնի կերպով և սաստիկ խորհրդապահութեամբ Պարիզի մէջ լինելուն, նոցա այդ քաղաքը գալու լուրը խիստ շուտ տարածվեցաւ և այդ միջոցներումն էլ մօտենում էր Նապօլէօն առաջինի մահի տարելիցը: Մայիսի 5-ին մի փոքր շարժողութիւն առաջացաւ Պարիզի մէջ կայսերական ցեղի անունով և 6-ին Հորտենզիան իր որդով ստիպվեցաւ հեռանալ այդ քաղաքից դէպի Լոնդոն, ճանփի վրայ այս ու այն տեղ հանգիստ առնելով: Երբ Լ. Նապօլէօնը կատարելապէս առողջացաւ Լոնդոնում, մեծ ջերմեռանդութեամբ նուիրեց իր անձը անգլիական սահմանադրութիւնը սորվելու և մեծ խնամով ձեռք զարկեց ծանօթանալ այն պատճառների հետ որ հիմք էին եղել անգլիական ազգի առևտրական կարողութեան: Մէկ քանի ժամանակից յետոյ Լ. Նապօլէօնը դուրս եկաւ Լոնդոնից և իր մօր հետ միա-

սին վերադարձաւ Զուիցերիա, առանց Պարիզին մօտենալու, որ Ֆրանսիական կառավարութեան հետ բան չունենայ:

Առանձնական կեանք վարելով Զուիցերիայի մէջ, Լ. Նապոլէօնը մեծ ջերմեռանդութեամբ սկսեց պարագել պրագիտութեան և այդ միջոցով գրեց իր երկու առաջին աշխատութիւնքը մէկը *Reviés politiques, suivies d'un projet de constitution*, որ 1832-ի մայիսին տպւեցաւ, իսկ միւսը *Considerations politiques et militaires sur la Suisse*, որ հետեւեալ տարուով տպւեցաւ: Երկու տարի անցնելուց յետոյ հրատարակեց նա իր երրորդ աշխատութիւնը «*Manuel d'Artillerie*» որի վերայ երեք տարի էր աշխատել և որով իր վրայ դարձուց Կիտութեան այդ մասին տեղեակ անձանց ուշադրութիւնը:

1836-ին, Լ. Նապոլէօնը, կարծելով թէ Օրլէանեան ցեղը (Լուգ. Փիլիպպոսը) միմիայն դիպուածով կարողացաւ նստել Ֆրանսիոյ աթոռի վրայ և թէ նա արդէն շարժել է ազգի բազմութեան ատելութիւնը, միմիայն կողմնակից ունենալով իրեն բաղաբացիքը, ձեռք զարկեց այն ամենին յայտնի Ստրազբուրգեան խռովութեան, որ ինչպէս յայտնի է իշխանի Ամերիկայ արտրվելով վերջացաւ: 1840-ին, նա մի նոյն տեսակ փորձ փորձեց Բուրնուս, որ նոյնպէս անաջող գնաց և ինքը նոյն տարու հոկտեմբ. 6-ին անուականաց դատաստանով յաւիտենական արգելանքի դատապարտվեցաւ Ֆրանսիական ամրոցներից մէկի մէջ: Լսելով իր դատակնիքը Լուգ. Նապոլէօնը հաստատ ձայնով ասաց «գոնէ Ֆրանսիոյ մէջ մենեւելու բաղդը կունենամ»:

Արգելանքի տեղ նշանակուած էր Գամ բերդը:

Բայց Լ. Նապոլէօնը դեռ 1839-ի Յուլիսի մէջ աւարտել էր իր չորրորդ աշխատութիւնը «*Idées Napoléoniennes*» մակագրով: Այս աշխատութիւնը պէտք է գլխաւոր համարել Ֆրանսիոյ կայսեր բոլոր աշխատութեանց մէջ, որովհետեւ նորա մէջ երևում է նորա յատուկ բնաւորութիւնը և որի գաղափարքը կամաց կամաց գործ է դնում յայտնի է թէ չմոռանալով իր ցեղի օգուտը և աւանդութիւնքը, իր տխուր արգելանքի մէջ, Լ. Ն. մխիթարութիւն էր գտնում միմիայն գրագիտական պարագմանց մէջ: Գամի մէջ նստելով, 1841-ին գրեց նա *Fragments historiques & Theorie explicative de la pile voltaïque*, որ և ուղարկեց Ֆրանսիական գիտութեանց ձեւաբանը:

1844 Լ. Ն. հրատարակեց երկու ուրիշ նոր աշխատու-

Թիւնք «Réflexions sur le mode de recrutement de l'armée»
և «Extinction du pauperisme»:

Հինգ տարի անցել էր արդէն այն օրից երբ Լ. Ն. արգելական բնակիչ եղաւ Գամ բերդի. նորա հայրը երբեմնական Հոլլանդիոյ Թագաւորը մեռնելու վրայ էր. Լ. Ն. Թոյլտուութիւն խնդրեց, որ երթայ իր հօր տեսութեան խոստանալով և իր պատիւը երաշխաւոր բռնելով, թէ այդ տեսութիւնից յետոյ էլ կը վերադառնայ իր արգելանքի տեղը. Բայց Փրանսիոյ կառավարութիւնը առաջարկելով նորան խնդրված Թոյլտուութիւնը այնպիսի պայմաններ մէջ բերեց, որ արգելականը անպատուութիւն համարելով իրեն այդ պայմանքը մնաց Գամի մէջ:

Այս բոլոր դէպքերից ստիպված Լ. Ն. 1846 փետրվ. 2-ին մի նամակ գրեց Օդիլոն-Բարրօին որ Փրանսիական կառավարութեան առջև միջնորդութիւնք էր անոււմ արգելականի մասին: Այդ նամակի մէջ մանաւանդ ուշադրութեան արժանի են հետեւալ մի քանի տողերը:

«Արդէն շուտով վեց տարի կը լինի, գրում էր Լ. Ն. Օ. «Օդիլոն-Բարրօին,—որ ես առանց զժգոհութեան տանում եմ «արգելանքը, որ համարում եմ բնական հետեանք իմ, կառավարութեան ընդդէմ, ներգործութեանց: Եթէ հարկաւոր լինի «ես էլ տասը տարի կը տանեմ առանց մեղք զնելու բաղդի «կամ մարդոց վրայ: Ես տանջվում եմ, բայց ամեն օր ինքս «ինձ ասում եմ—ես Փրանսիոյ մէջ եմ, ես իմ պատիւս անարատ «պահել եմ. ես ուրախութիւն չունիմ, բայց և ոչ սիրտ կտըր: «տող վշտեր, և ամեն իրիկուն հանգիստ եմ քնում: Ոչ մի բան «չէր կարող ամբօխել իմ խղճի խաղաղութիւնը կամ կեանքիս «խաղաղութիւնը, եթէ հայրս իր կեանքի վերջում ինձ իր մօտ «տեսնել չկամենար»:

Բայց չնայելով, որ խոստանում էր արգելանքը կրել էլ տասը տարի, Լ. Նապոլէօնը 1846 մայիսի 26-ին բանտորի հազուստներով կերպարանափոխ եղած փախաւ իր արգելանքի տեղից դէպի Անգլիա, ուր վեստին սկսեց քաղաքական և տընտեսական գիտութիւններով պարապել:

Փետրվարեան յեղափոխութեան ժամանակ Լոնդոնումն էր Նա. բայց նորանից երկու օր ետքը երբ Օրլէանեան զեղը զրկվել էր աթոռից Լ. Նապոլէօնը մտաւ Փարիզ:

Այստեղ սկսվեցաւ նորա քաղաքական ասպարէզը. առաջ որպէս ազգային երեսփոխան (մեծ դժուարութեամբ ազգային ժողովարանի մէջ ընդունված) ետքը որպէս նախագահ Փրանսիական կառավարութեան չորս տարով, աւելի ետքը վերստին ընտրվելով տասը տարով. Բայց այդ տարիքը չպիտի անցնէին. Լ. Նապոլէօնը դարձաւ կայսր և միագլխեան արծիւը և Նապոլէօն առաջներորդի մեղունները բռնեցին թէ հասարակապետութեան, թէ Բուրբօնեան շուշանների և թէ Օրլէանեան դրօշի տեղը. Դեկտեմբերեան հարուածը կատարեց մնացածը:

ՄԻՔ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ ¹⁾

IV.

Մի քանի խօսք կանանց աշխատանքի մասին

Որովհետև ամուսնութեան և կանանց բարոյականութեան համար, ինչպէս վերևում մի քանի տեղում ակնարկեցի, մեծ նշանակութիւն ունի տնտեսական, նիւթական գրութիւնը, այդ պատճառով աւելորդ չեմ համարում մի քանի խօսքով ներկայացնել կանանց աշխատանքը և նրանց ընդհանուր ծանրաբեռնած գրութիւնը: Անշուշտ՝ ցանկալի կը լինէր, որ արբուներ հոսած երկսեւ երիտասարդները ամուսնանալին և իրենց բուն նպատակին ծառայէին: Կինն իր ֆիզիքական կազմութեամբ անկարող է երկար, դժուար աշխատանք, լարուած գրութիւն տանել: Իւրաքանչիւր ամիս նրանց պաշտօնը, յղի գրութեան շրջանը, ծնունդ, մանկան խնամատարութիւն և այլն, սրանք կանանց կեանքի մէջ այնպիսի ժամանակամիջոցներ են, որ շատ դժուար է այս գրութեան մէջ ոչ թէ լարուած, ծանր աշխատանք տալ, այլ շատ անգամ թեթեւ, անզգոյշ աշխատանքն անգամ վնասակար կարող է լինել:

Այսպէս է բնութիւնից սահմանուած և մենք պարտաւոր ենք նրան հնազանդելու. եթէ այս չանենք, ամեն դէպքում էլ կը պատժուենք: Հին և միջին դարերում կանանց գրութիւնը բոլորովին այլ էր. հազիւ էր պատահում որ նրանք ընտանեկան կեանքից դուրս գալին հասարակական ասպարէզ և իրանց աշխատանքով ապրէին: Այս բանի համար թէև դրական

¹⁾ Տես «Լումայ» № 2:

վիճակագրական տեղեկութիւններ չկան, բայց հաւանորէն շատ քչերին չէր յաջողուում ամուսնութեան հովանու տակ մտնել: Ներկայումս էլ ասիական շատ հասարակութիւնների մէջ, նոյն իսկ մեր հայկական գիւղական կեանքում, համարեա կանանց դրութիւնը նոյնն է: Եւրոպական և առհասարակ քաղաքակրթութիւնն առաջ գնացած երկրներում, ուր արհեստներն ու մեքենագործութիւնը ծաղկել, դրամագլուխն իր ճիւղները տարածել է աշխատուոր և բանուոր դասակարգի վրայ, ահա այդպիսի տեղերում նոյն ճնշումները կանանցից շատերին ևս անգործ, անտուն և անհայ է թողնում: Նրանց նախկին ընտանեկան աշխատանքները, ձեռագործները, շնորհիւ մեքենաների ընկան. այնպէս որ նրանք իրենց դրութիւնը մի կերպ պահպանելու համար ստիպուած են գործարանների մէջ թափուել: Նրանք օրնիբուն վատառողջ օդի, դժուար աշխատանքի, չնչին սննդի պատճառով ծիւրում, մաշում և անընդունակ են դառնում առողջ, թարմ սերունդ առաջացնելու: Ահա այս նեղսակիր դրութիւնն ստիպեց կանանց հարց յարուցանել:

Այսօր Գերմանիայում միլիօնից աւել կանայք չեն կարող մարդու գնալ, մասամբ տղամարդկանց սակաւութեան պատճառով, և մասամբ էլ, որ նրանք չեն ամուսնանում: Այսպէս են և բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում. այս նշանակում է, թէ ներկայումս միլիոնաւոր կանայք մեծանում, պատրաստում են այն կոչման համար, որի ճանապարհը փակ է նրանց առաջ: Կնոջը խորհուրդ են տալիս ամուսնանալու, նրանց վերայ շատ տեղերում ծաղրում են, որ ընտանեկան կեանքից ոտքերը դուրս են գնում և հասարակական ասպարէզ իջնում: Այսպէս են վարում նոյն իսկ բանիմաց հասարակութեան ծաղիկ երիտասարդութիւնն ու ուսանողութեան մեծագոյն մասը: Չնայելով սրանց, բայց նրանք չեն տալիս նրանց համար ամուսիններ: Նրան խորհուրդ են տալիս մնալ իր նախկին ասպարիզում և դրան հասնելու համար միջոցներ չեն տալիս: Միթէ ձիճաղելի չէ գործի և խօսքի մէջ եղած այսպիսի հակասութիւնը: Նախկին կինը և մանում և

գործում էր, բայց գիտութիւնը հնարեց բազմապիսի գործիքներ, մեքենաներ, շինուեցան գործարաններ, և ներկայ կինը չկարողանալով բացարձակ մրցել, ստիպուած տեղի տուեց և թողեց իրան հաց տուող գործը: Այսպէս է ամեն մի քաղաքակիրթ երկրում, այսպէս հետզհետէ լինում է նոյնիսկ մեր փոքրիկ կեանքում: Կար ժամանակ, երբ հայ գիւղացին շատ քիչ շոր էր դրսից սունում, մեծամասնութիւնն իր կնոջ, իր աղջկայ պատրաստութիւնն էր. իսկ այժմ՝ շատ շորեղէն նա դրսից է առնում, այնպէս որ շարունակ փող դուրս տալով և եկամուտի աղբիւրը քշանալով, օրէօր նա զգալի կերպով նիւթապէս ընկնում է: Նախկին մարդն ինքն էր տանը պատրաստում իւղ, մոմ, կտաւ, չիթ, գարեջուր և այլ բաներ. իսկ ներկայ քաղաքակիրթութիւնն իր դիւրին միջոցներով խլեց ընտանիքների, հետեւապէս և կնոջ ձեռքից այդ զբաղմունքները: Ուրեմն ոչ թէ ներկայ կինն է հեռացել իր ասպարիզից, այլ ասպարէզն է նրանից հեռացել: Շատ անգամ որպէս բողոք դուք կը լսէք կրթուած մարդու բերանից՝ թէ կանայք դուրս գալով ասպարէզ, իրանց ամենաբարձր բարիքը, ամենագնահատելի արժէքաւոր կանացիութիւնը (weiblichkeit) կը կորցնեն: Բայց ինչո՞վ են նրանք զարգացնում, պաշտպանում այդ թանգագին կանացիութիւնը. մի՞թէ նրանով՝ որ ամենանուրբ դէպքերում տղամարդ բժշկի օգնութեանն են դիմում, կամ թէ մի՞թէ նրանով՝ որ հագարներով ստիպուած են ամուսնանալ միայն ապրուստ ունենալու համար: Ել ռոտեղ մնաց նրանց քնքոյշ զգացմունքները, սիրոյ աղբիւրը: Ազնիւ աշխատանքի ասպարէզը փակելով նրանց առաջ՝ ստիպում են դուրս գալ փողոց, մտնել գործարան, վաճառատուն, գինեւոլուն, գարեջրատուն, սրճարան և այլ տեղեր, որոնք ոչ թէ կանացիութիւնը կը կորցնեն, այլ կեանքի անելանելի խորխորատն են առաջնորդում: «Այո՛, աղջիկները գիւտ գտան, ասում է կանանց հարցի պաշտպան մի գերմանուհի, նրանք տեսնելով՝ որ ազնիւ կերպով անկարելի է գոյութիւն պահպանել, շատ լաւ լիջեցին իրանց կանացիութեան մասին, դուրս բերեցին դրան հրապարակ, ծախեցին և

ժրանց թանգագին զարդը փող դարձրին: Այսպէս կանանց հարցը, նրանց դրութիւնը երկար ժամանակ հրապարակի հրատապ խնդիրներէց մէկը դարձաւ, և հետեանքը եղաւ այն՝ որ կանայք աշխատանքի ազատութիւն ստացան: Միայն դժբախտաբար պէտք է նկատել, որ այդ ազատութիւնը շատ սահմանափակ, միակողմանի, մկանունքային և ֆիզիքական էր. մի բան՝ որ նրա կոչման, կազմութեան, և պահանջի հակառակ է: Եթէ մենք եւրոպական պետութիւնները, ինչպէս՝ Իտալիա, Գերմանիա, Աւստրիա, Ֆրանսիա, Անգլիա, Շվեյց Նորվեգիա, Դանիա և այլն, ի նկատի ունենանք և նրանց վիճակագրական տեղեկութիւններն առաջ բերենք, այն ժամանակ ակներեւ կը տեսնենք՝ որ բոլոր կանանց 20—40% իրանց սեփական աշխատանքով են կերակրուում, այսինքն՝ նրանք պարապում են առևտրով, կրպակների, տների, ըեստորանների, սրճարանների, գինետների ծառայութեամբ, լուացարարութեամբ, գործարաններում աշխատելով և դաշտային մշակութեամբ, մինչև անգամ մի քանի տեղերում տաժանակիր, ծանր աշխատութեամբ և այլն:

Թէ այս բաներին նրանք որքան զոհ են տալիս, և ինչ թշուառ դրութիւն է նրանց ներկայանում, այդ նոյն վիճակագրութիւնը մեզ ցոյց է տալիս: Հէնց օրինակ վեր առնենք հայելու գործարանները. այստեղ սնդիկի ազդեցութիւնը կանանց խիստ վնասակար և մահաբեր է. իսկ ցինկի գործարաններում 100 յդի կանանցից 58-ը վիժում են. բացի դրանից ծնուած տղաների 75,5% մեռած են լինում, իսկ կենդանի մնացած 21,5% ից հազիւ 13-ը մինչև երկու տարեկան հասակն ապրում են: Այսպէս էլ հայելու գործարաններում 15% մանուկներ են զոհ գնում, ապակի յղկելու գործարաններում 56%, արճիճէ թերթեր պատրաստելու տեղերում 40%: Յղի կանանց և նրանց ապագայ սերնդի համար աւելի շատ վնասակար են արհեստակա՞ն ծաղիկ շինելու, գունաւոր թղթեր պատրաստելու և գունազան քիմիական միջոցներով պարապող գործարանները. սրանց կարգին են պատկանում լուցկու, գուտապերչից զանազան իրեր, մետաքսեայ հիւսուածքներ

պատրաստող գործարանները և այլն: Մի խօսքով համարեա ոչ մի բան չկայ՝ ուր կինն իր ուժը փորձած չլինի. այսպիսի դէպքերում նա ոչ թէ միայն ֆիզիքականով է տուժում, այլ բարոյականով, և իր կոչմանն անպատուաբեր արկածների ենթարկւում: Հենց այդ պատճառով շատ բոլորքներից ու պահանջներից յետոյ հազիւ հազ գործարաններում կանանց և մարդկանց իրար հետ աշխատելը մի քանի տեղերում վերացրին: այս ամենի հետ ինչ վարձատրութիւն է ստանում կինը, միթէ այլ մարդուն հաւասար— բնաւ ոչ: Եթէ դարձեալ դիմենք վիճակագրութեան, կտեսնենք, որ ամեն տեղ, ամեն գործի մէջ, կինը միշտ պակաս է ստանում. աւելի պարզ լինելու համար բերենք մի քանի օրինակներ: Գերմանիայում Բադէնի մեծ դքսութեան մէջ սովորական աշխատաւորն ամառն ստանում է օրական 1 մարկ 95 ֆ., իսկ ձմեռը 1 մարկ, 43 ֆ. կին աշխատաւորն ամառն ստանում է 1 մ. 25 ֆ. իսկ ձմեռը՝ 75 ֆ: Փրանկֆուրտի նահանգում տղամարդիչ ստանում են 2 մ. 50 ֆ. ից մինչև 3 մ. 50 ֆ. իսկ կանայք 1—2 մ: Խաղալիքներ պատրաստելու տեղերում մարդիկ ստանում են 3 մարկ, իսկ կանայք 1 մ. 50 ֆ: Դանիայում մարդիկ միջին թուով օրավարձ են ստանում 5,38 կրօն, գիւղերում 4,16 կրօն, իսկ կանայք քաղաքներում 2,58 կրօն, գիւղերում 1,82 կրօն:

Բոհեմիայում թելեր մանելու գործարաններում մարդիկ շաբաթական վարձ են ստանում 3,4—10 գուլդէն, կանայք 2,10—4,80 գուլդէն. շաբաթի գործարաններում մարդիկ շաբաթական ստանում են 2,40—9 գուլդէն, կանայք 1,80—3,50 գուլդէն, և այլն:

Թէ ինչո՞ւ կանայք նոյնչափ աշխատանքով քիչ վարձատրութիւն են ստանում, այդ առթիւ ֆրանսիացի քաղաքատնտես Լըրուաբօլբաւականին խելացի կերպով նկատում է, թէ բացի այն, որ կանայք ֆիզիքական ոյժով օժտուած չեն, այլ և ներկայ հասարակութիւնը նրանց մտաւոր կերպով բարձրանալու և կռուելու գէնքեր չի տալիս. բացի դրանից, գործունէութեան ամեն ասպարէզ նրանց առաջ բաց չէ, մնում է որոշ ասպարէզներ. իսկ այստեղերի համար էլ նրանց թիւը շատ

լինելով՝ տեղ չի լինում: Կան տեղեր էլ, որտեղ գիտութիւն, տեղեկութիւններ և պատրաստութիւն են պէտք, և որովհետեւ կանայք այդ չունեն, դրա համար նրանք կամայ ահամայ ստորին պաշտօններով և քիչ վարձատրութեամբ պէտք է բաւականանան:

Միևնոյն ժամանակ՝ ուր Ֆիզիքական ոյժ է պէտք, այնտեղ բնականաբար նրանք չեն կարող տղամարդկանց հետ մրցել. ուրեմն մնում է որ այստեղ էլ նրանք պակաս ստանան:

Կանայք ոչ մի մասնագիտական դպրոց չունենալով, չեն էլ կարող այդպիսի պատրաստութիւն ունենալ և դրա համապատասխան էլ նշտնաւոր գործեր ձեռք բերել, ուրեմն նրանց մնում է ստորին պաշտօններ՝ քիչ վարձատրութեամբ: Միւս կողմից Լըրուա բօլն աղացուցանում է՝ որ կանայք էլ այդպիսի գնով համաձայն են աշխատել: Նրա կարծիքով տղամարդ աշխատաւորը չի կարող քչով բաւականանալ՝ ինչպէս կինը. նա շատ ծախսի կարիք ունի, ընտանիքի տէր է, նա կը բողոքէ, կը դիմէ մի ուրիշ տեղ աւելի յաջող գործ գտնելու և վերջապէս հակառակ դէպքում նա կը գաղթէ: Սրա հակառակ՝ կինն անկարող է տղամարդու նման ընդհանուր բողոք ներկայացնել, գործադուլ անել, դրամատիրոջ հետ մրցել, տար աշխարհ դիմել և վերջապէս գործարան մտնող աշխատող կանայք մեծ մասամբ նրանք են լինում, որոնք կամ անյաջող ամուսնութիւնից են փախել, կամ թէ չէ յաջողուել ամուսնանալ և կամ թէ ընտանիքների այն մեծացած աղջիկներն են, որոնք ոչ թէ ընտանիք չունին կառավարելու, այլ թերևս մասամբ էլ տանից բաժին են ստանում, այնպէս որ նրանք պակասը լրացնելու համար են աշխատում. կան էլ՝ որ իրանց չոր գլուխը պահելու համար են աշխատում որ քաղցից չմեռնեն և քիչ օրավարձով բաւականանում են:

V

Կանանց շարժման մասին.

Այս ամենից պարզ է, որ կանանց նեղ դրութիւնը,
ԼՈՒՄՈՑ

ուշ թէ շուտ կրթուած, խոհուն և զգայուն դասի ու-
շադրութիւնը պիտի գրաւէր: Այս հարցին աւելի մեծ
զարկ տուին նոյն իսկ իրանց սեռին պաշտպան յառա-
ջադէմ կանայք. նրանք գործի պարագլուխ հանդիսա-
նալով՝ ընկերութիւններ կազմեցին, միջոցներ որոնեցին
մամուլի, գրականութեան միջոցով այդ հարցն այս կամ
այն կերպ առաջ տարան. այնպէս որ կարճ ժամանա-
կում ոչ թէ միայն լեգեօններով հետևող կանայք գը-
տան, այլ և լիշեալ խնդրի ճշմարտութիւն զգացող
մարդկանց մեծ բազմութիւն: Այսպէս, շնորհիւ սրանց՝
կանանց հարցը ոչ միայն յայտնի կերպով հրապարակ
եկաւ, այլ օրէ օր առաջ գնալով՝ օրուայ այրող ա-
ռաջնակարգ հարցերից մէկն եղաւ «էմանսիպացիա» ա-
նունով: Այս հարցը բացի մամուլից, ընկերութիւննե-
րից և մասնաւոր անհատներից, պարլամենտներում
խորհրդածութեան նիւթ եղաւ, և հերթական աղմկա-
լի հարցերի շարքումն անցաւ: Պետութիւնները ևս ա-
ռանձնապէս ուշք են դարձնում և միջոցներ են որոնում
յաջող լուծումն տալու: Կանանց դատը պաշտպանող-
ներն երկու մեծ բանակների բաժանուեցան. առաջինը
պահանջում էր կանանց մտաւոր, ֆիզիքական և գա-
ղափարական կերպով զարգացնել, բարձրացնել այդ ըն-
կած դրութիւնից և հասցնել ինքնուրոյն գործունէու-
թեան, այսինքն նրանց իրաւունքներն ընդարձակել,
հասարակական գործերին մասնակցել, ձայն ունենալ
և այլն: Այս բանակը կանանց ազատութիւն ասելով՝ ահա
այս էր հասկանում: Բ.ը մարդասիրական պահանջների
վրայ հիմնուած, ցանկանում էր նրանց դրութիւնը
նիւթական, տնտեսական և հասարակական տեսակէտով
բարձրացնել, այլ խօսքով՝ աշխատող կանանց գործնա-
կան կերպով օգնել: Այս համառօտ տեսութիւնից լետոյ
լաւ կը լինի դիմենք եւրոպական պետութիւններին, և
մի քանի խօսքով տեղեկանանք՝ թէ կանանց հարցն
ինչպէս սկսուեց և ինչ դրութեան մէջ է ներկայումս:

Կանանց շարժումը Փրանսիայում

Կանանց շարժումը Փրանսիայում եղաւ անցեալ

դարի սկզբներում և այդ օրուանից մասնաւոր շրջաններում, զանազան հրատարակութիւններում և մամուլի մէջ արծարծուելով՝ առաջ էր գնում: Փրանսիական յեղափոխութիւնից առաջ ժողովրդի ընկած դրութիւնը, դժգոհութիւնն ու կատարեալ ատելութիւնը դէպի տիրապետող թագաւորական տունը, ազնուական և հոգեւորական դասակարգերն այնչափ խիստ էր, որ ամեն մի շնչին բան հեշտութեամբ յուզուում և աղմուկ էր առաջ բերում: Նոյն իսկ կանանց կրթական դրութիւնն այնպէս խիստ և միակողմանի էր, որ ներկայումս հագիւ կարելի է երևակայել: Կանանց դպրոցները վանքերումն էր, կրօնականների հսկողութեան ներքոյ: Այստեղ սովորեցնում էին միայն քրիստոնէական վարդապետութիւն, մի քիչ կարդալ, գրել, մի փոքր էլ թուաբանութիւն. իսկ մնացած ժամանակը գործ էին դնում զուտ կրօնական պարտականութիւններ կատարելով. աղօթելով, զանազան փորձութիւնների, ծոմի, պասի ենթարկուելով: Մինչև անգամ ճաշի ժամանակ նրանք հանգիստ սրտով չէին կարող մնալ, պարտաւոր էին կատարեալ լուութիւն պահել և իրենց ընկերահիներից մէկի կարգացած այս կամ այն սրբի պատմութիւնը լսել: Մի հակասութիւն՝ որ ներկայումս թէ մանկավարժութիւնը և թէ առողջապահութիւնը մերժելով մերժում է: Իւրաքանչիւր օր միշտ եկեղեցի գնալը պարտադիր էր, և պատարագից յետոյ անմիջապէս սկսւում էր աստուածպաշտական կարգերի մասին դատել, մտածել, ապա սկսում էր խրատներ, բարոյական չորուցամաք քարոզներ առանց կենդանի օրինակի, առանց զգացմունքի, այլ ամեն ինչ ձևական, ամեն ինչ չափած, ձևած սահմանով: Նոքա մինչև անգամ իրաւունք չունէին բարձր խօսել և միասին հաւաքուել, խաղալ: Մի խօսքով աւելի շուտ նրանք պատրաստուում էին վանական, միայնակեաց, քան թէ բուն գործնական կեանքի համար: Աւելորդ է այս բանի մասին երկար ու բարակ կանգ առնել, քանի որ ով եզուիտական դպրոցների կարգերի հետ ծանօթ է, նա շատ լաւ կը հասկանայ այստեղի օրիորդաց վարժարանների մասին: Այս պատճառով 1787 թ. Փօլէ, ս. Ժիւստ,

և ապա երկու տարի յետոյ, այսինքն 1789 ին կանայք նոյն իսկ Ֆրանսիական թագաւորին բողոքագիր ներկայացրին, որտեղ իրանց թշուառ և անտանելի դրութիւնն էին նկարագրում: Նրանք խնդրում էին արտօնութիւններ շնորհել և իրենց իրաւունքները բարեփոխել: Յեղափոխութիւնից յետոյ կանանց կրթութեան գործի մէջ առաջնակարգ պատիւներից մէկը պատկանում է տիկին Կամպանին: Սա իր հետեւողներով մեծ զարկ տուեց կրթութեանը յեղափոխութեան ժամանակ փակուած դպրոցները բանալ տուեց. բացուեցան և ուրիշ դպրոցներ, որոնք միջնակարգ դպրոցներ էին համարւում: 1800 թուականից, մանաւանդ 30-ական թուականներից սկսած, կանանց դատը շատ նշանաւոր մարդիկ պաշտպանեցին, ինչպէս՝ Ժիւլ Ժանէ, Շատոբրիան, Լաբուլէ և այլն: 50-ական թուականներին նոյն հարցն աւելի առաջ գնալով, նշանաւոր քաղաքագետներ անգամ մասնակցեցին. ինչպէս՝ Ժիւլ Սիմօն, Պօլիա-Լէրուա-Բօլէ, Միշլէ և այլն: Կանայք ևս այս գործերում նշանաւոր դեր խաղացին, ինչպէս՝ տ. Ժալիս, օր. Սալան, տ. Բարա, և այլն, այնպէս որ, 1845-ին Սէնի դէպարտամենտում հաշւում էին 253 գիշերօթիկ կանանց վարժարաններ, 1846-ին 266 և 20 վանքեր: Աշխարհական դպրոցներում սովորում էին, 13,484 աշակերտուհի, իսկ հոգևորական դպրոցներում 1,600: Չնայելով մի քանի անգամ դպրոցների ուղղութիւնը որոշ չափով զարկ տուեց, մանաւանդ Նապօլէօն I-ի ժամանակ, բայց և այնպէս ընդհանուր ուղղութիւնն աւելի կրօնական էր և մեծ դեր էին խաղում հոգևորականները. այս բանը տեւեց մինչև 1867 թիւը. ահա այս ժամանակ Ժիւլ Սիմօնն օրէնսդրական ժողովում պահանջեց պետութեան միջնորդութիւնը: Նոյն միջոցներում էր որ Վ. Դիւրվի նախարարութեան օրով սահմանուեց համալսարանական կուրսեր:

1878 թուին առաջին անգամ Պարիզում կազմուեցան կանանց ընդհանուր, միջազգային կօնգրէս: Այստեղ մասնակցում էին Ֆրանսիացիք, Շվեյցարացիք, Իտալացիք, Հոլանդացիք, Ռուսաստանցիք, Ամերիկացիք և այլն: Կօնգրէսին մասնակցում էին նոյնպէս բազմա-

Թիւ սենատորներ, հրապարակախօսներ, պատգամախօսներ և շատ նշանաւոր գրողներ: Այս ամենն ապացոյց է, թէ այդ խնդիրը որչափ հասունացած էր և թէ ինչպիսի համակրութեամբ էին վերաբերում զէպի այդ շարժումները: Կոնգրէսի պարապմուն առարկաները բաժանուած էին 5 մասի. պատմական, մանկավարժական, տնտեսական, բարոյական և օրէնսդրական: Այն ամենի մասին եղած վճիռները յետոյ առանձին գրքերով դուրս եկան, որոնք բաւականին հետաքրքիր տեղեկութիւններ են պարունակում:

Հէնց այդ միւսնոյն ժամանակներում տիկին Մարի-Գերմի և Գրիստ Տրօտի քարոզութեամբ և աշխատութեամբ կազմուեցան կանանց ընկերութիւն, որի նպատակն էր կանանց դրութիւնը բարւոքել: 1862 թուին Լէօն Բիշէի ձեռքով կազմուեց մի այլ ընկերութիւն. սրա նպատակն էր ֆրանսիական կանանց իրաւաբանական դրութեան բարւոքումն:

Ի նկատի ունենալով ֆրանսիական ազգի ընդհանուր բնաւորութիւնը և տեմպերամենտը, պէտք է ասել՝ որ կանանց ազատութեան հարցն այս երկրում աւելի պլատօնական բնաւորութիւն ունէր, քան գործնական, այլ խօսքերով՝ ֆրանսիական կանայք իրենց ազատութեանը հակուած էին աւելի խօսքերով, քան թէ լուրջ հիմնական աշխատանքով և յարատե ինքնագիտակցութեամբ: Ֆրանսիական կանանց առաջ շատ հեշտութեամբ և առանց երկար ու բարակ չարչարանքի համալսարանի դռները բացուեցան, բայց գժբաղդաբար լուսոյ տաճարի դռները կարծես ֆրանսուհու համար չէր, այլ ուրիշների, որովհետեւ իրանց շատ քչերն էին այստեղ յաճախում և օգտուում: Օրինակ՝ 1866—82 թ. ընդամենը 109 կանայք են համալսարանից իրաւունք ստացել և դրանցից 98-ը միայն Պարիզիցն էին: 1886 թուին 4,000 բժիշկ ուսանողներից ընդամենը 103 կանայք կային, իսկ սրանցից էլ միայն 8-ը ֆրանսուհի էր: 1889—90 թ. Պարիզում 152 ուսանողուհիներ կային, իսկ բժշկական մասում 123. սրանցից 24-ը ֆրանսուհի էին: Չնայելով այս ամենին, այնուամենայնիւ ֆրանսիական կանանց տաղանդը բեղմնաւորուեց և

հրապարակ գուրս եկաւ, այնպէս որ՝ այսօր մի շարք կանայք կարելի է լինել՝ որպէս գրող, գեղարուեստագէտ, երաժիշտ, նկարիչ, քանդակագործ և այլն:

Կանանց շարժումն Անգլիայում:

Պատմութեան հետ փոքր ի շատէ ծանօթ անձնաւորութիւնը պարզ կը տեսնի՝ որ Անգլիայում համարեա պատմական բոլոր խոշոր եղբուրթիւնները հետզհետէ աւանց մեծագոյ աղմուկների և լեղափոխութիւնների, դրական կերպով քաղաքակրթական ճանապարհով քալլ առ քալլ անգգալի կերպով առաջ է գնացել: Այսպէս էլ եղաւ կանանց ազատութեան հարցի վերաբերւամբ: Դեռ անցեալ դարի վերջերին, այսինքն 1792 թ. այդ հարցն արծարծուելով՝ տարածուեց և մեծ զարկ ստացաւ 1850-ական թուականներից, մանաւանդ երբ գործի գլուխ կանգնեց հռչակաւոր Զ. Ս. Միլը, այնպէս որ կարճ միջոցից յետոյ սրա շնորհիւ կազմուեցաւ կանանց մի նոր ընկերութիւն, որի նպատակն էր՝ կանայք ևս երկրի կառավարութեան գործում ընտրողական ձայն ունենան: Այս ընկերութիւնն իր գործն այնպէս կանոնաւոր տարաւ, որ կարճ միջոցում զանազան քաղաքներում նոյն տեսակ 40 ընկերութիւններ կազմուեց: Երբ այս ընկերութիւնների համակրողների թիւն աւելացաւ, այնուհետեւ այդ հարցը պարլամենտում, հասարակական ժողովարաններում և այլ այդպիսի բազմամարդ տեղերում կանանց խնդրի մասին էր քարոզուում, ոչ մի առիթ ոչ մի լարմար գէպք ձեռքից բաց չէին թողնում, այլ ամեն ժամանակ այդ խնդիրները ժողովրդի մէջ վառ էին պահում և կուսակիցների թիւը շատացնում: Հետեանքը եղաւ երկրի զանազան կողմերում միտինգներ կազմել, իսկ մամուլը լուրջ կերպով ամենին հետևելով՝ տեղ էր տալիս ընդարձակ և բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնների:

Այնուհետեւ առաջ եկան շատ նշանաւոր Անգլիական ոյժեր. սրանք ևս հետաքրքրուեցին կանանց հար-

ցով և իւրաքանչիւրը հարցն այս կամ այն կողմից շօշափում էր:

Այս նախապատրաստութիւնից յետոյ, կանանց աշխատութեամբ նոյն հարցն արծարծուեց և պարլամենտում: Կանանց ցանկութիւնն էր, որ իրենց հարցը պարլամենտի հերթական խնդիրներէից մէկը լինի, և իսկապէս՝ այդ հարցը համակրողները պարլամենտում ևս յարուցին, բայց պահպանողականների հակառակութեան պատճառով մերժուեց: Հարցը չհանգաւ, և Ս. Միլից յետոյ կանանց դատը պարլամենտում պաշտպանեց Կ. Բրայտ. սրա եղբայր Ջոն Բրայտը թէև առաջադիմականների կողմից էր, այնուամենայնիւ նա կանանց ընտրողական իրաւունքներ ձեռք բերելուն հակառակ էր: Նոյնպէս և հակառակ էր Քլադստոնը, թէև սա իր ճառերից մէկում կանանց դատն այնպէս գեղեցիկ կերպով պաշտպանեց, որ կանանց հարցի ամենաջերմ պաշտպաններից մէկը ևս հազիւ այդ կարողանար անել:

Այսպէս կանանց հարցն առաջ գնալով՝ 1869 թուին անգլիական կանանց ընդհանուր ընտրութիւնների մէջ մասնակցելու թոյլ տրուեց: 1870 թ. էլ դպրոցական, խնդիրների ընտրութիւնների մէջ ներգործական դեր ստացան: Սրանից յետոյ բաւականին զգուշացուեցին յաջողեցին բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու իրաւունքը: Ամեն տեղ հնչում էր Միլի խօսքերը «կրթեցէք կանանց այնպէս, ինչպէս տղամարդկանց, այն ժամանակ նրանք կունենան այն ամենը՝ ինչ որ տղամարդիկ ունին»:

Գալով բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու իրաւունքին, սա նոյնպէս մի քանի տարի շարունակ պարլամենտի հարցերից մէկն էր և այնչափ ձգձգուեց, որ վերջապէս 1871 թուին թոյլ տրուեց բժշկական, ապա միւս բոլոր մասնագիտութիւններին մասնակցել և լսել: Նոյնպէս թոյլ տրուեց քննութիւն բռնել և իրաւունք ստանալ: Այդ օրուանից ահա նրանք զարմանալի եռանդով բժշկականութեան մէջ յառաջ գնացին, և ոչ թէ գործնականի, այլև տեսականի մէջ էլ տղամարդ բժիշկներից յետ չմնացին: Առաջին կին բժիշկը Լօնդօնում և առհասարակ ամբողջ Եւրոպական աշխարհում:

1859 թուին յայտնի է անգլուհի եղեսաբէթ Բլէկէլ. սա շատ յայտնի եղաւ իր աշխատութիւններով և ձեռք բերած ժողովրդականութեամբ: 1881 թուին մի ուսանողուհի անտոմիական աշխատանքի համար ոսկեայ մեդալ ստացաւ և այլն: Բժիշկ կանայք մանաւանդ աւելի օգտակար եղան Հնդկաստանում: Այնտեղի կրօնական հայեացքով՝ կանայք նոյն իսկ ամենավտանգաւոր դէպքում իրաւունք չունին տղամարդկանց երես տեսնելու, հետեապէս բժիշկներ կանչելու: Ահա այստեղ անգլուհին հնդիկների համար անփոխարինելի գանձ դարձաւ և գործելու ասպարէզը լայնացաւ: Այսպէս հետզհետէ միւս համալսարանների համար ևս կանայք իրաւունք ստացան, ինչպէս թոյլ տրուեցաւ Կեմբրիջի համալսարանում մտնել. միայն պրօֆէսորների թոյլտուութեամբ: Այս համալսարանում 1878 թ. 100-ից աւելի ուսանողուհի կար և այստեղ քննութիւն բռնեց Գլադստօնի աղջիկը: 1872 թ. Լօնդոնում բացուեց կանանց համար լիակատար դասընթացներով, բժշկական բարձրագոյն դպրոց: 1877 թ. այս դպրոցի մասնաժողովը հրաման ստացաւ ուսանողուհիների հետ կլինիկներում աշխատել: Այստեղ շատ կանայք ուսուցչապետութեան ամբիոն ստացան և այլն:

Անգլուհին ոչ թէ միայն բժշկականութեան մէջ առաջ գնաց, այլ և գիտութեան այնպիսի ճիւղերի մէջ ևս, որոնք կանանց դրութիւնն ապահովեցնում և նրանց արժանաւորութիւնը բարձրացնում են: Մի խօսքով՝ նրանք իրանց սովորածներից գործնական կերպով օգտւում էին: Այսպէս, երբ 1866 թ. անգլիական կառավարութիւնը մի քանի տեղերում տարածուած հասարակաց տներն օրինաւոր համարեց, և արգելք չեղաւ դրա տարածուելուն, ահա այդ բանի դէմ անգլիական ուղղախոհ, ազատամիտ կանայք սաստիկ յուզուեցին. բանով, գործով և բազմաթիւ ժողովներով ժողովրդին զրգուեցին, և կառավարութեան այդպիսի վարմունքի դէմ բողոքեցին. մի վարմունք՝ որով կանանց արժանաւորութիւնն ու պատիւը շօշափւում էր: Կանանց եռանդալից գործունէութիւնն այն աստիճան հեղեղեց Անգլիան, որ պարլամէնտն իր հաստատած

վճիռն օրէնքի միջից ստիպուած՝ դուրս ձգեց: Ահա սրանով նրանք հանգստացան և իրանց ընկած քոյրերի պատիւը պաշտպանուած տեսան:

Անգլիական կանայք դեռ 1859 թուից սկսած փոստային և հեռագրատան ծառայութիւնների մէջ գործեցին և հետզհետէ իրաւունք ստացան զանազան տեխնիքական և մասնագիտական դպրոցներ մտնել, գործնականապէս սովորել և իրենց գրութիւնը լաւացնել: Առաջ գնացին նոյնպէս նկարչութեան, լուսանկարչութեան պէս-պէս ձեռագործներ պատրաստելու, հաշուապահութեան և այլ բաների մէջ: Նրանք իրենց ունեցած պատրաստութեամբ կրպակներում լաւ տեղեր գրաւեցին, տպարաններում անգամ մեծ յաջողութիւն ունեցան, այնպէս որ՝ այս կողմից Անգլիան շատ պետութիւնների, մանաւանդ Գերմանիայի համար օրինակ դարձաւ:

Ա. ԶԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

* * *

Գիտեմ, ի՛մ ընկեր, շուտով պիտ իջնեմ՝
Մի մութ ու խոնաւ անձուկ գերեզման
Դառն կսկիծով ես պիտի թողնեմ
Ձքնաղ ընութիւն անդարձ, յաւիտեան:

Էլ ես չեմ տեսնիլ սիրուն պուրակի
Դաշտեր հովիտներ ծածկող կանաչը,
Էլ ես չեմ լսիլ զարնան սոխակի
Տխուր ու այրող երգի հառա՛չը:

Սոխա՛կ, որ երբեմն ինձ կեանք էր տալիս,
Վրդովուած հոգին երգով սփոփում,
Մերթ հրճում էի, մերթ դառն լալիս
Եւ աղի արցունք առուի պէս թափում:

Բայց անցան շուտով որպէս մի վայրկեան
Երջանիկ կեանքիս ոսկեղէն ժամեր,
Անցան գնացին պատանեկութեան
Սիրոյ երազանք, քաղցրիկ անուրջներ...

Կգայ աշունը քամին վայնասուն
Կկարդայ մեղմիկ իմ շիրմի վերայ
Տերեւթափ ծառի տխուր սօսափին
Դեղնած տերեւներ վրաս շաղ կտայ:

Իսկ դո՛ւ, իմ ընկեր, արքեցած կեանքի
Խաբուսիկ փառքի փայլ ու շուքերով
Ինձ էլ կմոռնաս առանց տանջանքի
Մեր անցած օրերն իւր երազներով:

Ս. ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆՅ

ՀՆՈՑ ԵՒ ՆՈՐՈՑ

(Հաղորդեց Մ. Բարխուդարեան)

I.

Միքայէլ արքեպիսկոպոս Սալլանթեանցի նամակը Կարապետ
արքեպիսկոպոսին

Բարձր սրբազան Կարապետ Արքեպիսկոպոս,

Ողորմած Տէր և Հայր,

Հանրատարած Համբաւ ազգասիրութեան ձեր կանխաւ
ժամանեալ առ մեզ՝ մինչդեռ ի Մոսկով քաղաքի ստորագրէաբ-
ղանդաստանն մերս եկեղեցւոյ և ազգի. բորբոքեալ էր զբա-
նական սրտի մեր զբոց՝ կապիլ ընդ բարձու սրբազնութեան ձե-
րու ընդ ներքնոյն և արտաքին ոսկէծոյլ կապանօք սիրոյ և
բարեկամութեան. այլ որ տնօրինէն զմարդկայինս զամենայն,
յապաղելն ցայս վայր՝ պահեաց ներկայ առթի գալստեան առ
ձեզ ձերոցդ ուխտաւորաց, ընդ որս ո՛չ զանց արարաք երկտող
զրուութեամբս Գալ ի Համբոյր քրիստոսաբարձ աշոյղ օծութեան
և մաղթել զարժանընկալ աղօթս ձեզ մեզ ի նպաստ փրկու-
թեան և յաջողութեան, որովք մարթասցուք թերևս գտանել
զնաւահանգիստն երանութեան՝ զերծուցեալ զձիս յամենա-
պաշտ ոգեսպառ տրտմութեանց ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ
ամենուրեք սերմանելոց:

Մեր ի կատարածի սեպտեմբեր ամսոյ նախընթաց ամի-
նեալ աստ յուխտ և յերկրպագութիւն աստուածընկալ նշխա-
րաց և սրբազան գահակալաց յուսաւորչադիր աթոռոյս, մինչ
թախանձէաք ո՛չ բանիւ միայն, այլ և օրինաւոր խնդրագրով
զվեհասփառութիւն սոցին՝ արձակել զմեզ վերստին ի նախնական
վիճակ և պաշտօն մեր ի Մոսկով, ո՛չ միայն ո՛չ հանդիպեցաք
խնդրելեացս, այլ և բռնադատեալ ի սուրբ հնազանդութենէ
արկաբ զպարանոց մեր ընդ ծանրագոյն լծով եպիսկոպոսու-

թեան, յոր լծեաց զմեզ սրբաշնականաւոր Յովհաննէս Հայրապետն մեր ի տօնի Երեւման խաչի ի (յ)30 ապրիլի, որով ի կանխակալ յառաջահիմն տկարութիւն մեր յաւելաւ նոր բեռն մեղանշանդուրծելի ծանրութեան, և անվճարելի պարտականութեան անդուլ անդադար ժշակութեան յայգւոջ տեառն զօրութեանց. յորոյ ի նպաստ վերստին մաղթեմք զբարձրագահ սրբաշնութիւն ձեր ձեռն կարկառել մեզ երկնաթուիչ Հայցուածովք ձեր առ որ յաջողին զամենայն յամենայնի ի փառս ընտրելոց իւրոց սրբոց:

Ինչ մի խնդիր է մեր յազգասէր հօրէդ սրբութեան. եթէ ի մէջ գղերաց տեղւոյդ կամ մանկանց դպրոցիդ գտանիցի մանուկ պնպիսի, որ անյագօրէն ծարաւի իղէ բարձրագոյն ուսմանց գիտութեան և ընկուաց, նոյն և կամակար իցէ ստանձնել զվարդապետական վիճակ սրբութեան, մաղթեմք ուղեորեսցիք զնա առ մեզ յաշակերտութիւն, միայն թէ մի իցէ պակաս զ15 կամ զ16 ամեմ, և ո՛չ առաւել զքսանն. և զի առողջ իցէ մարմնով՝ աչօք՝ և խառնուածով՝ սրամիտ և նրբահանձար յուսումն իմաստից. մաքուր վարուք անարատութեան ո՛չ ապականեալ ի չար ընկերաց, զի լինիցի մեզ յիշատակ բարեաց յապայն և մշակ պարծանաց յազգիս և յեկեղեցւոյի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ:

Չունելով առ ժամս յաւելուլ ինչ արժանաւոր ձերումդ ծանօթութեան, և յանձն արարեալ զմեզ աստուածաբնակ ազգասէր սրտի ձեր քաղցրութեան

Մնամ աղօթարար ծառայ արքեպիսկոպոս ուղղափառ Հայոց ՄԻՔԱՅԷԼ ՍԱԼԼԱՆԹԵԱՆՅ
միաբան սրբոյ Էջմիածնի:

Ի (յ) 2 Մայիսի 1833
Ի սուրբ Էջմիածին

II.

Առաջիկայ նամակի հեղինակը Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ հ. Մինաս վ. Բժշկեանն է: Նամակից երևում է, որ նա լաւ ծանօթութիւն է ունեցել մեր հին գործիչներից մէկի, Առաքել վարժապետ Արարատեանի հետ և սուրբա միջոցով գրչագիրներ է տեղափոխելիս եղել ս. Էջմիածնից ս. Ղազարի կղզին: Նամակում յիշուած մեծապատիւ Մանուէլ վարդապետը անշուշտ հ. Քաջունին պիտի լինի:

Առաքինափայլ իմաստասիրի ակնուամեծար աղա
Առաքելի ողջոյն Յիսուսաւանդ և սէր տիրական ձօնեսցի
օրհնութեամբ:

Քշնորհեալդ ի 19 փետր. ախորժաճամ պտուղ ցանկալի
մատանցդ ամենայն սիրով և խնդութեամբ ընկալեալ արդարեւ
զուարճացայ ի հոգի յիշելով անյեղլի վճիռ տէրունեան թէ
փոխանակ առաքինասէր իմաստուն հարց եղիցին առաքինի որ-
դիք պարծանք Հայոց և ազգին. որպէս տեսանեմք զբարեսի-
րութիւնդ, որով և ոչ սակաւ շնորհակալութիւն հանդերձ աս-
տուածային օրհնութեամբ վերընծայեմ. մանաւանդ սակս ազ-
գասէր ջանիցդ ի ձեռս բերելոյ զկարեոր գրչագիրս առ ի տալ
ի լոյս անթերի յագուորդ իմաստասէր մտաց: Արդ խնդրի դար-
ձեալ յազնուութենէ Ձերմէ զհետ լինել գտանել զգրչագիրս
աշխարհագրութեան Խորենացւոյն. կարծեմ դիւրաւ ի ձեռս
բերեալ զայն յէջմիաձնէ, զի կամք են մեզ հետզհետէ զա-
մենայն բնտիր մատենագրութիւնս նախնեաց մերոց յստակ ի
լոյս ընծայել ի շահ ազգիս, եւ նորին աղագաւ բաղխել զիմաս-
տախոհ սիրտ մտերիմ խօսել ընդ արքիապատիւ Վարապետ Ե-
պիսկոպոսի տեղւոյդ և հաճեցուցանել զնա, զի փոխանակեսցէ
ընդ տպագրեալ մատենից մերոց զկրկին հին ճառընտիրս, մին
երկեջեան և միւսն գրեալ ի թուիս ՆԼ. եթէ այս չիցէ հնար,
զէթ թոյլ տացէ գտանել այդր և տալ ընդօրինակել զճառս
ինչ ի մատենից անտի, զոր և ողջունեմ խոնարհութեամբ ամե-
նայն մեծարանօք և ակնածութեամբ:

Պատուական ծերունի մտերիմն մեր, Մեծապատիւ Մա-
նուէլ վարդապետ գովելի վարուբ առանձնացեալ ի Վանս
Էսկի Խրիմի ճգնի առողջ մարմնով աղօթելով վասն սիրելւոյդ,
Խնդրեալ էք զցուցակ մատենից նորոգ տպագրելոց, ահա որչափ
ինչ առ ժամս գտանի առ իս յղեմ այսու զցանկն. այլ ի ժա-
մանել միւս արկեղ մատենից ի ձեռս իմ, դարձեալ ազգաբարից
Ազնիւ գիտնականիդ, յուսալով ունել զՁեզ սեան (?) մտերմիդ
իրբեւ զհոգևորդ ծնող յարատեալ մի օրինակ ի նոյն առաքի-
նութեան ի պարծանս մեր. Զորս և յանձն արարեալ հանդերձ
իւրայնովք ի խնամս Բարձրելոյն:

Մնամ Ազնուամեծար Տէրութեանդ աղօթարար ծառայ
Հ Մինաս վարդ. Բժշկեան

Խարասու, 3 ապրիլի 1840.

ՄՏԱԺՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

Գարնան վարդը ինձի պէտք չէ
Եթէ անուշ հոտ չունի
Սոխակի փետրով զարդարած
Ճնճողուն իսկի յարգ չունի:
Ինչի՞ս է պէտք մանկութիւնս
Եթէ միայն հազար ցաւ
Կը պատրաստէ սրտիս համար
Հոգիս կեանքս մաշեցաւ:
Միթէ եթէ եղած էի
Ծաւլեւոր ծերունի
Գերի դառած կհալուէի
Խափուած անարգ երեսի:
Մանկութիւնը գեղեցիկ էր
Եթէ ես գործ ունէի
Իմ գործքերին պարապելով
Ինձ ճանապարհ քանայի:
Իմ ծնողքս ու քարեկամք
Տխուր նստած միայնակ
Ծաւարում եմ աղջկայ հետ
Ու ինձ համարում եմ փառք:

¹⁾ Այս բանաստեղծութիւնը մենք ստացանք ողբացեալ
Աբգար Յովհաննիսեանի որդի մեծ. պ. Ռուբէնից և ամենայն
հաւանականութեամբ պատկանում է հրապարակախօս Միք.
Նալբանդեանի գրչին. Ծ. Խ.

Ինչ ժամանակ օտար երկիր
 Իմ ծերունի ծնողքը
 Ուղարկեցին ինձ միայնակ
 Տուին իւրեանց խրատը:

«Որդեակ, գործիդ եղի՛ր արի
 Մի մատնիր անձդ սէրի
 Մեր երեկոյացեալ օրերը
 Թող քեզանով սփոփուի»:

Ախ դու կատաղի մանկութիւն
 Ախ դու կատաղի արիւն
 Ինչի՞ շուտով դուք մոռացաք
 Ձեր սուրբ պարտաւորութիւն:

Մ. Ն.

ՅԻՃՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

[Թ.]

Ձու. Ձանձաղ դիւղը: «Աստուածախառն» աւետարան: Ազափ դիւղը. Հըննաւ-
լեառը. Քեօփրի քեօյը. Արաքսի սկզբի մասին. Աւերակ կարաւանսարա. Չորա-
նի կամուրջը. Եաղան գիւղի հայ աղջիկների ճարպիկութիւնը. Կամրջի տը-
ձանագրութիւններ: Առասպել կամրջի մասին: Եզրակացութիւն:

Անցաւ մայիսն, եկաւ յունիսն և Արզրումի կողմից եկող
ու անցնող հիւանդների թիւն օրըստօրէ սկսեց նուազել, որ-
պիսի հանգամանք միջոց տուաւ ինձ մի քանի օրով հեռանալ
Կուրաուրդանից դէպի արևմուտ՝ նորանոր տեղեր տեսնելու:

Անցայ Զիվին, թողի աջ կողմում Քեչասուր (Քաջաձոր)
գիւղը, բարձրացայ Հոռոմ գիւղին և նորան նորից զննեցի աջ
ու ձախ, յետ ու առաջ, և հեռուից տեսայ Հոռոմ գիւղը,
մինչև 1830 թուականը յունարնակ, իսկ այնուհետև և այժմ
քիւրդաբնակ: Ապա ճանապարհի վերայ առաջս եկաւ գեղեցիկ
հովտի մէջ Սանամեր կամ Սանամերիկ գիւղը, որ 30 թու-
ականին բաւական թուով հայ գաղթականներ տուաւ, իսկ
այժմ ունի թուրք ու հայ բնակիչներ:

Հետաքրքրական է, որ Բասենում յատ գիւղեր թէև այժմ
ոչ հայաբնակ, կրում են հայկական անուն, ինչպէս են Սանա-
մեր, Մժնկերտ, Զագ, Զանձաղ, Ծառս, Պետրավանք, Եզնոց,
Արտոց, Արդի, Զրասուն, Փոքրիկ, Զիթահան, Գումիկ, Կռնա-
ուկ, Աղորան, Քաջաձոր, Հարսնաքար, Ագարակ, Իշխու, Ամ-
րագոմ, Թորդան, Բլուր, Գնդեղի, Պատիժվան, Միատուն,
Սուրբ Յոհան, Զերմուկ, Քեղվանք, Փորսող, Հայ-քուրդ, Դու,
Սօս և այլն, որոնք, ինչպէս յետոյ կտեսնենք և մասամբ տե-
սանք, փոքր ինչ փոխուել են ըստ յատկութեան թուրք լեզուի:
Սանամերից հարաւ և ոչ հեռու, ճանապարհի վերայ դը-

¹⁾ Տես «Առումայ» № 2

րած է կէս թուրք կէս հայ բնակչութեամբ Զանժլնի կամ Զանձաղ, թուրքերէն Զանգաղ, ռուսերէն Զանգաք գիւղը, Սանամերից հոսող առուակի վերայ: Հայերն եկած էին այստեղ տասներկու տարի առաջ Նարման գաւառից. ունէին խիստ չքաւոր կենցաղ, թէև թափով գնել էին հող: Սորա աղ ու հացով ընդունել էին գեներալ Յովհաննէս Լազարեանին Արգրում գնալու ժամանակ և ստացել էին նորանից 10 ռուբլի նուէր:

Թուրքերի և հայերի տները նման էին ամենահասարակ խրճիթների, մարդկանց հագուստը թշուառ, ամէն բանի մէջ չքաւորութիւն և ես աչքերով իզուր էի որոնում գիւղական եկեղեցին, որի մասին բնակիչները յայտնեցին իսկոյն թէ դեռ ևս եկեղեցի չունին, քահանան էլ ընդամէնը չորս ամիս է՝ որ եկել է Նարմանից, ժամասացութիւնը կատարում է իւր խրճիթում, ուր և հաւաքում են ծխականները փառաբանենելու ամենաբարձրեալ Աստծուն: Գնացի տեսնելու քահանայի ու Աստուծոյ տունը: Մտայ ներս. վառարանի (բուխարի), ուր ամանի մէջ եփում էր սև սուրճը, երկու կողմում սփռուած էր անկողին և սորանց մօտ խռնուել էին իւրաքանչիւրի գառնուկները, մերթ իրար հրելով, մերթ բարձրանալով կալի կամների, սայլի և նորա ակների վերայ, որոնք միւս տեսակ տեսակ տնային կահ կարասիքների հետ խառն ի խուռն դարսուած էին այդ թշուառ խրճիթում:

Այդ միջոցին մօտեցաւ ինձ քրդի հին չորերով մի մարդ և ողջունեց ինձ. «բարի ողջոյն» խօսքերով, որից ես եզրակացրի, որ նա քահանան է, Աստուծոյ փոխանորդը: Իմ հարցին թէ ժամասացութիւնը ո՞ր սենեակումն է կատարում, փոխանորդը ցոյց տուաւ սոյն սենեակը ու նորա անկիւնում կախած սուրբ Աստուածամօր պատկերը: Հին գերեզմանատնում եղած է եկեղեցի, այժմ բոլորովին աւերակ:

Շարունակեցի ճանապարհս և հասայ Արգոս գիւղը Սանամերի առուակի և միւս առուակի միացման տեղը: Բնակիչները հայեր են: Առաջուց լսել էի, որ այս գիւղում կայ, ամբողջ Բասենի հայ ժողովրդին յայտնի, մի խիստ զօրաւոր աւետարան Աստուածախառն անունով, որին ամեն կողմից ուխտ են գալիս հաւատացեալները: Որովհետև աւետարանը եկեղեցում չէր, այլ երկու եղբարց Գրիգոր և Պօղոս Պետրոսեանների մասնաւոր սեպհականութիւն էր, ուստի ես դիմե-

ցի ուղղակի ուխտատեղին: Ինձ ընդունեցին իբրև ուխտաւոր, սակայն կասկածով, ըստ որում հետս կային ոռւս կազակներ: Բերին աւետարանը փաթաթած մետաքսեայ թաշկինակների մէջ: Փոքր ինչ դժգոհութեամբ եղբայրները համաձայնեցին բանալ աւետարանը, որ ուզում էի անպատճառ տեսնել: Իննը մետաքսէ թաշկինակից ազատուած Աստուածախառն աւետարանը գրչագիր էր, թղթի և ոչ մագաղաթի վերայ գրած Հիգան քաղաքում, երկար ու ձիգ յիշատակարանով, բայց ջրնշուած, անորոշելի թուականով:

Թողնելով հարաւում Ծառս կամ թուրքերէն Զարս և Խո. րասան գիւղերը, ես թեքուեցի արեմուտ և շտապում էի Ազափ, ուր բնակում էր Բասենի գաւառապետ ինձ քաջածանօթ Թադէոս Տիգրանեանը: Ազափն առաջ եղել է հայաբնակ, իսկ այժմ է թրքաբնակ: Հայոց եկեղեցին վաղուց արդէն քանդուել՝ անհետացել է, իսկ գերեզմանատան տապանաքարերը կամաց կամաց անհետանում են չինութիւնների վերայ:

Թադէոս Տիգրանեանի (այժմ իանդուցեալ) սեղանն սոռատութեամբ բացւում էր ամենայն օր Ազափում եղած բոլոր ծառայողների առաջ, որ բազմաթիւ չէին: Մասնակիցներն էին քարտուղարը, նորա օգնականը և երկու զինուորական ոռւս աստիճանաւորներ, որոնցից մինը, յիշում եմ, իւրաքանչիւր ճաշին, չքաշուելով հիւրասէր տանտիրոջից, շարունակ ծաղրում էր հայոց երգերի եղանակն ու յայտնում էր իւր ատելութիւնը տեղական գիւղաբնակ հայերի դէմ, որոնք չէին կատարում աստիճանաւորի որևէ ցանկութիւնը: Օրինակ, նա խիստ դժգոհ էր, որ մի հայ գիւղացի չէ տուել աստիճանաւորին նորա առաջարկած գնով մի փոքրիկ գորգ (խալիչա) և երբ Թադէոս Տիգրանեանը նկատեց, թէ ինչի անպատճառ ձեր առաջարկած պակաս գնովը տար, աստիճանաւորը զայրացած պատասխանեց.

—Նորա համար պէտք է տար, մինչև անգամ պէտք է ընծայէր, որ մենք նորանց բարերարներն ենք, եկել ենք մեր արիւնը թափելու և նորանց, այսինքն Թիւրքիայի բոլոր քրիստոնեաներին թուրքի լծից ազատելու.... այս պատերազմը քրիստոնեաների համար է:

—Այո, այս պատերազմը քրիստոնեաների համար է, բայց եւրոպական մասի քրիստոնեաների համար է... նկատեց Տիգրանեանը և հանաքով շարունակեց, թէ ոչ ես եմ թափել

ժամ արիւնք և ոչ գուրք, պարոն Բաշենակ (այդպէս էր աստիճանաւորի անունը) ըստ որում ես՝ իբրեւ գաւառապետ, իսկ գուրք՝ իբրեւ զօրքի պաշար՝ պահող երբէք չենք եղել պատերազմի կրակի մէջ ու իրաւունք չունենք մեզ վերագրելու ուրիշի թափած արիւնք, ուստի գնացէք ու աւելի բարձր գնով գնեցէք ձեր հաւանած գորգը...

Իրկու օրից յետոյ հրաժեշտ տուի Տիգրանեանին և գնացի դէպի Հասանդալայի կողմերը։ Ազափից, որ նոյն է և Ազափ քէօյ, ճանապարհը դէպի արեւմուտ մօտենում է Արաքս գետի ձախ ափին և այդ ափով գնում է 7—8 վերստ հայաբնակ Քեօփրի քէօյ գիւղը (Կամրջագիւղ)։ Այստեղ ես նորից տեսայ Հայաստանի այդ սիրելի գետն՝ իւր ոլորուն կոհակներով, որին չորս տափի շարունակ տեսնում էի Մասիս լեռան ստորոտից մինչև Սրդուբաթ գիւղաքաղաքը և ապա 1885 թուից, իննը տարուայ ընթացքում տեսայ Մուղանի լայնատարած դաշտի վերայ՝ Բագուի նահանգում։ Նորա երկու ափունքն ևս, Ազուփ քէօյից մինչև Քեօփրի քէօյ, ծածկուած էին արօտներով և արտերով։

Չը հասած յիշեալ գիւղը, առաջս եկաւ բարձր լեռնագօտի, որ հիւսիսից հարաւ ձգուելով բոլորովին մօտենում է Արաքսի ձախ ափին, թողնելով արանքում մի տարածութիւն միայն ճանապարհի համար։ Լեռուր տեղացի թուրքերը կոչում են Խալիլ դադա (հայր Խալիլ) դադի, մի թըքական սուրբ անձնաւորութիւն, որի գերեզմանը լեռան վրայ է, ուր կայ և մի այլ։ Իսկ տեղական հայերը անուանում են *Հըննառ*, չգիտեմ որ տեղից ծագած. Հայր Ալիշանն արտասանում է *Հըմնար*¹⁾։

Լեռան արեւմտեան ստորոտում, դաշտ տեղի վերայ դրած է գուտ հայաբնակ Քեօփրի քէօյը, ուր 10 տարի ինձանից յետոյ, այն է 1888 թուի նոյեմբերի 2 ին հանդիպելով պ. Լեոն Սարգսեանցը, բաւականին տեղեկութիւն է տալի բնակչութեան գրութեան մասին²⁾։ Գիւղը դրուած է այնպիսի մի նշանաւոր տեղ, որ եթէ իշխող ազգութեան ձրիակերութիւնը չլինի, կարող էր տնտեսապէս չուտ գարգանալ։ Արգրումից եկող ճանապարհըն՝ այստեղ երկուսի է բաժանւում, Արաքսի աջ ու ձախ ափերով, երկուսն էլ շատ բանուկ կարաւանների երթևեկութեամբ, ուստի յայտնի է թէ ինչպիսի առ և տուր կարող էր

¹⁾ Այրարատ էջ 24. ²⁾ Այց թիւրք. Հայ. էջ 80—84.

լինել երթևեկութեան միջոցին:

Գիւղի արևելեան կողմում, գերեզմանատան մէջ, հանգուցեալ քահանաների տապանաքարերի վերայ նկարած են խաչ, նշխար և բուրվառ, այն ինչ մի քանի աշխարհականների քարերի վրայ կարելի է նկատել սազ կամ ջուր հանելու համար թոկ կապած փոքր դոյլ. որ թուրքերէն կոչուում է դօլչա: Գերեզմանատան կողքին երևում էին լայնարձակ փորուածներ, որոնց մէջ ամփոփուած էին հիւանդութիւնից մեռած ռուս զինուորների մարմինները:

Քեօփրի քէօյը կարծես դրուած է հին աւերակների վերայ, հողի հաստ շերտերի տակ թաղուած, ըստ որում նորան չըջապատող արտերի մէջ, հողի տակից շարունակ դուրս են գալի կճուճներ, թոնդիրներ, մեծ սրբատաշ քարեր և այլն: Եթէ լինի այդ տեղ գիտնական հետախուզութիւն, գուցէ աւելի իրեղէններ գտնուին և ճշտութեամբ որոշուի Վաղարշաւանի տեղը:

Գիւղից ոչ հեռի, Հըննաուի և Արաքսի անցքի բերանին մօտ՝ շինուած էին 1877 թուին թնդանօթների տեղ և երկայն փոսեր (տրանշէյներ), սակայն նոքա թուրքերի կողմից մնացել էին անգործագրելի առևտաց արշաւանքի դէմ:

Քեօփրի քէօյի դէմ, դէպի հարաւ, Արաքս գետի վերայ և նորա լայնութեամբ, ձգուած է մի հոյակապ քարաշէն կամուրջ, նշանաւոր *Չօքան քեօրփին* և նորա հիւսիսային ծայրի մօտ դեռ ևս երևում են հին կարաւանսարայի աւերակները. սակայն նախ քան սորանց վերայ խօսելը՝ կամենում եմ երկու բառ արտասանել առաջս հոսող գետերի մասին:

Չօքան քեօրփի կամրջից անմիջապէս վերև երկու գետ, մինը արևմուտքից, Հասան զալայի կողմից, որ և կոչուում է Հասան զալայ չայ, միւսը հարաւից, համարեա ուղղահայեաց առաջինին, որ և կոչուում է տեղացիներից *Բին գեօլ*, միանալով մտնում են Չօքանի կամրջի տակ և այդ տեղից արդէն կոչուում են Արաքս կամ Արագ: Սորան համաձայն է 1877 թուին Բեռլինում հրատարակուած Կիպերտի աշխարհագրական քարտէսը այն տարբերութեամբ, որ Բինգեօյը սկզբներում կոչուում է սոյն անունով, իսկ դաշտավայր մասում *Բասն-սու*, այն ինչ Հասան Կալա չայ կոչուում է ուղղակի Կալասու: Արաքս կոչուումն սկսւում է կամրջից:

Հայր Արիշանը «Այրարատին» աւելացրած հայերէն քար-

տիսում ընդունել է Բինգեօլը նախկին Մուրց գետի փոխարէն, իսկ Հասան զալի գետը Արաքսի փոխարէն: Այդպէս էլ յիշատակում է նա իւր նկարագրութեան մէջ Այրարատի չորրորդ երեսում, բայց նոյն գրքի 21 երեսում, արտագրելով հայր Ներսէս Սարգիսեանի նկարագրութիւնը Հասան զալայ քաղաքի դիրքի մասին, յակամայից հակասում է երկար կրկնելով հայր Սարգսեանի կարծիքը, թէ «է անդ (Հասանկալ) և ստորերկրեայ ճանապարհ ի վերուստ մինչև ցեղը Մուրց գետոյ, որ անընդմիջաբար առ լեռնաշխարհ անցանէ: Ուրեմն եթէ Հայր Ալիշանի որոշմամբ Մուրցը այժմեան Բինգեօլն է, Հասանզալայի բերդի ստորերկրեայ ճանապարհը չէր կարող հասնել Մուրցի եզրը, որ Հասանզալայից ճանապարհը հեռու է առնուազն 15 վերստ: Այն ինչ յիշեալ ճանապարհը հասնում է Հասանզալայ գետին, որ նոյնն է և Արաքսը (Ալիշան):

Եթէ Չօբանի կամրջի մօտից նայէք երկու գետերի վերայ, կտեսնէք որ Հասանզալայի գետը կամ Հ. Ալիշանի Արաքսը, մի աննշան վտակ է երևում հսկայական Բինգեօլի առաջ և գուցէ այդ հսկայութիւնն է պատճառն, որ Արաքս գետի ամբողջ երկարութեամբ ցրուած ամեն տեսակ ազգաբնակչութիւններն էլ ընդունում են որ Բինգեօլը Արաքսի սկիզբն է, որ Արաքսն սկսւում է Բինգեօլ դաղից և ժողովրդական երգերի մէջ, իսկ հայ կանայք «Ջանգիւլումի» մէջ կրկնում են.

Արազ, Արազ, խան Արազ,
Բինգեօլդան կալխան Արազ.

Արաքսի և Բինգեօլի խառնուրդի անկիւնում, կամրջի մօտ, երկու գետի էլ աջ ափերից տարածւում է ընդարձակ հարթ տափարակ, ուր, տարին մի անգամ, վարդավառի տօնին, Բասենի մօտիկ գիւղերի հայ բնակիչները, մեծ և փոքր, երկու սեռի էլ մարդիկ, հաւաքւում են, զբօսնում են, կրգում են, պար են բռնում, մենամարտութեան և ձիարշաւի տեսարան են բանում և այլն:

Այժմ դիմեմ հնութիւններին: Չօբանի կամրջի հիւսիսային ծայրից քիչ վերև, արևմուտ, Հասանզալայի գետի ձախ ափի վերայ երևում են հին հոյակապ սրբատաշ քարակառոյց կառաւանսարայի աւերակները, որոնցից երևում է, որ չինութիւնն եղել է մեծ և ընդարձակ, լիովին յարմար ճանապարհորդների և կարաւանների իջևանելու համար: Չեն այնպէս է, որպիսին քանիցս տեսած եմ Երևանի նահանգի զանազան կէտե-

րում և մանաւանդ Դարալագեազում ¹⁾։ Ոմանց կարծիքով սոյն կարաւանսարայն մնացորդ է Վաղարշաւան քաղաքի, որ հիմնեց այդտեղ, Երասխ և Մուրց գետերի խառնուրդում երկրորդ դարու վերջում, հայոց Թագաւոր Վաղարշը, Տրդատ Թագաւորի պապը։ Վարժողները հիմնւում են այն հանգամանքի վերայ, որ Խորենացին պատմում է թէ Վաղարշն ի յիշատակ իւր ծննդեան այդ տեղում, ուր Երասխն ու Մուրցը խառնւում են իրար, շինել է մեծ աւան և իր անուամբ կոչել է նորան Վաղարշաւան ²⁾։

Վաղարշաւանը գոյութիւն է ունեցել նաեւ տասնեմէկերորդ դարի կիսում, երբ 1046—7 թուին Սելջուկեան թուրքերն աւերել են այդ մեծ դաստակերտը։ ³⁾

Արդարեւ եղել է այդ տեղ մի դաստակերտ Վաղարշաւան անունով, որից ոչ մի մնացորդ գետնի երեսին չէ երևում, իսկ հողակուտի տակ հետախուզութիւն եղած չէ, որը գուցէ լոյս աշխարհ հանէր Վաղարշաւանի հիմքը, ինչպէս այժմ արտերում գտնում են կճուճներ, թոնգիրներ և այլն։ Եւ ես ոչ մի հիմք չեմ գտնում կապել ներկայ աւերակ կարաւանսարայն Վաղարշի շինած աւանի հետ և ենթադրում եմ, որ նա շինուած է միւս, իւր նման կարաւանսարաների հետ, որոնք ցրուած են Երևանի նահանգում։

Բայց աւելի հոյակապ և աւելի հրաշակերտ շինութիւնն այստեղ՝ Քեփրի քէօյի կամ Զօրանի կամուրջն է, որ հիւսիսից հագաւ ձգուած է բուն Արաքսի վերայ, ուր սորանից սակաւ վերև, խառնւում են Բինգեօլն ու Հասանլալույի գետը։ Իմ հաշուելով, նրա երկարութիւնն է 250 և լայնութիւնը 12 քայլ։ Ունի եօթն անհաւասար սրանկիւն կամարակապ աչքեր, որոնցից հիւսիսային ծայրի առաջինը և հարաւային աջափնեայ ծայրի վերջին երկուսը համեմատաբար փոքր են և ցածր, այն ինչ երկրորդ, երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ աչքերը, հաշուելով հիւսիսից, ձախ ափից, միմեանց հաւասար են, մեծ են և շատ բարձր։ Հիւսիսային առաջին կամարը քանդուած է

¹⁾ Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք. գր. ԻՅ. Փորձ, 1879 թ. յունվար.

²⁾ Խորենացի. պատմութիւն Հայոց. գիրք երկրորդ. ԿԵ էջ 215 (Տփխիս)։

³⁾ Հ. Ալիշան. Այրարատ. էջ. 25

և ապա վարկաբարձի կարկատած, այնպէս որ այդ կամարի աչքն ուղղակի կրաշաղախ պուտով լցրած է: Սորա մասին Հայր Ալիշանը (Այրարատ) պատմում է, որ Ռուս-Օսմանեան երկրորդ պատերազմի ժամանակ, 1854 թուին, թուրքերը դիտմամբ քանդել են կամրջի մասն, որպէս զի դորանով արգելք դնեն ռուսաց արշաւանքին դէպի Կարին, և թէն Կարնոյ Հաֆըզ փաշան հրամայել է կարկատել մերձակայ կարաւանսարայի ետփածոյ քարերով, բայց 13 տարուց յետոյ, Ալիշանի ասելով, նորից քանդուել է և ապա փայտեղէն նիւթով կարկատուել: Իմ այցելութեան ժամանակ ես ոչ մի տեսակ փայտեղէն չիւնութիւն չտեսայ, բացի քարեղէնից:

Իւրաքանչիւր կամարասիւնի արեւելեան և արեւմտեան ճակատները փակուած են բարձր բուրդերով, արեւելեան կողմինը կիսաբոլոր ձևի, արեւմտեանը, ուր ջրի հոսանքն անմիջապէս զարկում է, սուր կողքով են. թուով բուրգերն, որ անշուշտ կամուրջն ամուր և անսասան պահելու նպատակով են, տասնվեց են, ութն արեւելեան և ութն՝ արեւմտեան կողմը: Բուրգերը զարդարուած են երեք ծաղկահիւս գօտիներով:

Կարեւոյն չափ աշխատեցի անձամբ և հարցուփորձով գըտնել կամրջի շինութեան մէջ որևէ սենեակ, բայց անյաջող: Իսկ Հ. Ալիշանը (Այրարատ) պնդում է, որ հարաւային ծայրի երրորդ կամարում լսեմեակ մի է փոքրիկ դրամբ և փոքրագոյն լուսամտիւ և համարի կայան պահապանին»: Կամրջի երկու կողքն էլ, նորա ամրոջը երկարութեամբ պատը բարձրանում է մօտ մի և կէս արշին՝ ճանապարհորդների ապահովութեան համար:

Բայց կան յանդուգն վստահներ, որոնք արհամարհում են այդ ապահովութեան պատնէշը և ամենայն ճարպիկութեամբ անվախ վազում են նորա վերայ: Այսպիսի մի օրինակ ես տեսայ աչքովս, երբ կամրջի վերայ կանգնած ժամանակ, մի խումբ գիւղացի տղամարդիկ, կանայք և աղջիկունք ու տղայք, սայլերի վերայ նոր քաղած բոխ բարձած, եկան Հըննաու սարից: Հէնց կամրջին հասած 14—15 տարեկան աղջիկունք, մինչև հինգ հոգի, բարձրացան արեւելեան կողմի պատի վերայ և միմեանց յետևից վազեցին. մինչև կամրջի հարաւային ծայրը: Ես հիացայ նորանց ճարպիկութեան և վստահութեան վրայ, բայց ահից սարսափում էի, թէ մի թեթև սխալմունք, մի անյաջող քայլ, մի պատահական սայթաք կարող էր տանել աղջ-

կանց մինին կամ միւսին այդ ահուելի բարձրութիւնից դէպի Արաքսի պղտոր ջրերի անդունդը:

Այդպէս մտածում էի ես միայն, իսկ աղջկանց ծնողներն, առանց թոյլ անգամ արգելելու, սառնութեամբ նայում էին նորանց վերայ, իբրեւ մի շատ սովոր երևոյթի վերայ: Նա էլ իմ վստահութիւնս փորձելու համար մօտեցայ պատին, վայր նախցի, և գետի կատաղի ալիքների հոսանքից աչքերս շաղուելով, իսկոյն յետ քաշուեցի: Զգացի իմ փոքրոգութիւնը մի որևէ նաղանցի հայ աղջկանց առաջ: Այդ խումբը հայեր էին Նաղան գիւղից, ոչ այնքան հեռու Արաքսի աջ ափից:

Կամրջի քարերը կարմիր են և փոքր մասը սակաւ կապոյտ, բոլորը նուրբ սրբատաշ. թեթեհայեցքով կարելի է որոշել որ հին հիմքի վերայ եղել է սակաւ նորոգութիւն շինութեան: Տեղ տեղ քարերի վերայնկարած են նետ և աղեղ, կամ խաչեր և կամ հայերէն Ա տառի նման նշան:

Կամրջի արևելեան (ոչ արևմտեան—Ալիշան) կողքի արևելեան ճակատի վերայ, կամարներից վեր, կան երեք (ոչ երկու—Ալիշան) արձանագրութիւն, երկուսը արաբական կամ գուցէ թրքական լեզուով, ինձ անհասկանալի, իսկ երրորդը հայերէն լեզուով: Նրեքն էլ կամրջի վերի, այսինքն նորոգած մասումն են և երբ երկու արաբականը ամբողջ մնացել են, ընդհակառակը, հայկականը ջնջուած է և կարծես դիտմամբ, մուրճի հարուածով, որից պարզ կարելի է կարգաւ ճնորոգեցաւ բառը. կամրջի հարաւային ծայրի արևմտեան ճակատի ստորին մասում, այն է հին շինուածի մէջ, հագուցած է մեծ, լոկած քար արձանագրութեան համար, բայց առանց խրճանագրութեան, գուցէ մաշուած:

Այսպէս ուրեմն անյայտ է մնում հոյակապ կամրջի ոչ միայն նախկին հիմնարկութեան, այլ և վերանորոգութեան թուականն ու հանգամանքը. ո՞վ է շինել և շինել տուել, երբ է շինուել կամ նորոգուել, մնում է անյայտ. Հայր Ալիշանի ասելով, ոմանք վերագրում են Պարսից թագաւոր Դարեհ Վըշտասպին, 500 տարի Քրիստոսից առաջ, ոմանք յատկացնում են Վաղարշ հայոց թագաւորին երկրորդ դարու վերջում և այլք Արաքսի: Բայց ով և լինէր հրաշակերտ շինութեան կառուցանողն, արժանի էր հոյակապ մահարձանի, զի յաղթողագոյն գտեալ քան զտիեզերակալ Հուովմայեցիս՝ լծաղիւր եղել լծընկեց ալեւացն: Հայր Ալիշանն այս ուժեղ բառերով երևի ակ-

նարկում է Վերգիլիոսի բանաստեղծական արտայայտութեան, որ Նրասխն անհանդուրժող է կամըջի:

Յայտնի է, որ իւրաքանչիւր մի նշանաւոր հին շինութիւն, լինի նա վանք, կարաւանսարայ, բերդ, կամուրջ և այլն կամ մի որ և է նշանաւոր տեղ, ունի իւր առասպելական պատմութիւնը: Յիշենք Անի քաղաքում հովուի եկեղեցին, Աղստե գետի ձորում *Կրճ-կալա*, աղջկաբերդն, որ Աշոտ երկաթին են յատկացնում, Շամախու մօտ Խնուստի գիւղի բերդը, որ նոյն պէս Կրճ-կալասի է կոչում, նոյն Շամախու գաւառում *Մաղարախանայ* բլուրն, որի գագաթին շինած է այժմ Մարինկա ռուսական գիւղը, ութ վերստ սորանից հեռու Կրճ-մէյդան (*աղջկայ ասպարէզ*) հարթավայրն, ուր այժմ Աստրախանկայ ռուսական գիւղն է և առաջինում նաղարայ էին նուազում, երբ երկրորդում թագաւորազն աղջիկը ձիարչաւ ջիւրիթ էր խաղում և այլն և այլն:

Սոյնպիսի առասպելական պատմութիւն ունի նաև Քեօփրի քէօյի կամուրջն, որի մասին, ութսունական թուականին, կարծեօք Նոր Իւր լրագրում մի բնդարձակ յօդուած լոյս տեսաւ: Բայց ես այստեղ կպատմեմ այն, ինչ որ ինքս եմ լսել իւր տեղում. Քեօփրի քէօյում և Թորդանում:

Ամենահին ժամանակներում Քեօփրի քէօյում բնակում էր մի աղքատ այրի կին իւր միակ որդու հետ, որ հովուութիւն էր անում: Մի աներևոյթ ձիաւոր առնելով այդ հովուին՝ իջեցնում է անյայտ երկրում իշխանազն օրիորդի մօտ, որ նորա ցնցոտիների փոխարէն հագցնում է հարսանեաց թանկագին հանդերձ: Առաւօտեան արշալոյսին աներևոյթ ձիաւորը հովուին հարսանեաց շորերում նորից իջեցնում է իւր գիւղում. Քեօփրի քէօյում. Հովուին այդ գիւթական ճանապարհորդութիւնը թւում էր մի հրաշալի երազ: Բայց իրականութիւնը ցոյց տուաւ որ նա, որքան էլ կաշկանդուած լինէր երջանիկ վայրկեանի յիշողութեամբ, այնուամենայնիւ հովիւ էր, ուստի նորից հագաւ ցնցոտիներ և հօտը քչեց դէպի Հըննառի լանջերի արօտատեղերը: Անցաւ ժամանակ և իշխանազն օրիորդի լոյս աշխարհ կած մանուկն օրօրոցի մէջ անդադար լալիս էր և հնար չկար մի բոլի անգամ նորա ձայնը կտրելու: Օրիորդին խորհուրդ են տալիս դնալ աշխարհից աշխարհ և որոնել մանկան հօրը: Բայց լինչպէս: Ահա առնելով մեծ հարստութիւն և մանկանը գալիս է օրիորդը Քեօփրի քէօյ, շինում է կարաւանսարայն ու

բնակւում է մէջը: Տեսնելով երկու գետերի խառնուրդն, եզրակացնում է օրիորդն, որ եթէ այդտեղ կանգնացնէ կամուրջ, երթեկներ շատ կլինին և գուցէ նորանց մէջ գտնի մանկան հօրը: Ոչ օրիորդի մտքովն է անցնում, որ մանկան հայր հովիւն ամեն օր Հրննառի լանջերի քարձրութիւնից զարմացմամբ զննում է կարաւանսարայի հոյակապ շինութիւնը և ոչ հովիւն է հասկանում, որ իւր գիւլին կպած կարաւանսարայի բնակիչ չքնաղ օսարուհին իւր հարազատն է:

Հիմնարկւում է կամուրջը, ժողովւում են շատ մշակներ շինութիւնը յառաջ տանելու և բացի այդ, իւրաքանչիւրին նորանցից մի օր յանձնւում էր օրօրել երիխային: Մշակների թւում լինում էր և Քեօփրի քէօյցի հովիւը: Մշակներից մինի ձեռքում լալկան մանուկը յանկարծ կտրում է լացը: Ազնուազարմ մայրը միւս օրն էլ նոյն մշակին է յանձնում օրօրելու, որի ժամանակ մանուկը կրկին լուում է: Այսպէս շարունակում է մի քանի օր: Օրիորդը մշակին հրաւիրում է իւր տուն, բայց դեռ ևս ոչ մի խօսք չէ բանում:

Այդ մշակը Քեօփրի քէօյցի հովիւն էր, որ մի օր, չլացած օրիորդի հարուստ և չքեղ կենցաղավարութիւնից, մտաբերում է, որ ինքն ունի թանկագին շորեր, իւր համար անպէտք և որ կարելի էր մի քանի գումարով ծախել օրիորդի վերայ. ուստի հովիւն իւր մօր ձեռքով առաջարկում է օրիորդին զնել հանդերձը, որ տեսնելուն պէս իսկոյն մատը կծում է... Ի վերջոյ ճանաչելով հովուին, օրիորդն ամուսնանում է նորա վերայ, երկու ամուսինները հասնում են բազմաւորութեան և միասին շարունակում են կամրջի շինութիւնը մինչ ցաւարտ, որ և կոչուեց *Չորանի կամուրջ*:

Տեսնում էք, թէ ժողովրդի վառ երևակայութիւնն ինչպիսի բանահիւսական ձև է տուել կամրջի անյայտ պատմութեանը: Նա տեսնելով իւր առաջ մի հրաշակերտ շինութիւն, անպատճառ աշխատում է իմանալ նորա ծագումն և երբ վերաստուգութիւն չունի, գոհանում է իւր երևակայական բացատրութեամբ, կապելով կամուրջը մի ինչ որ ազնուազարմ օրիորդի և աղքատ հովուի հետ:

Վաղարշ թագաւորի այդ տեղ իւր անունով մի սւան հիմնելն էլ Խորենացին համարում է մի դէպք, մի պատահական գործ, որովհետև իբրև թէ նորա մայրը ձմերոց զնալու ժամանակ դէպի Արարատեան դաշտը, յանկարծ ճանապարհի մէջ

ուր Երասխն ու Մուրցը խառնուում են իրար, երկանց մէջ լոյս աշխարհ է բերում մանուկ Վաղարշին, որ յետոյ, ի յիշատակ այս դէպքի, հէնց իւր ծննդեան տեղում հիմնում է աւան և կոչում է նորան իւր անունով Վաղարշաւան: Հետևաբար, եթէ նորա ծնունդը տեղի չունենար այդ կէտում, Վաղարշաւանը չէր կարող հիմնուել:

Սակայն այդ բոլոր պատմութեաները չունեն մեծակշիռ նշանակութիւն: Ճշմարտութիւնը, հաւանականօրէն, այն է որ այդ կէտը, Մուրցի և Երասխի կամ Բինգեօլի և Հասանդալայ գետերի խառնուրդն ամենակարևոր հաղորդակցական նշանակութիւն է ունեցել ամենահին ժամանակներում, ունի և մեր ժամանակ: Ճանապարհը Կարին քաղաքի վրայով դէպի Արա-րատ և դէպի Պարսկաստան՝ անցնելիս է եղել Արաքսի հոսանքի երկու ափերովն ևս: Ուստի կարևորութիւնն անհրաժեշտ էր համարում դիւրացնել այդտեղ հաղորդակցութեան միջոցը ստեղծելով մի կամուրջ Արաքսի վերայ:

Ուրեմն հաւանական է, որ հեռատես Վաղարշն այս նըպատակի համար լինի հիմնած իւր աւանը և գուցէ թէ կամուրջն էլ հիմնած լինի նա, որ յետոյ ենթարկուած է վերանորոգութեան: Հ. Ղ. Ալիշանն ընդունում է, որ Վաղարշն այդ կետն ընտրել է պետութեան զգուշութեան համար, այլ և իբրև արքունի ճանապարհի ըստտուն: Հ. Ալիշանը հաստատում է եօթներորդ դարու պատմիչ Սէբիոսի վկայութեամբ, որ Բոլորապահակ կոչուած տեղը, Երասխայ և Մուրցի խառնուրդում անշուշտ Գեօքի քէօյի մօտն էր և որ Բոլորապահակը յիշատակում է Ֆլորենտինոյ վաճառականութեան խրատագրի մէջ, 1335 թուին, որ կարաւանների ճանապարհի տեղադրութիւնն է Կիլիկիոյ Այաս քաղաքից մինչև Ատրպատականի Դավրեժն և որ Կարինից ու Բաղանիքից (Հասանդալայ) յետոյ յիշում է Bolqbecche (Պոլորբէքէ) որ նոյն է Բոլորապահակն: Նոյնը յիշատակում են ԺԹ դարու սկզբումն երկու Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Բոժուռ և Ժորբու: Ուրեմն այս տեղ, Երասխի անցքում, Վաղարշի կամ նորա նախնիքների կողմից պահակների տեղ էր նշանակուած ճանապարհորդների ապահովութեան, արքունական բաժի և զինուորական տեսչութեան համար: ¹⁾

Վերջացնելով Չորանի կամուրջի զննութիւնն ես թերուեցի դէպի հարաւ և գնացի Թորդան գիւղը:

¹⁾ Այրարատ, էջ 25.

ՏԱՏԻՍ ՊԱՏՄՈՒՆԺ-ԲԸ

Բունս չէ գալիս, իմ աղնիւ տատի,
 Գու էլ չես բնում: գէթ հետս խօսիր,
 Թող վառարանը հանդարտ ճարձատի,
 Իսկ դու անցեալից մի բան ինձ պատմիր:
 Վառարանի մօտ իմ տատը նստած
 Գուլպայ էր գործում: Գիշերը երկար,
 Գուրսը ցուրտ ձմեռ, քամին կատաղած
 Բաղխում էր դուռը. գոռում անդադար:
 Երկար ծխհանով կրակը խառնեց,
 Ապա բարձրացաւ տատս իւր տեղից,
 Մօտեցաւ դէպ ինձ, ճակատս շփեց
 Ասաց. «չար աչք է անցել քո գլխից»:
 Ու ինձ մօտ նստեց, խաչ հանեց կրծքին,
 Խոր յօրանջելով, ինձ էլ խաչ քաշեց.
 Սերտած աղօթքներ բերաւ իւր մտքին,
 Խաչակնքելով, բոլորը կնկնեց:
 Լռեց. ու գուլպան վեր առաւ նորից,
 Չեռս շոյելով, «ի՞նչ պատմեմ» հարցրեց:
 — Հէքեաթ չեմ ուղում: Պատմիր քո կեանքից.
 Քո հարսանիքը ի՞նչպէս կատարուեց,
 Հեգնական ժպիտ խաղաց շրթունքին,
 Շարժեց գլուխը, խէթ ինձ նայելով,
 «Այ՛ թէ ի՞նչ պատմել այս իմ թոռնիկին»
 Կամաց շշնջաց, գուլպան հիւսելով:
 Յանկարծ ականջը տատիկս բորեց,
 Ասաց. «նշան է երկինք բացուելուն»:
 Ապա անցեալներ նա մտաբերեց,
 Յիշել սկսեց մարած օրերուն:

—Անգան մեր ոսկի օրերը, անցան,
 Իմ խեղճ թոռնիկներ, ձեզ բաժին չեղաւ.
 Ոչ ուրախ կեանքի, ոչ երջանկութեան,
 Այժմ աշխարհի վառ փայլը կորաւ:
 Ամեն ինչ փոխուեց դատարկ ձևերի.
 Վերացաւ Աստծու առատ օրհնութիւն.
 Հոգի ու հաւատ ծախուեց փողերի,
 Ուստի և Տիրոջ իջաւ բարկութիւն.
 Լուսաւորութեան միայն անունով
 Տղայ թէ աղջիկ բոլոր փչացան,
 Անհիմն ուսման ունայն պատրանքով՝
 Իրանք դեռ փոքր, բայց մեծ ձևացան.
 Ո՛ւր են վաղեմի հայի աղջիկներ,
 Որ սուրբ պատկառանք պայծառ դէմքերին:
 Վարել են իրանց տների հոգսեր,
 Նեղութիւն կրել նման քաջերին.
 Հարսներ են դարձել, մանուկներ հնել,
 Առողջ ու կայտառ իրանց ստիներին
 Մեծացրել են, սուրբ կաթով սնել
 Ու տղամարդիկ տուել աշխարհքին.
 Հատ բան է փոխուել մեր աղջիկներից:
 Չկայ մինչև իսկ այն գեղեցկութիւն.
 Այն կրակ աչքեր, թշեր վարդերից,
 Արշալոյս ժպիտ, խօսքը քաղցրութիւն:
 Իսկ մեր տղերքը ինչպէս հսկաներ
 Պսակուով էին քսան տարեկան,
 Իրանց պէս սիրուն առնելով հարսներ,
 Միշտ վառուած պահում օջախն հայրական:
 Ի՞նչպիսի հասակ, ի՞նչ կայտառ դէմքեր,
 Ի՞նչ խրոխտ հայեացք, ձայներ քաղցրալից.
 Ա՛խ, ի՞նչ լայն թիկունք, ի՞նչպիսի կրծքեր,
 Վարժես բոլորը ձուլուած մարմարից:
 Եւ այն կրծքի տակ ի՞նչ սիրտ զգայուն.
 Չեռներ միշտ մեկնած իրանցից թոյլին,
 Իրանք գթառատ, կամքով անընկճուն.
 Հաւատը պայծառ, սէրը կաթոգին:
 Հազար երանի անցած օրերին.
 Միշտ երջանկութեան մէջ էինք ապրում.

Քաղցրութեամբ լեցուն կարմիր սրտերին
 Այժմ սև դարձեր որդնի պէս ճնշում:
 Սեղան չենք նստել առանց հիւրերի:
 Մինչ իսկ կերակուր պատրաստած համով
 Նախ բաժանել ենք խեղճ աղքատների
 Ապա թէ ճաշել քաղցրալից սրտով:
 Թէ ուրախութեան և թէ տրտմութեան
 Հարեանները իրար մասնակցել,
 Օրհնելով Տէրին ամեն մի բերան,
 Եւ միշտ գոհունակ սրտով աղօթել:
 Բայց վայ ձեզ, Խեղճեր: Անարգ ձևերի
 Անմիտ ստրուկներ, Ձեր սիրտը նեղուած
 Կանգնած էք մօտը խաւար փոսերի,
 Եւ սէր և հաւատ անգունդը ձգած:
 Է՛, իմ քաղցրիկ թոռ, բեզ ես ի՞նչ պատմեմ.

Դէ՛. բաւական է. քո բոլոր խօսքեր
 Ես լաւ հասկացայ, սիրելի տատիկ,
 Ինձ ոչ միայն քուն, այժմ բիւր մտքեր
 Գլխիս մէջ դարձան վրդովուած ալիք:

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԾՈՒՆԻ

ՍԵՐԳԷՅ ՊԵՏՐՈՎԻՉԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Լ. Անդրէեւի

IV.

Սերգէյ Պետրովիչը ապրում էր ընկերութեան սեղանատնից ոչ հեռու՝ չորս յարկանի մի մեծ տան մէջ, որ ամբողջովին բռնուած էր տանտիկիներով և ուսանողներով. ունէր մի փոքրիկ, բայց մաքուր սենեակ: Հարեանները խաղաղ և անխում մարդիկ էին, այնպէս որ եւ պարապելու, եւ մտածելու յարմարութիւն կար, և եթէ մի տհաճ բան կար մէջ տեղը, այդ առաւօտները խոհանոցի մշտական ճենճերի հոտն էր: Բայց Սերգէյ Պետրովիչը մի կողմ թողեց պարապելը և սենեակը օրուայ կէսը դատարկ և մութն էր մնում:

Նա ման էր գալիս չափազանց շատ և նորա երկայն հասակը խոնացած գլխարկը հագին կարելի էր տեսնել Մոսկուայի բոլոր փողոցներում: Մի ցուրտ, բայց արև օր նա մինչև իսկ Վօռօբիևի սարը գնաց և այնտեղից երկար ժամանակ դիտում էր վարդազոյն մշուշով և ծխով պարուրուած Մոսկուան, գետի և մարգերի փայլատակող խանձարուրը: Ման գալիս մտածել աւելի հեշտ էր, այն ամենը, ինչ որ տեսնում էր, նորա մոքի աշխատանքը հեշտացնում էր, ինչպէս որ գրքին կցած պատկերները թոյլ խելքերին օգնում են ըմբռնել բնագիրը: Ինչպէս մի կալուածատէր, որ զգալով կոտր ընկնիլը վերջին անգամ պտտում է իր կալուածքում և ցաւալի հաշիւները մի գումարի բերում: Սերգէյ Պետրովիչն էլ իր հաշիւներն էր մի յայտարարի բերում, որոնք նոյնպէս ցաւալի էին: Ամէն ինչ, որ նորա աչքովն էր ընկնում, վկայում էր, որ նա էլ կաող էր համեմարար բաղդաւոր լինել, բայց որ երբէք այլ ևս

բաղդաւորութիւն չի տեսնի: Միայն մի բան կարող էր Սերգէյ Պետրովիչին բաղդաւորեցնել— ձեռք ձգել, ինչ որ կեանքումը սիրում էր և ապատուել ատածիցը: Նա չէր հաւատում միշտ կուշտ Հարամանին, որ պնդում էր, թէ փափագածի տիրապետելը իր հետ միշտ յուսախաբութիւն է բերում, այլ Նովիկովի պէս կարծում էր, որ յուստես փիլիսոփայութիւնը ստեղծուած է ամէն բանից զուրկ թշուառ մարդկանց միխթաւելու, խարելու համար: Նա հաւատացած էր, որ կարող է բաղդաւոր լինել, եթէ փող ունենայ— այդ աշխարհ թափառող ազատութիւնը— որ ստրուկները տէրերի համար են կտրում:

Սերգէյ Պետրովիչը ջանասէր էր, բայց աշխատել չէր սիրում և տանջւում էր նորա ծանրութեան տակ, որովհետև նորա աշխատանքը հաճելիներէիցը չէր: Գիմնագիտութեամբ նորա աշխատանքն էր, սովորել մի չարք անհետաքրքրական, խորթ, երբեմն էլ բանականութեան ու խղճին ընդդէմ առարկաներ, զերջին դէպքում մանաւանդ աշխատելը սոսկալի էր դառնում: Համալսարանում գործը աւելի հեշտ էր— հանգիստ ու խելացի, բայց նորա սառն խելքին կրկին հաճոյք չէր պատճառում: Իսկ դասերը, որոնք Սերգէյ Պետրովիչը պատահաբար ճարում էր, միևնոյն գիմնագիական դասերն էին, միայն թարսուած և նոյնքան տաժանելի: Նորա ապագայ գործն էլ, իբրև ակցիզ պաշտօնեայի, նոյն անմիջապէս, հյուսնաձրոյթն էր խոստանում: Սերգէյ Պետրովիչը միայն ամառները հանգստանում էր Սմոլենսքում, իրանց տանը, զբաղուելով պարզ և կոպիտ աշխատանքներով: Նա հիւսնութիւն էր անում: չինում էր փոքր եղբայրների համար հրացաններ, նետեր, նորոգում էր պարտիզի ցանկապատը, նստարանները: փորում թումբերը: պսպղուն փորիչով շուռ տալով փխրուն-փայլուն հողը: այս շատ ախորժելի, ուրախ աշխատանք էր, բայց այն չէր, ինչ որ նորան վիճակուած էր շնորհիւ իր ծագմանը պաշտօնեայ հօրից և կրթութեանը: Ուրիշները, որոնք տանջւում են իրենց ընդունակութեանց և վիճակուած աշխատանքի անհամապատասխան լինելու պատճառով, երբեմն փչրում են իրենց չըջանակը և դառնում, ինչ որ սրտները տալիս է, բանուոր, երկրագործ, թափառաշրջիկ: Բայց դոքա զօրեղ, համարձակ մարդիկ են և այդպիսիներէ թիւը քիչ է: Իսկ Սերգէյ Պետրովիչը զգում էր իրեն թոյլ ու երկչոտ մէկը, որ կաւաւարւում է ուրիշի կամքով, ինչպէս մի շոգեկառք, որ միայն

դժբախտ պատահարի ժամանակ դուրս է ընկնում անյայտ ձեռ-
ներէ ձգուած երկաթագծերից։ Ոչ թէ անել, մինչև իսկ երեւ-
կայել էլ չէր կարող, թէ ինչպէս ինքը մի կողմ կ'ընդնէ վայե-
լուչ զգեստը, բնակարանը, դասախօսութիւնները և կսկսէ գրգ-
գգուած շորերով ճանապարհներին թափառել, կամ թէ գութան
անել։ Միակ բանը, որ նորան կարող էր բաղդի արժանացնել
— այդ խորթ ու տհաճ աշխատանքից ազատուելն էր։ Եւ նա
իրաւունք ունէր ազատուելու, որովհետեւ տեսնում էր, որ ու-
րիշները, որոնք էլ իրա պէս կնոջից են ծնուել, ունին նեար-
դեր, ուղեղ, բոլորովին չէին աշխատում, այլ նուիրում միայն
այնպիսի գործի, որ հաճոյք է պատճառում։

Ինչ բանի որ ուրիշները տէր են, եւ էլ իրաւունք ունին
ուսենալու. մտածում էր Սերգէյ Պետրովիչը մարդկանց և բնու-
թեան դէմ զրգուուած այդ շրջանում։ Նա էլ կարող էր գտնել
ի հարկէ հաճելի աշխատանքներ և զլսաւոր տեղը կարող էր
բռնել բնութեան ուսումնասիրութիւնը, ոչ թէ նորա զաղտ-
նիքների խորագնին ուսումնասիրութիւնը, որ խելք է պա-
հանջում, այլ անմիջապէս տեսողութեամբ, հոտոտելիքով, բոլոր
զգայութեամբ ըմբռնումն։ Կենդանի բնութիւնը նա սիրում էր,
քնքոյշ, մինչև իսկ բուրբոք, բայց խորը թագնուած սիրով։ Այդ
ենթադրութեամբ դիտէր միայն Նովիկովը։ Գարնանը ամեն մի
ծիւ, բողբոջ, փափուկ հոտաւէտ հողի վերայ աճող թխտենու
սպիտակ բունը, նորա փափուկ կրծքին ցցուած սև ու բարակ
ոստիկները, ամէն ամէնը հրապուրում էին նորա ուշքն ու
սիրտը և հրճուանքով լցնում։ Նա չէր հասկանում, ինչու այդ-
պէս սիրում է այդ սև հողը, որը այնքան դժբաղդութիւն է
բերել իր զլխին. բայց գարնանը երբ առաջին անգամ տեսնում
էր երկրի մի մասը սառը մահաբեր. ձիւնից ազատ, կարծես
թէ, արևի դիմաց չնչելիս, ցանկութիւն էր զգում համբուրել
գետինը ջերմ քնքոյշ համբոյրով, ինչպէս համբուրում են միայն
սիրած կանանց։

Եւ դատապարտուած լինելով ամբողջ կեանքը անց-
կացնել նեղ քառանկիւնի արկղիկի մէջ, փոչոտ և աղմկալից
փողոցներում, քաղաքի կեղտոտ երկնքի տակ, նախանձում էր
նաև թափառաչրջիկներին, որոնց հանգիստը աստղերն են հըս-
կում և որոնք այնքան շատ բան տեսնում են և գիտեն։ Իսկ
ինքը ամբողջ կեանքումը չի տեսել և չի էլ տեսնի, բացի թրխ-
տենուց, խոտերից, ոչ խոր գետակներից ու ցածր բլուրներից

ուրիշ և ոչինչ: Պատահում էր, որ նա կարգում էր ծովերի, լեռների գեղեցիկ և հաւանաբար իսկութեանը մօտ նկարագրութիւններ, բայց նորա անգոր երեակայութիւնը կենդանի պատկերներ ստեղծել չէր կարողանում: Եւ նա ուզում չէր աչքերովը ստուգել, թէ ճշմարիտ արդեօք ծովն այդպէս անհուն ու անեզր է. որ նա կապոյտ, կանաչ կամ մինչև իսկ կարմիր է, որ նորա կրծքին խաղում են հսկայ ալիքները. իսկ նորա վերել-կապոյտ երկնքի դէմքին վազում են սպիտակ կամ սև ու սոսկալի ամպերը: Եւ ուղիղ է արդեօք, որ լեռները այդպէս բարձր են և ուղղաձիգ ու անտառներով ծածկուած, որոնց մէջ մթին են տալիս մառախլոտ կրճերը, իսկ մինչև կապուտակ երկինք են հասնում նոց փայլատակող ձիւնապատ դադաթները:

Ուղիղ է արդեօք:

Փոշոտ թռքերի խորքերից արձակուած հառաչը բարձրացնում էր Սերգէյ Պետրովիչի կուրծքը և տափակ դէմքից վանում ամօթիւսած զմայլուած ժպիտը: Եւ աւելի քան թէ թափառաշրջիկներին նախանձում էր նա այն մարդկանց, որոնց պատկանում են այդ ծովերն ու լեռները:

Մի անգամ, երբ Սերգէյ Պետրովիչը քաղաքում շրջելիս, որոշում էր ամբոխի միջից նոցա, որոնք աղատ են ու իշխող և նոցա, որոնք ընդ միշտ զրկուած են ազատութիւնից, նկատեց ստերէօսիզալ պանօրամի ցուցագիր. և ներս մտաւ: Յոյց էին տալիս Լուդովիկոս Բավարացու լեռները, լճերը և ամրոցները: Գունաւոր լուսանկարները այնպէս կենդանի և յաջող յաջորդում էին իրար, որ կարելի էր զգալ օդը, կապոյտ հեռուն. իսկ ջուրը պսպղում, փայլում էր, ինչպէս իսկական ջուր, անդրադարձնելով իր մէջ անտառները, ամրոցները: Սպիտակ, հանդիսաւոր պայծառ-մաքուր շոգենաւը, փրփուրէ ափօսներ էր քաշում ջրի երեսին, իսկ տախտակամածի վերայ կանգնած ու նստոտած էին տօնական զգեստներով տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, որոնց դէմքերին, կարծես թէ կարելի էր նշմարել և ուրախ ժպիտ: Յետոյ տեսաւ նա ամրոցը, որ բուրգերով, ատամնաւոր պատշգամբներով անտառների կանաչի միջից, որոնք կասկադներով իջնում էին դէպի հովիտները, սպիտակին էր տալիս: Տեսաւ և ամրոցի ներսը: Հոյակապ դահլիճներ, անթիւ անհամար պատկերներ, ծանր կերպասի ու դիպակի արքայական շքեղութիւնը, գոթական լսւ

պատուհաններէց ներս թափուող և պարկէտ յատակի վերայ սահող լոյսը: Պատուհաններէց մէկի մօտ, մէջքը Սերգէյ Պետրովիչին դարձրած, հանգիստ ու անտարբեր նստած էր մի մարդ, և նայում էր դէպի ցած, դէպի այն կողմը, ուր երևում էին միայն լեռների գագաթները ու երկինքը: Սերգէյ Պետրովիչը երկար դիտում էր այդ անշարժ նստած մարդուն և կարծես թէ ինքն էլ տեսնում էր այն բոլորը, ինչ որ նա — անտառները, հովիտները և լճերի կապոյտ պողպատ մակերևոյթը և զգում՝ թէ ինչպէս մաքուր, թարմ է այդ մարդու շնչած օդը և նրան թւում էր, թէ հոյակապ դահլիճներում, որոնք բարձր են, ինչպէս երկնակամարը և պատուհանները այնքան մեծ, որ աշխարհի կէսը կարելի է տեսնել, չի կարող լինել թախիժ և տխուր մտածմունքներ: Բայց նա տեսաւ ամենագլխաւորը, ամենից արեւի զարմանալին, տեսնում էր նա մի մարդու, որ ծիծաղելի կերպով ոտի մէկը ծալած, կօշիկ տակը ցոյց դրած նստել էր և ճիշտ այնպէս, ինչպէս կնստէր նորա տեղ և ինքը Սերգէյ Պետրովիչը ոտի մէկը ծալելով, եւ այդ մարդը շնչում էր լեռնային օդ և կարող էր հոյակապ դահլիճներում զբօսել: Ցասկոտ թախծի յանկարծակի բռնկումով Սերգէյ Պետրովիչը կրճտեցրեց ատամները և յառաջ շարժուեց, կարծես թէ կամենալով այդ անշարժ նստած մարդուն վայր գլորել և ցաւելու չափ ուժով զարկեց քիթն ու յօնքերը ապակու շրջանակին: Այն միտքը, թէ իր բարկութիւնը չինձու է և սպառնում է միայն շրջանակի դոյութեանը — ամօթահար արաւ նորան: Որովհետեւ, եթէ իրօք տեսնէր այդ մարդուն, մատով իսկ չարժեղ չէր համարձակի: Նա որ երկչոտ և խաղաղի մէկն էր, և մորթուած հաւի տեսքից էլ սարսուռ զգում, անընդունակ էր և բարկանալու:

Երբ Սերգէյ Պետրովիչը դուրս եկաւ Պանօրամի բնակարանից Մոսկուայի ծուռ ու կոր շեղափողոցը, որտեղից դռնապանները աւլում էին ձիւնը, իսկ կառապանները սահնակներով հունձում, մտածեց, որ գոյութիւն չունի այնպիսի մի իրողութիւն, որի հետ մարդ պարտաւոր լինի հաշտուել:

Բնութիւնից յետոյ գալիս էին երաժշտութիւնը, գեղարուեստը իր բոլոր տեսակներովը, որ չափով որ Սերգէյ Պետրովիչին մատչելի էին և կարող էին նորա կեանքին բովանդակութիւն տալ, հետաքրքրական, բազմակողմանի դարձնել: Ապագալիս էր կնոջ սէրը, որին այնպէս փափագում էր նորա սիրտը:

Համերգներում, թատրոններում, փողոցներում նա տեսնում էր գեղեցիկ վայելակազմ շնորհալի կանանց և տեսնում էր նոցա սէրը: Այդպիսիներից մէկին նա մի քանի անգամ պատահելով արդէն ճանաչում էր և երազում նորա մասին, այն ինչ կինը ոչ մի անգամ աչք չէր ձգում նորան և Սերգէյ Պետրովիչի գոյութիւն ունեցածն էլ չգիտէր: Նորա համար շատ անախորժ էր յիշել այն աղջկայ սէրը, որը գալիս էր նոցա պարտէզը քաղհանի և որից աղբի և քրտնքի հոտ էր փչում: Տհաճութեամբ մտածում էր նա և ուրիշ նոյնպիսի կոպիտ կանանց մասին, որոնք դեռ կսիրեն նորան և կխօսեն իւր հետ փողի ու գողութիւն աշխատանքի մասին: Անչափ փափագում էր նա յատկապէս այդ կնոջ սիրոյն, որի անունը չգիտէր և որչի էլ հասկանում այն ամէնը, ինչ որ տանջում է նորան և իր նմաններին: Նա իբրև երբէք փող չտեսած մէկը մտածում էր, թէ փողով կարելի է կնոջ սէրը գրաւել, իսկ իբրև կնոջ սիրոյն անտեղեակը—երազում էր թէ սէրը նորան երջանկութիւն կպարգևէ:

Հէնց այս ժամանակները Սերգէյ Պետրովիչը գնաց կանանց մօտ, որտեղ պատահեց ընկերներին. Նա գիտմամբ չլսմեց որպէս չի աւելի պարզ ըմբռնէ այն, ինչ որ վիճակուած է իրեն և իր նմաններին այս աշխարհում: Սերգէյ Պետրովիչը, որքան աւելի մօտ էր սկսում ճանաչել կեանքը, այնքան աւելի անգօր, չնչին էր թւում նորան իր շնորհքները անմիտ կերպով շռայլող բնութիւնը: Եւ նորա աղօտ աչքերի առաջ նուաւատացած բնութեան փոխարէն բարձրանում էր մի ուրիշ ահարկու և զօրեղ ոյժ-փողը: Գուրացած, չչկուած նա սկսեց մտածել, թէ փողը թագաւորում է և բնութեան վերայ: Թոյլ ուղեղը խաբուեց և սրտումը նորից վառուեց յոյսը: Գրպանից հանում էր նա արծաթէ դրամը և տարօրինակ հետաքրքրութեամբ ու տարակուսանքով ձեռքում պտտեցնում, կարծես թէ առաջին անգամը տեսնելիս լինէր այդ փայլուն չրջանակը: Սոքա երկնքից չեն ընկնում, նա ձեռք է բերել և կարող է դեռ շատ շատերն էլ ճարել, այն ժամանակ նորա ձեռքում կլինի մի զօրեղ ոյժ, որ իշխում է և բնութեանը: Ինչպէս ամէն մի մարդ, որի մէջ յոյս է ծագել, սկսեց նա մտածել ոչ թէ յոյսի իրականացնելու հնարաւորութեան մասին, այլ թէ ինչ պիտի անէ, եթէ յոյսը իրագործուի: Այդ մի քանի օրը Սերգէյ Պետրովիչի համար հանգստութեան ժամ էր. և նա բարձրացաւ, որպէս զի յետոյ աւելի թափով զարնուի գետին և էլ չվերկենայ: Ննթաղբել, թէ

ձեռին արդէն միլիօն ունի, և սկսեց երազել ծովի, լեռների և այն կնոջ մասին, որի անունը չգիտէր և որին իր գոյութիւնն իսկ անծանօթ էր:

Բայց մտքերի առաջն առնելն անկարելի է, երբ սկսել են աշխատել և երբ առաջ է քշում այնպիսի մի այրող մտրակ, ինչպիսին գերմարդու տեսիլն է. այն մարդու, որ լիազօր տէր է ոյժի երջանկութեան և ազատութեան: Երբ յոգնած աչքերի առջևից անյայտացաւ տեսիլքը, նա զարմացաւ որ էլի առաջուայ նման անձնատուր է լինում անիրագործելի և երեխայական ցնորքների: Հարստանալու միջոցներ չատ կային, բայց ամենքն էլ իրենց խոչ ու խռթերն ունէին, որոնց յաղթել Սերգէյ Պետրովիչը անկարող էր: Նա չէր կարող գողանալ, ոչ էլ սպանել, որովհետեւ ոչ թէ իր ուղեղով, այլ ուրիշի անյայտ կամքովն էր կառավարում: Այն աշխատանքը, որ նորան մատչելի էր, հարստութիւն բերողը չէր, իսկ բոլոր միւս միջոցները-ինչպէս օրինակ բօրսային խաղը, գործարանները, մեծ ռոճկով պաշտօն, գեղարուեստը, հարուստ աղջկայ հետ ամուսնութիւնը, այն ամենը, ինչ որ օրէնքն ու խիղճը թոյլ են տալիս և ինչ որ մի օրուայ կամ տարուայ ընթացքում հարստացնում է, նորա համար գոյութիւն չունէին, ինչպէս և խելքը: Սւ երբ Սերգէյ Պետրովիչը հասկացաւ, որ փողը բնութեան անարգարութիւնները ոչ թէ ուղղում, այլ աւելի սաստկացնում է և որ մարդիկ անխղճօրէն իրենց հաշիւներն են տեսնում նոցա հետ, որոնց արդէն բնութիւնը հարուածել է, յոյսը տեղի տուեց յուսահատութեան և խաւարը տիրեց նրա հոգուն: Կեանքը նորան թուաց իբրեւ մի նեղ վանդակ հաստ ու խիտ երկաթէ ձողերով, որ միայն մի բաց դուռն ունէր: Սւ այն ժամանակ Սերգէյ Պետրովիչի կեանքում սկսուեց նոր շրջան: Նա տնից գուրս չէր պալիս և լինում էր միայն սեղանատանը և այն էլ գալիս էր գրեթէ փակուելու րոպէին, որպէս զի ծանօթ ուսանողի չպատահէ: Գիշեր ցերեկ նա պարկած էր անկողնում կամ ման էր գալիս սենեակում. եւ հարևանները և տանտիկինն արդէն սովորեցին միօրինակ քայլերի ձայնին, որ երբեմն կարելի է լսել բանտի խցիկներում. մէկ, երկու, երեք. յառաջ, մէկ, երկու երեք—յետ: Սեղանի վերայ ընկած էր գիրքը, թէև փակ ու փոշոտ, բայց այնտեղից մի ձայն հանդարտ և անողորմ վճռողականութեամբ հնչում էր. եթէ կեանքը քեզ չի յաջողում, եթէ թունաւոր որդը կրծում է քո սիրտը, գիտցիր, որ մահը կ'աջողուի:

V

Եթէ չի կարելի յաղթել-պէտք է մեռնել: Եւ Սերգէյ Պետրովիչը վճռեց մեռնել, կարծելով թէ մահը նրա համար յաղթութիւն է:

Մահուան միտքը նոր չէր. առաջ էլ այդ մասին մտածում էր նա. ինչպէս և ամեն մի մարդ, որ ճանապարհի վերայ արգելքներ կան. բայց այդ միտքն էլ նոյնպէս անպտուղ ու անգործ էր, ինչպէս և միլիոնի ցնորքները: Այդ միտքը այժմ ծագեց իբրև վճիռ և մահը ոչ թէ ցանկալի, որ կարող էր և տեղի չունենալ, այլ անխուսափելի դարձաւ, որ անպատճառ պիտի իրագործուէր: Վանդակից ելք կար, թէև դէպի անյայտութիւն և խաւար, բայց այդ Սերգէյ Պետրովիչի համար անտարբեր մի բան էր: Նա մութը կերպով հաւատում էր նոր կեանքի և չէր վախում, որովհետև միայն ազատ «եսը», որ կախումն չունէ ոչ տկար խելքից, ոչ էլ թոյլ սրտից, իր հետ կտանէ, իսկ մարմինը հողին բաժին կլինի, և թող երկիրը կրկին ստեղծէ նորանից նոր խելք ու նոր սիրտ: Եւ երբ զգաց իր մէջ մեռնելու հանգիստ վճռողականութիւն, ամբողջ կեանքումն առաջին անգամ պատեց նորան հպարտ ուրախութիւն, չլթաները փշրող սարկի ուրախութիւն:

— Եւ երկչոտ չեմ, ասաց Սերգէյ Պետրովիչը և առաջին գովասանքն էր, որ ինքն իրեն էր տալիս և հպարտութեամբ ընդունում:

Կարելի է կարծել, որ մահուան միտքը կոչնչացնի ամեն մի հոգս կեանքի, մարմնի մասին, որը էլ ոչ մի բանի պէտք չէ, բայց Սերգէյ Պետրովիչի հետ հակառակը պատահեց և կեանքի վերջին օրերին նա նորից դարձաւ նոյն իմաստակօրէն ճշտապահն ու մաքրասէրը, ինչպէս որ առաջ էր: Նա զարմացաւ, թէ ինչպէս այդքան երկար ժամանակ իր սենեակը կարող էր թողնել անկարգ վիճակի մէջ և իսկոյն կարգի բերեց սեղանը, հաւաքեց գրքերը, սովորական կարգով դարսեց, և ամենից վերև դրեց կիսամեայ քննութիւնների համար սկսած շարադրութիւնը, որ վերջը Նովիկովին մնաց: Իսկ առանձին տեղաւորեց «Այսպէս խօսեց Ջարադուստրը»: Նա մինչև իսկ բաց էլ չարեց Նիցչէն, ամենայն սառնասրտութեամբ վերաբերուելով, որը ըստ երևոյթին չվերջացրեց, որովհետև մատիտով նկատողութիւններ արուած են մինչև երրորդ մասի կէսը:

Գուցէ վախենում էր, որ այնտեղ գտնէ նոր, անսպասելի մի բան և այդ կոչնչացնէ նորա ամբողջ երկայն ու սոսկալի աշխատանքը, թողնելով միայն պարզ ու սարսափելի երազի տպաւորութիւն:

Յետոյ Սերգէյ Պետրովիչը գնաց կենդրոնական բաղնիս և առանձին բերկրութեամբ լողաց սառն աւազանում և փողոցումը պատահելով մի ընկեր ուսանողի, մտաւ նորա հետ գարեջրատուն՝ գերմանացուն և խմեց մի չիշ գարեջուր: Տանը վարդազունած, մաքուր, սպիտակ կտաւէ վերնաշապիկը հագին երկար ժամանակ նստած արքայամորու քաղցրաւենիով թէյ էր վայելում: Յետոյ տանտիկնոջից խնդրեց ասել թել և սկսեց կարկտել ուսանողական տուժուկան, Տուժուկան արդէն հին էր ու նեղ և կոնատակը միշտ պատուում էր. և Սերգէյ Պետրովիչը քանիցս արդէն կարկտել էր: Անշնորհք մատնեւրով նա դժուարութեամբ որսում էր ասեղը, որ յաճախ կորչում էր գորշ փտած մահուդի մէջ: Սերգէյ Պետրովիչը մի քանի օր նուիրեց ցիանիտի կալիի պատրաստելուն և երբ թոյնը արդէն պատրաստ էր, բաւականութեամբ նայեց սրուակին, մտածելով ոչ թէ նորա մէջ պարունակուած մահուան, այլ աւարտուած աշխատանքի մասին: Տանտիկինը որ մի փոքրիկ ու սև կին էր և ժամանակով հարճ էր եղել, ըստ երևոյ թին ինչ որ կասկածներ տածում էր, որովհետև շատ ուրախացաւ, երբ Սերգէյ Պետրովիչը սկսեց նորից իր սովորական կեանքին վերագառնալու հակումներ ցոյց տալ: Նա եկաւ Սերգէյ Պետրովիչի սենեակը և երկար ժամանակ խօսում էր այն մասին, թէ որքան վատ է ազդում երիտասարդ մարդկանց վերայ միայնութիւնը և պատմեց իր բարեկամներից մէկի մասին, որ թաղապետ էր և եկամուտի աղբիւրներ ունէր, շնորհիւ իր մուսյլ բնաւորութեան սկսեց խմել օղի և վերջը ընկաւ խիտրովկա և որտեղ այժմ մի բաժակ օղու համար նամակներ, խնդիրներ է գրում: Այս պատմութիւնը յետոյ նա կրկնում էր այցելող բոլոր ուսանողներին և աւելացնում, որ արդէն այն ժամանակ նկատեց ինքը Սերգէյ Պետրովիչի և իր բարեկամի բաղդի մէջ եղած նմանութիւնը:

Նկէք ինձ մօտ թէյի, հրաւիրում էր նա Սերգէյ Պետրովիչին. սակայն առանց յետին մտքի: Ընկերներիդ գոնէ զնայեք, թէ չէ ինչի՞ նման է այս — ոչ ձեզ մօտ գալիս է մէկն ու մէկը. և ոչ էլ դուք գնում ուրիշին:

Սերգէյ Պետրովիչը լսեց նորա խորհուրդը և այցելեց քոլոր ընկերներին, բայց ոչ մի տեղ երկար չմնաց։ Ուսանողները յետոյ հաւատացնում էին, որ Սերգէյ Պետրովիչի նոր սկսած խելագարութիւնը արդէն այդ ժամանակ պարզ նկատելի էր և զարմանում էին, թէ ինչպէս իրենք աչքից փախցրին։ Սերգէյ Պետրովիչը, որ սակաւախօս, մինչև իսկ իր ծանօթներին քաջուող մէկն էր, այս անգամ ամէն տեսակ դատարկ բաներ դուրս էր տալիս, իսկ Նովիկովին յիշում էր իբրև հաւասարի և խօսում էր նորա մասին ազատօրէն և մինչև իսկ կշտամբեց նորա վայրիվերոյութիւնը։ Բացի այս Սերգէյ Պետրովիչը ուրախ էր և յաճախ ծիծաղում։ Մի ջահէլ ուսանող պնդում էր, թէ Սերգէյ Պետրովիչը մինչև իսկ երգում էր, բայց այս արդէն քոլորը չսփազանցութիւն համարեցին։ Բայց ամենքն էլ միաբերան վկայում էին, որ Սերգէյ Պետրովիչը ինչ որ տարօրինակութիւն անկասկած ցոյց էր տալիս, և եթէ այն ժամանակ այդ իսկոյն և եթէ չնկատեցին՝ միայն այն պատճառով, որ Սերգէյ Պետրովիչի վերայ ընդհանրապէս ուշադրութիւն քիչ էին դարձնում։ Այս ուշադրութեան բացակայութեան առթիւ մի քանիսը, որոնք առանձնապէս խստօրէն դատապարտում էին ընկերների անտարբերութիւնն ու հասարկութիւնը, հետաքրքիր հարց արծարծեցին. — կարելի էր արդեօք Սերգէյ Պետրովիչին փրկել կեանքի այս վճռողական րոպէին — թէ ոչ. և փրկութիւնը միանգամայն հնարաւոր էին համարում, բայց ոչ ուրիշ զօրեղ մտքի ազդեցութեամբ, այլ սրտակից մարդու, մօր, սիրող կնոջ ձեռքով։ Մեթադրում էին, որ այդ ժամանակ Սերգէյ Պետրովիչի բթացած հոգեկան դրութիւնը նման էր հիպնոսիքական քնի, երբ կամքի վերայ իշխում է բացառապէս ուրիշի կամ իրա միայն մի որ և է միտքը։ Այդ մտքի ոյժը դատողութիւններով չէր կարելի կոտրել. բայց սէրը կարող էր Սերգէյ Պետրովիչին նորից կեանքի կոչել։ Մօր սրտից բղխած ձայնը, նորա դէմքը, որ այնքան սիրելի, անգին է և որի վերայի ամէն մի կնճիռ մանկութիւնից արդէն ծանօթ է, նորա արտասուները, որը տանելի չի կարող և՛ կոշտացած սիրտը. հաւ թէ ինչ կարող էր Սերգէյ Պետրովիչին խելքի բերել։ Նա իբրև բարի և ազնիւ մարդ չէր համարձակի մայրական սիրտը մահով թունաւորել և կապրէր — եթէ ոչ իրա, գոնէ ուրիշների — սիրելիների համար։ Շատ փոքրոգիների, որոնք արդէն վճռած են եղել մեռնել — փրկել է այն գիտակցութիւնը, թէ նոքա պի-

տանի են սիրելիների, շրջապատողների համար, և նոքա դեռ երկար ժամանակ ապրել են, լաւ ըմբռնելով, որ ապրելն աւելի մեծ քաջութիւն է, քան թէ մեռնելը: Իսկ աւելի շատ է այնպիսիների թիւը, որոնք մինչև իսկ մոռացել են ինքնասպանութիւն գործել ստիպող պատճառները և ողբացել կեանքի կարճատեւութիւնը: Աւելի ևս կատաղութեամբ ընկերները յարձակում էին իրար վերայ և խտորէն կշտամբում իրենց վրդովեցուցիչ անտարբերութիւնը: Եթէ մի հասարակ տասն խօսքից բաղկացած հեռագիր խփուէր Սերգէյ Պետրովիչի մօրը, մի մարդու կեանք կփրկուէր: Ուսանողներից ոմանք, որոնք սովոր էին հասարակական տեսակէտից նայել ամէն մի խնդրի, այս գէպն էլ առիթ բռնեցին ուսանողական անմիաբանութեան, ընդհանուր կապող խնդիրների բացակայութեան, տիրող մտաւոր անակուլթեան մասին խօսելու, խորհրդակցելու: Կարճ ժամանակամիջոցում յառաջ եկաւ մի քանի ինքնակրթական շրջաններ, որտեղ կարդում էին հասարակական խնդիրների վերաբերեալ գրքեր և գրում շարադրութիւններ:

Սերգէյ Պետրովիչը ինքնասպանութիւն գործել վճռեց ուրբաթ դեկտեմբերի 11-ին, երբ ընկերներից շատերը պատրաստում էին տօների արձակուրդներին գնալու: Այդ օրը առաւօտեան նա գնաց պոստի բաժանմունքներից մէկը և այնտեղ յանձնեց ծանր ապահովագրած նամակ Նովիկովի հասցէով Սմոլինսք. և ստացած անգորրագիրը գրեց քսակը: Նամակով նա հաղորդում էր իր մահը և պատճառները. որի մասին նա խօսում էր հատաճների բաժանած: Ամբողջ նամակը այնպիսի տպաւորութիւն էր գործում, որ կարծես թէ իր մասին չլինէր խօսքը, այլ ուրիշ իրա համար բոլորովին անտարբեր մէկի: Ցերեկը Սերգէյ Պետրովիչը ճաշեց ընկերութեան սեղանատանը և շատ երկար, նստած սեղանի մօտ, խօսում էր ծանօթների հետ, իսկ ճաշից յետոյ քնեց և նոյնպէս երկար ու կուշտ, այնպէս որ վերկացաւ միայն ժամը մօտ տասն և մէկին: Բերին ինքնահուր-և ուսանողները պատի յետևից նորից լսեցին մի օրինակ քայլերի ձայնը, մէկ, երկու, երեք յառաջ, մէկ, երկու երեք—յետ: Երբ արդէն գիշերը ուշ, քնաթոռոր (քնաթաթախ) աղախինը եկաւ ինքնահուր ու ամանները հաւաքելու, Սերգէյ Պետրովիչը նորան խօսքի բռնեց, կարծես թէ կամենալով, որ երկար մնայ և աղախինի ասելովը նա շատ դժգոյն էր:

Սերգէյ Պետրովիչը երբէք չէր սպասում այն, ինչ որ պա-

տահեց իր հետ այդ երեկոյ, որը իր վերջին երեկոն էր համարում։ Նա բոլորովին հանգիստ էր և ուրախ. մահուան մասին էլ չէր մտածում, ինչպէս մինչև այդ ժամանակ։ Մահուան մասին մտածել սկսեց նա միայն թոյն ընդունելուց մի երկու ժամ առաջ։ Մտքերը ծնում էին հեռուից, հատ ու կտոր և անորոշ կերպով։ Սկզբում նա մտածեց տանտիկնոջ մասին, որը վաղը կտեսնէ նորա դիակը և կվախենայ, յետոյ թէ ինչպէս պառկած կլինի և ինչ դէմք կունենայ։ Մի լուպէ միտքը թռաւ մի ուրիշ կողմ. մանկութեան յիշողութիւններին-այն է իր հօրեղբոր մահուան։ Հօրեղբայրը մեռաւ իրանց տանը և Սերգէյ Պետրովիչին, այն ժամանակ դեռ եօթը տարեկան Սերեոթային վերցրին տարան ծանօթների մօտ։ Արդէն հագնուած, նախասնակով անցնելիս նա նայեց դէպի դահլիճը և այնտեղ տեսաւ սեղանը, որի վերայ նոքա ճաշում էին, իսկ սեղանի վերայ հօրեղբոր անշարժ ոտների զարշապարները, սպիտակ թելէ գուլբաները հագին։ Միայն մի վայրկեան տեսաւ նա, բայց ամբողջ կեանքումը յիշում էր և մահն էլ երկար ժամանակ պատկերացնում էր միայն մի ձևով՝ իբրև անշարժ սպիտակ գուլպաները հագին ոտներ։ Յետոյ համեմատաբար ոչ հեռու անցեալից յիշեց մի դէպք, երբ նա տեսաւ մի աղքատ և չատ տարօրինակ թաղում։ Տարօրինակ էր, որ փողոցի ամբողջ երկարութեամբ ոչ ոք, ոչ անցորդները, ոչ էլ կառապանները ուշադրութիւն չէին դարձնում և կարծես թէ բոլորովին չէին էլ նկատում, որովհետև ոչ ոք զխարկ չէր վերցնում։ Չորս բեռնակիրներ պատգարակի վերայ դրած տանում էին դազաղը, որ ինչ որ սև բանով ծածկուած էր, և քայլում էին այնպէս արագ և համաչափ, որ դազաղը օրօրում էր, ինչպէս ալիքների վերայ և ծածկոցի ծայրերը բամու հետ խաղում։ Ոչ քահանայ կար, ոչ էլ ուղեկիցներ։

Երբ այս յիշողութիւններից յետոյ միտքը անցաւ իրեն-Սերգէյ Պետրովիչին, զարմանալի սրութիւն ստացաւ, կարծես թէ նոր սրած դանակ լինէր և անչափ պարզուեց, ճշտուեց։ Դեռ մի վայրկեան նա անվճռողաբար տատանուեց, դիտելով միայն չրջապատող լուծիւնը, հանգած ինքնաւուր, ծոցի ժամացոյցի չիկլիկոցը, բայց յանկարծ, կարծես թէ գտնելով ինչ որ իրեն պէտք էր, արձանացրեց Սերգէյ Պետրովիչի աչքերի առաջ նորա թաղման հանդէսը այնպէս ճշգրիտ, պայծառ և սարսափելի գոյնով, որ նա սոսկաց ու ձեռները թուլացան-սառեցին։ Նոյնպիսի անողորմ և սարսափելի ճշտութեամբ նորա

միտքը պատկերացրեց մէկը միւսի յետեից և հետեւալ վայր-
կեանները-գիրեզմանի սև ու ծուռ փուր, կարծր ու նեղ դա-
գաղը, համազգեստի կանաչած կոճակները, դիակի քայքայումը:
Կարծես թէ Սերգէյ Պետրովիչը ինքը չլինէր մտածողը, այլ
անյայտ մէկի հսկայական ձեռները նորա աչքի առաջից անց-
կացնելիս լինէին մահն ու կեանքը իրենց անեկարագրելի գոյ-
ներով:

Նւ Սերգէյ Պետրովիչը զարթնեց: Այնպիսի երկիւղ էր
զգում նա, որ կամենում էր աղաղակել և սարսափով նայում
փոքրիկ սրուակին, յետ յետ գնում, կարծես թէ վախենալով,
որ զօռով բերանը չլցնեն այդ մահաբեր թոյնը: Այդ բոլորէին
նա աշխարհումս ամէն բանից աւելի վախենում էր իրանից,
ոտների և ձեռների ցոյց տուած սարսափելի անհնազանդու-
թեան պատճառով: Նա յետ ու յետ էր գնում, այն ինչ ամբողջ
մարմինը զոգզոգում յառաջ դէպի սրուակն էր ձգում: Ձեռները,
«տները, բերանը, մինչև իսկ կարծես ոսկրներն ու երակներն
էլ կրքով, խելացնոր հրամայող ցանկութեամբ լեցում բռնկ-
ւում էին-յառաջ վազել, առնել սրուակը և բերկրութեամբ-ա-
զահուլթեամբ քամել մինչի տակը:

Չեմ ուզում, չեմ, մրմնջում էր Սերգէյ Պետրովիչը և ձեռ-
ներով իրանից վանելով, յետ յետ գնում, բայց նորան այնպէս
էր թւում, թէ մօտենում է սրուակին, որն աճում մեծանում
էր նորա աչքում: Նւ երբ դուռը բացուեց, նա իր առաջ ար-
դէն ոչինչ չէր տեսնում-կանչեց և մի քայլ առաջ գնաց:

Այդ բոլորէին ներս մտաւ աղախինը ինքնաեռն առնելու
համար և քնաթաթախ աչքերով վատ տեսնելով շուրջը-երկար
ժամանակ հաւաքում էր ինքնաեռն ու ամանները:

«Երբ զարթեցնեմ ձեզ վաղը», հարցրեց նա դուրս գնալիս:

Սերգէյ Պետրովիչը կանգնեցրեց նորան և սկսեց խօսել,
բայց ոչ իր հարցերը, ոչ էլ նորա պատասխաններն էր լսում:
Նւ երբ նորից մենակ մնաց, ուղեղի մէջ մեխուեց այդ նախա-
դասութիւնը. երբ զարթեցնեմ ձեզ վաղը, և հնչում էր երկար
ժամանակ, յամառութեամբ, մինչև որ Սերգէյ Պետրովիչը հաս-
կացաւ նորա բովանդակութիւնը: Նա հասկացաւ, որ ինքն էլ
ուրիշների նման կարող է հանուել և պառկել քնելու և վաղը,
երբ նոր օր կծագէ, կզարթեցնեն նորան: Այդ նոր օրը ան-
պատճառ կծագէ և Սերգէյ Պետրովիչը կապրէ, ինչպէս ապ-

ընում են ամենքը, որովհետև նա չի ուզում մեռնել և չի էլ մեռնի, և ոչ ոք չի կարող ստիպել նորան առնել սրուակն ու խմել: Դեռ ևս դողդողալով վերցրեց սրուակը, դիտմամբ խցանը հանեց, հոտոտեց նուչի դառն հոտը և կրկին դողդոջիւն ձեռքով դրեց դարակի վերայ, որտեղ գրքերի յետևից չէր նկատուում: Այժմս, երբ սրուակը ձեռքն առաւ և չմեռաւ, նա այլ ևս չէր վախենում ոչ իրանից, ոչ էլ սրուակից:

Երբ Սերգէյ Պետրովիչը անկողին մտաւ, նորան թւում էր, թէ վերմակի տակ ջերմացած մարմնի ամենափոքրիկ մասնիկն էլ անչափ ուրախ է կեանքի փրկուելուն: Նա ձգում էր ոտները, ձեռները, որոնք քիչ էր մնում, որ ոճիր գործէին, և թւում էր թէ նոցա մէջ մի ինչ որ բան ուրախ շշուկով մեղմ, քաղցր երգում է, կարծես թէ արիւնը հրճուում, երգում էր, որ չմակարդուեց ու չնեխեց, այլ ուրախ ու կարմիր հոսում է լայն ու ազատ ճանապարհներով: Այսպիսի հրճուանքով նա լեցնում էր և սիրտը և որը նոյնպէս ցնծութեամբ նորա հետ միասին երգում, կեանքին օրհնելով էր կարգում:

Կեանք, կեանք, մտածում էր Սերգէյ Պետրովիչը, բաց ու խուփ անելով իր ճկուն մատները: Թող նա դժբախտ հալածուած, զրկուած լինի, թող ամենքն արհամարհեն նորան, ծաղր ու ծանակ անեն, թող նա մարդկանց մէջ ամենայետինը, ոչնչութիւն լինի, փոշի, որ ոտներից թափ են տալիս, բայց նա պիտի՞ ապրէ, ապրէ. նա պիտի տեսնէ արևը, շնչէ, բաց ու խուփ անէ իր ճկուն մատները, նա պիտի ապրէ ապրէ... ապրէ... Եւ սա ինչպիսի երջանկութիւն, որպիսի բերկրանք է, որը նորանից խել ոչ ոք չի կարող և որը պիտի տեսնէ երկար ու երկար... Միշտ: Ընթիւ ու անհամար օրեր առաջին վառում են իրենց արշալոյսը և ամէն օր նա ապրում է, միշտ ապրում: Շատ օրերից յետոյ առաջին անգամ Սերգէյ Պետրովիչը յիշեց իր հօրն ու մօրը և սարսափեց և զգացուեց: Մտքով համբուրում էր նա այն կնճիռները, որոնց վերայից պիտի հոսէին արտասուները և նորա սիրտը բեկբեկում էր յաղթութեան բերկրալից ձայնից. ապրում եմ ապրում եմ: Եւ երբ հանգիստ ու ուրախ քնեց-նորա վերջին ըզգայութիւնն էր չրթունքները թրջող արտասուքի աղի համր:

Օրը ցուրտ էր և արևը փայլում, հրբ Սերգէյ Պետրովիչը զարթնեց: Երկար ժամանակ նա չէր հասկանում, թէ ինչու

անկողինը ձգած է, ինչպէս միշտ և ինքն էլ կենդանի, պառկած-այն ինչ երեկ նա մեռած պիտի լինէր: Գլուխը մի քիչ ցաւում էր և ամբողջ մարմինը ջարդոտւում մղկտում, ինչպէս խիստ ծեծից յետոյ: Հետզհետէ մէկ առ մէկ յիշեց այն ամենը, ինչ որ երեկ նորա մտքովն անգել էր և չէր հասկանում, թէ ինչու նա այդպէս խիստ վախեցաւ. և ինչ կար վախենալու. չէ՞ որ այդ ամենը նորան միշտ էլ յայտնի էր և հազար անգամ էր պատկերացրել իրեն մահ, թաղումն, գերեզման: Հապա ինչպէս է լինում այլ կերպ, երբ մարդ մեռնում է: Ի հարկէ նորան կթաղեն, դորա համար էլ գերեզման կփորեն. իսկ գերեզմանի մէջ դիակը քայքայւում է: Մէկ էլ նա ուշադրութեամբ և տարակուսանքով քննեց երեկուայ մտածմունքները. երևակայածները, բայց սոքա բոլորովին դժգոյն ու խաւար էին և քանի զնում աւելի աղօտանում ինչպէս երազներ, որոնք արթնութեան առաջին րոպէներին այնքան պայծառ են լինում, բայց նոյնպէս էլ շուտ անհետ ջնջւում են իրականութեան և օրուայ սպաւորութիւնների առաջ: Եւ մահուան պատկերը ամենեւին սարսափելի չէր. իսկ կեանքի հրճուանքը անհասկանալի և վայրենի էր թւում:

Եւ իբրեւ լուծումն այս ամենի յանկարծ նորա մտքովն անցաւ իթէ Սերգէյ Պետրովիչը երկչոտ ու սնապարծին մէկն է:

Նա յիշեց Նովիկովի գրած նամակը, որով հաղորդում էր իր մահը, իբրեւ արդէն կատարուած իրողութիւն և ամօթից շառագունեց ու զգաց, որ մեռնելու վճիռը նոյնքան հաստատ ու անդառնալի է, որքան և երեկ, երբ դեռ փոքրոգի ու անհասկանալի երկիւղի ազդեցութեան չէր ենթարկուել: Երկիւղն անցաւ, բայց ամօթի այրող զգացումը մնում էր դեռ և Սերգէյ Պետրովիչը տանջուած հոգու բոլոր կարողութեամբ յուզւում էր անյայտացած երկիւղի, ստրկի երկար ու ծանր շրջալի, այդ ամենախայտառակ օղակի դէմ: Այն անսիրտ կոյր ոյժը, որ Սերգէյ Պետրովիչին ոչնչութեան անյայտ խորքերից լոյս աշխարհ էր բերել, վերջին փորձն էլ փորձեց չլթայել նորան, ինչպէս մի երկչոտ փախստականի. և թէ և միայն մի քանի ժամ, բայց և այնպէս յաջողեցրեց: Նոր ոյժով բռնկուեց կիզիչ ամօթը և իր բոցով վայրկենական երկիւղի յիշատակն անգամ մօխիւր դարձրեց: Երբ հրդեհը հանգաւ, անյայտացաւ և մարմնի բուրբ մղկտոցը և կարծես անշուշտ փեղի, անզգալի դարձաւ: Դադարեց և գլխի ցաւը և ուղեղը սկսեց

գործել այնպէս արագ, պարզ և զօրեղ կերպով, ինչպէս աշխատում է միայն տենդի ժամանակ: Խօսելու ցանկութիւնից չըթուենքները գողգողում էին և բերանն լին գալիս այնպիսի խօսքեր, որոնք Սերգէյ Պետրովիչը երբէք ոչ գործածել ոչ էլ գիտէր: Նա ասում էր, որ եթէ այժմս կենդանի մնայ, կսկսէ ինքն իրեն ատել և ստիպուած կլինի խմել ինքն արհամարհանքի մի այնպիսի լիք բաժակ, որի մօտ թոյնը նեկտար կերևի: Նորա եսը, այն անկախ և ազնիւ եսը, որ մի վայրկեան իրեն յաղթող զգաց և արի հոգու կոյր ու բռնակալ մարմնի դէմ տաքած յաղթութեան անսահման ուրախութեամբը համակեց, կսկանէ նորան, եթէ միայն թոյնը չտեսնէ իր գործը: Եւ Սէրգէյ Պետրովիչին այնպէս թուաց, թէ զգում է իր մէջ այդ զօրեղ եսի զարթնելը, զգում է թէ ինչպէս նա աճում, բարձրանում է և նորա որոտընգոստ ձայնը խլացնում է միայն գիշերները զօրեղ մարմնի ողորմելի ճիչը: Թող կորացնէ մէջքը, ով ուզում է, բայց նա կփչրէ իր երկաթէ վանդակը: Եւ այդ ողորմելի, բթամիտ և դժբախտ մարդը իրեն հանճարներից, թագաւորներից, լեռներից բարձր է զգում-վեր երկրի բոլոր բարձրութիւններից, որովհետև նորա մէջ յաղթանակում է աշխարհիս ամենամաքուր, ամենագեղեցիկ բանը-մարդկային քաջ, ազատ և անմահ եսը, որին չեն կարող ոտի տակ տալ բնութեան կոյր ոյժերը. նա թագաւորում է կեանքի և մահուան վերայ. այդ քաջ, ազատ և անմահ եսը:

Այն, ինչ որ Սերգէյ Պետրովիչը զգում էր այդ րոպէին, նման էր մեծութեան ցնորքի, հպարտ և անմիտ բարբաջանքի, ինչպէս կարծում էին նորա Նովիկովին ուղղած երրորդ նամակի կարգաօրոյնները, որից կտորներ մինք մէջ բերինք (?): Նովիկովին նա գրեց չհագնուած, մի թղթի կտորի վերայ, որ ինչպէս յետոյ երևաց, լուացարարի հաշիւն էր: Այս գիրը Նովիկովի ձեռքն ընկաւ ոստիկանատանը և հաշտարար դատաւորի մօտ շատ թափառելուց յետոյ տեղն ու տեղը. սեղանի մօտ կանգնած նա խմեց թոյնը և երբ աղախինը եկաւ ինքնատեղն առնելու, Սերգէյ Պետրովիչը արգէն գիտակցութիւնը կորցրել էր: Թոյնը, ինչպէս յետոյ պարզուեց, անփորձ ձեռներ էին պատրաստել և թոյլ. ուստի կարողացան Սերգէյ Պետրովիչին դեռ կենդանի հասցնել Եկատերինեան հիւանդանոցը, որտեղ և երկկոյնեան դիմաց մեռաւ:

Սերգէյ Պետրովիչի մօրը խփուած հեռագիրը ուշացաւ։ Նորան կանչող ուսանողները կարծում էին, որ լաւ էլ եղաւ, որ ուշացաւ, որովհետեւ Սերգէյ Պետրովիչը դադարի մէջ բացուած, դատարկ գանգով և բծաւոր դէմքով շատ վատ տեսք ունէր, մինչև իսկ սարսափելի ու խիստ ծանր տպաւորութիւն կարող էր գործել։ Նւ մայրը որդու փոխարէն պտաւ միայն նորանից մնացած գրքերը, հնացած զգեստները, որոնց թւում և մաշուած տուժուրկան կռան տակի պատուուածքը նոր կարկտած։

Պ. Ս. ԶՈՒՐԱՐԵԱՆՅ

« U B E R D I E K R A F T »

ՄԵՐ ՈՒԺԻՑ ՎԵՐ

Դրամա երկու գործողութեամբ

Բեօրնստէյրնէ Բեօրնսօնի

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆԷ

Պատուր Աղօլֆ Զանգ

Կլարա նորա կինը

Էլիաս { նոցա որդիքը

Ռահիլ }

Աննա Ռոբերտս Կլարայի քոյրը

Նպիսկոպոս

Կրօյէր

Բրատտ

Բլանկ

Բրայ

Իենզէն

Ֆալկ

Այրի տիրուհին

Ագաթիա Ֆլորվոգէն

Անծանօթ (ինքը պատուր Բրատտը)

Ժողովուրդ

Գործող անձանց նկարագրութիւնը

(Հեղինակի անձնական հսկողութեան ժամանակ Խրիստի-
նիայում առաջին անգամ ներկայացնելիս եղել են)։

ԶԱՆԳ՝ սրտաբաց տղամարդ. շարժուածքն եռանդուն, յստա-
կամիտ, առոյգ, հաւատարմասիրտ, ինչպէս նաւաստինե-
րին է յատուկ. ազատ ամեն մի կրթից և դիւրագրգիռ
լինելուց։

ԿԼԱՐԱ. անկողնում պարկած. իւր շարժուածքների ժամանակ
ջղային և կենդանի։ Բարձի տեղը շարունակ փոխում է.
որի ժամանակ քոյրն երբեմն երբեմն օգնում է։ Բայց
այն բոլէից, երբ հօր և որդոց մէջ խօսակցութիւն է
տեղի ունենում, հանգիստ է պառկած և միայն աչքերով
նոցա հետևում է։ Նորա նայուածքն այնպէս է, որ կար-
ծես գալիք բաները նախագուշակում է և երկիւղ է կրում
այն բոլորից, որ կարող է տեղի ունենալ։

ԷԼԻԱՍ ՅԻ ՌԱՀԻԼ. այնպէս են մեծացել-դաստիարակուել, որ
միշտ մի տեսակ զրգում են զգում իրար ձեռք բռն-
ելի։ Երբ Էլիասը խօսում է՝ քոյրը նայում է նորան և
ընդհակառակը. մնացած ժամանակներին իրանց ծնողնե-
րին են նայում։ Որդոց և ծնողների նայուածքն արտա-
յայտում է մի տեսակ փոխադարձ վստահութիւն և մտե-
րիմ յարաբերութիւն, հետևանք՝ այնտեղ մենակութեան
մէջ իրար հետ սերտ ապրիլու։ Էլիասը կրքոտ և զգայուն
է, ոչ մի նշոյլ լալկանութեան։

ԱՅՐԻ ՏԻՐՈՒՀԻՆ խորին մեծարանաց արժանի պատկառելի
պառաւ կին։

ԵՊԻՍԿՈՊ. ՅԻ ՊԱՍՏՈՐՆԵՐԸ՝ նոցանից ոչ մէկն անհետեւ չէ-
Հանգարտ ներս են մտնում, իրանց շարժուածքներն և
վարմունքը բնական և հասարակ. երբ ներս են մտնում,
առանձին հետաքրքրութեամբ և կասկածանքով նայում
են այս ու այն կողմը այն տան, որի մասին այնքան խօ-
սուել է. այդ տեսարանը մի տեսակ ծիծաղելի տպա-
ւորութիւն է թողնում։ Բայց երբ սկսում են խօսքին
անցնել, այդ դրութիւնը դադարում է։

ՄԵՐ ՈՒԺԻՑ ՎԵՐ

Դրամա երկու գործողութեամբ

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Գերաններից շինուած պատերով սենեակ: Համեստ կա. հաւորուած. աջ կողմից երկու պատուհան. ձախ կողմից մի դուռ. դէպի ձախ դրուած է մի մահճակալ, որի գլխակողմը դէպի դուռն է ուղղուած: Մահճակալի մօտ գտնուում է մի փոքրիկ սեղան, որի վերայ գտնուում են դեղի շշիկներ և բաժակներ: Մէկ դարակ, աթոռներ և այլ կահ կարասիք:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԻԼ

Անկողնում Կլարա Զանգը վերայից սպիտակ վերմակ ծածկած, պարկած է: Պատուհաններից մէկի մօտ կանգնած է նորա բոլոր տիկին Աննա Ռոբերտսը:

Տիկին Աննա Ռոբերտս. Որպէս գեղեցիկ է արեգակը լուսաւորում սպիտակ ցառասին (Birkenbaum) և ինչպէս նուրբ են այստեղ տերեւները:

Տիրուհի Կլարա Զանգ. Բայց այս հոտը բեկտենիի հոտն է, որ գալիս է:

Աննա. Բայց ես այստեղ բեկտենի ծառ չեմ տեսնում:

Կլարա. Դու այդտեղից չես կարող տեսնել. բայց նորա հոտը գալիս է. առաւօտեան զեփիւռը այդ բուրմունքն ուղիղ դէպի մեզ է բերում:

Աննա. Իսկ ես բոլորովին հոտ չեմ զգում:

Կլարա. Օ՛հ, այսքան երկար անձրեկից յետոյ ամենաչընձին չնչումն անգամ ես զգում եմ:

Աննա. Իսկապէս դու բեկտենիի հոտ զգում ես:

Կլարա. Եւ ինչպէս պաշտ: Բայց խնդրում եմ ներքին պատուհանը փակել:

Աննա. Ինչպէս կուզես: (Պատուհանը փակում է):

Կլարա. Այն ո՞վ էր, որ քեզ ասել է, թէ սարի հեղեղից մենք մեզ պէտք է պատրաստ պահենք:

Աննա. Այն ծերունի նաւակավարը, որ մեզ այստեղ բեռ քեց: Անձրե էր գալիս, և նա ասում էր, որ այսպիսի տևող անձրևները վտանգաւոր են, որովհետև սարերից հեղեղ են առաջացնում:

Կլարա. Ամբողջ գիշեր այլ բանի մասին էլ չեմ մտածել: Դու գիտես, որ այստեղ երբեմն երբեմն սարերից հեղեղներ են թափւում: Մեր այստեղ գալուց առաջ, այդպիսի մի հեղեղ եկեղեցին տարել է:

Աննա. Եկեղեցին:

Կլարա. Ոչ այժմեան. առաջ եկեղեցին աւելի հեռու էր գտնւում:

Աննա. Ուրեմն այդ է պատճառն, որ այժմեան եկեղեցին այնքան մօտ է այգու պատնէշին:

Կլարա. Այո: Ամառը, երբ լուսամուտի շրջանակները վերցրած են լինում, ես առանց տեղիցս չարժուկիւ լսում եմ Ադօլֆի ձայնը, երբ նա բեմում երգում է: Հասկանալի է, որ երբ դուռը և պատուհանները բաց են: Նա շատ գեղեցիկ է երգում: Իսկ երբ երկու դռներն էլ բաց են մնում, այն ժամանակ ես կտրողանում եմ եկեղեցու ներսը տեսնել: Արի այստեղ, հէնց այդ պատճառով անկողնակալս այսպէս է գրում:

Աննա. (մօտենալով) Ա՛խ Կլարա, միթէ քեզ կրկին այդպէս պէտք է տեսնելի:

Կլարա. Աննա:

Աննա. Ինչու չէիր ինձ գրում:

Կլարա. Նախ, որ Ամերիկան շատ հեռու է ինչպէս գիտես. և երկրորդ—բայց այս մասին մի ուրիշ անգամ:

Աննա. Երեկ, երբ քեզ բժշկի մասին հարցրի, քո տուած պատասխանը չհասկացայ:

Կլարա. Որովհետև Ադօլֆը մեզ մօտ էր. իսկ ես նրա ներկայութեամբ խուսափեցի պատասխանել: Մենք այլևս բժշկ չունենք:

Աննա. Դուք այլևս բժշկ չունէք:

Կլարա. Նա շարունակ այցելում էր... ինքն էլ այստե-

զից հեռու է բնակւում—բայց ոչ մի փոփոխութիւն դէպի լաւը: Եւ դեռ մի ամբողջ ամիս էլ առանց աչքս փակելու պառկեցի:

Աննա. Մի ամբողջ ամիս առանց քնի: Բայց այդ անկարելի է:

Կլարա. Շուտով կըրանայ կէս տարին: Եթէ բժիշկը յաճախած էլ լինէր, դարձեալ այսպէս կ'լինէի. այդպէս չէ Աննա: Ամուսինս մի անգամ նրան հարցրեց, թէ իսկապէս ինչ է իմ հիւանդութիւնը: Բժիշկն իմ հիւանդութեանը մի զգուշի անուն տուեց. բայց Ադոլֆն ինձ չասաց և ինքս էլ չգիտեմ: Այդ ժամանակից յետոյ մենք բժիշկի ետեից չենք ուղարկել:

Աննա. Նրբեմն դու չատ չեմ խօսում:

Կլարա. Պատահում է, որ ամբողջ օրը ոչինչ չեմ խօսում. բայց յետոյ այնքան եմ խօսում, որ ինքս ինձ չեմ կարողանում զսպել: Ադոլֆս էլ հիմա շուտով առաւօտեան իւր սովորական զրօսանքից տուն կ'վերադառնայ և ինձ համար ծաղիկներ կ'բերի:

Աննա. Եթէ այդքան սիրում ես, գնամ մի քանի հատ պոկեմ բերեմ:

Կլարա. Ա՛խ ոչ, նոցա մէջ կան ծաղիկներ, որ ես տեսնել անգամ չեմ ուզում, իսկ նա այդ ծաղիկները ճանաչում է:

Բայց դու չպատմեցիր, Աննա, թէ ինչպէս հանդիպեցար իմ երեխանցը նաւի վերայ: Շատ ցանկանում եմ աչք մասին լսել:

Աննա. Նրեկ այստեղ այնպէս անհանգիստ էր:

Կլարա. Եւ բոլորդ էլ դադրած էիք: Հէնց մտածիր, որ երեխայքը դեռ քնած են. ժամը 7-ից մինչև 7-ը: Հէնց սա է երիտասարդութիւնը:

Աննա. Նրանց այդ էլ հարկաւոր է: Իսկ ես, բաւական է որ մի երկու ժամ անընդհատ քնեմ, և այլևս յոգնածութիւն չեմ զգալ:

Կլարա. Այսպէս է պատահում բոլորի հետ, որոնք ամառուան կարճ գիշերներին այստեղ են լինում: Մարդս այնպէս յուզուած է լինում: Բայց երեխայքը. չէ որ նոքա սիրելի արարածներ են:

Աննա. Եւ որքան էլ անմեղ: Բայց նոքա ոչ քեզ նման են և ոչ էլ Ձանգին բացի աչքերից, որ ես ուշ նկատեցի:

Կլարա. Ա՛խ պատմիր, պատմիր:

Աննա. եթէ նոցա ձեզանից մէկին նման լինէին, ես իսկոյն կճանաչէի: Բայց ձեզ էլ երեխայ ժամանակից յետոյ չեմ տեսել. պէտք է որ յիշես: Ես նոցա նախ և առաջ նաւ մտնելիս տեսայ. և յետոյ էլ նաւում, թէպէտ նոքա երկրորդ կարգով էին գնում...

Կլարա. Միջոցները թոյլ չեն տալիս խեղճերին առաջին կարգով գնալ:

Աննա. Սկզբում նոցա իսկապէս չճանաչեցի: Բայց մի առաւօտ, երբ ես վերելք տախտակամածի վերայ կանգնած էի, տեսայ նոցա թէ ինչպէս ներքեւում աշխոյժով գնում գալիս էին: Ամեն անգամ շուռ գալիս, տեսնում էի աչքերը, որ չէի կարող մոռանալ, որովհետեւ ինձ թւում էր, որ այդ աչքերն ինձ ծանօթ են: Ծովային թռչունները նոցա այնքան մօտ էին թռչելով անցնում, որ Ռահիլը վախից սկսում էր ձեռքերով պաշտպանուել, որովհետեւ համարեա թէ նորա ականջներում էին ճշում: Ձեռքերի այդ շարժումները բոլորովին քոնն էին:

Կլարա. Իսկոյն գնացիր նոցա մօտ:

Աննա. Եւ հարցնում էլ եմ: «Ձեր ազգանունը Ջանգ է», հարցրի ես նրանց. պատասխանի կարիք չկար. ես այդ պարզ տեսնում էի. «Ես Ամերիկայի ձեր մօրաքոյր Աննան եմ» աւելացրի ես: Եւ երեքս էլ մի տեսակ շարժուեցինք: (Երկու քոյրերն էլ լազ են լինում):

Կլարա. Ռահիլը գրել և խնդրել է, որ ինձ մօտ գաս, այդպէս չէ Աննա:

Աննա. Այո. և դորա համար Ռահիլից եմ շնորհակալ: Որքան նա բարի է: Ի հարկէ նոցա իսկոյն առաջին կարգը տեղափոխեցի: Ռահիլին տուի զլիւի ծածկոց, որովհետեւ մրսում էր, իսկ Ելիասին պէդ:

Կլարա. Իմ բարի Աննա:

Աննա. Բայց լսիր շարունակութիւնը:—Այդ միջոցին մեր ետեւից, ֆիորդի վրայ փչում էր սե հողմը: Մենք ուղղակի քարձը, մերկ կապոյտ ժայռի տակ էինք գտնւում: Ուրուրների խումբը դուրս վերայից թռչում էր. իսկ մի քանիսը ճշում էին հենց մեր գլխավերեւ: Միաժամանակ անտանելի ցուրտ էր: Ծովի եզերքին երևում էին ջուխտ ու կենտ խրճիթներ—միակ խրճիթները, որ մենք մեր կատարած անթիւ մղձաւոր ճանապարհորդութեան ժամանակ նկատեցինք: Միթէ հիւսիսային

երկիրը բացի ժայռերից և ժայռապատ կղզիներից ուրիշ բան չունի, մտածում էի ես: Այստեղ են մեծացել այս մրսող երես-խաները: Եւ այդ երբէք չեմ մոռանալ: Ինչ սարսափելի էր:

Վլարա. Բայց բոլորովին սարսափելի չէ:

Աննա. Վարա—ախ, այժմ դու այդպէս պառկած—յիշում ես թէ ինչպիսի քնքոյշ և ուրախ արարած էիր:

Վլարա. Այո, այո, ես ինքս էլ չգիտեմ, թէ որտեղից պէտք է սկսէի պատմել, որ քեզ ամենայն բան պարզուէր: Օ՜հ տէր իմ Աստուած:

Աննա. Ինչու չէիր ինձ գրում, որ դամ, որը ես ուրախութեամբ կը կատարէի և հեշտութեամբ կարող էի օգտակար լինել քեզ՝ քո այդ ուժից վեր աշխատանքի մէջ: Ինչու ճշմարտութիւնը չէիր գրում:—Այս բոլորի մասին առաջին անգամ միակ գրողը Ռահիլն է եղել:

Վլարա. ձիշտ է, այո, —այդպէս է—այդպէս և պէտք է լինէր:

Աննա. Բայց ինչու:

Վլարա. Եթէ ես բոլորի մասին ճշտօրէն գրած լինէի, այն ժամանակ դուք բոլորդ էլ այստեղ կը թափուէիք:—

Իսկ ես օգնութեան կարօտ չեմ, Որովհետեւ ինձ օգնել անկարելի է:

Աննա. Ուրեմն դու խաբում էիր:

Վլարա. Բնական է. ես միշտ խաբել եմ... և բոլորին էլ: Այլ կերպ չէի կարող:

Աննա. Դորանից խելքս բան չի կտրում:

Վլարա. Աննա, դու խօսում էիր «ուժից վեր աշխատանքի» մասին: Դու ասում էիր, որ ինձ հեշտութեամբ օգնել կարող էիր: Երբեքից տեսնել ես յոգնած դադրածին, որ ուժ ունենայ օգնութիւն խնդրելու և կամ դիմադրելու:

Աննա. Բայց սկզբում, քանի դեռ այս դրութեան չէիր հասել:

Վլարա. Դու այդ չես հասկանում:

Աննա. Ուրեմն պարզիր, բացատրիր— եթէ կարող ես:

Վլարա. Ո՛չ. մէկ անգամից անկարող եմ—գուցէ հետզհետէ:

Աննա. Որպէս զի սկսեմ, ասեմ. դու չես ունեցել այն հաւատն, ինչ որ Ջանգն է ունեցել—որպէս տարօրինակ: Այս-չէ՞ր պատճառը:

Կլարա. Ո՛չ.—Սա մի երկար պատմութիւն է.—բայց, այդ չէ ինչ որ կարծում ես: Մենք երկուսս էլ տարբեր ընտրեան մարդիկ ենք—բայց այդ էլ չի պատճառը: Ինչ թւում է.—եթէ Ջանգն էլ ուրիշ մարդկանց պէս լինէր, աղմուկ հանէր տիրել կամենար—այն ժամանակ նա ևս հոգս չէր ունենալ: Բայց մեր ծանօթութիւնից առաջ նա իւր ամբողջ ուժով—և հաւատա՛, որ նա իւր մէջ մեծ ոյժ ունի—իւր ամբողջ ոյժով գործին էր նուիրուած: Եւ դորա համար այդ ոյժը սիրոյ և ինքնագոհութեան էր հասցրել. և ճիշդ գեղեցիկ և սիրելի էր այդ: Երևակայիր, որ մեր տան մէջ ոչ մի կոպիտ խօսք չի լսուած և ոչ էլ այսպէս ասած ընտանեկան փոթորիկներ տեղի են ունեցել: Եւ չուտով էլ կլրանայ մեր ամուսնութեան 25 ամեակը: Ջանգը միշտ կիրականօրեայ ուրախ դէմք ունի: Ամբողջ տարին նորա համար հէնց կարծես կիրակի է:

Աննա. Աստուած իմ, որչափ սիրում ես դու նորան:

Կլարա. Շատ թոյլ է արտասանել՝ նորան սիրում եմ. ես առանց նրա գոյութիւն չէի ունենալ. և դեռ դիմադրութեան մասին ես խօսում:—Այսինքն պատահում էին ժամանակներ, երբ ուժից անցնում էր:—

Աննա. Ինչ ես ուզում ասել:

Կլարա. Ես կամենում եմ քեզ այդ յետոյ բացատրել: Բայց ո՞վ կարող է կռիւ մղել այնտեղ, որտեղ բացի բարիքից և անձնագոհութիւնից ուրիշ ոչինչ չի տեսնում: Ոչ այլ ինչ և եթէ ոչ ուրախութիւն եւ ո՞վ կարող է դիմադրել, երբ նրա երեխային հաւատն և իւր բնութիւնից վեր ոյժը բոլորին նուաճում է:

Աննա. Ասում ես, բնականից վեր:

Կլարա. Գորա մասին դու ոչինչ չես լսել: Միթէ երեխայքը քեզ չեն պատմել:—

Աննա.—Ի՞նչ:

Կլարա. Որ երբ Ջանգը հոգով սրտով աղօթում խնդրում է՝ նա ստանում է:

Աննա. Այսինքն, ուզում ես ասել, որ նա հրաշքներ է կատարում:

Կլարա. Այո՛:

Աննա. Ջանգը:

Կլարա. Միթէ երեխայք քեզ այդ չեն ասել:

Աննա. Ո՛չ:

Կլարա. Բայց դա շատ տարօրինակ չէ:

Աննա. Մենք այդպիսի բաներից ոչինչ չենք խօսել:

Կլարա. Ուրեմն այն ժամանակ նորա ևս ոչինչ...—
ինչպէս չէ. հաւանական է, նորա կարծել են, թէ դու
արդէն ամեն բան գիտես: Որովհետեւ Զանգը «հրաշագործ
քահանայ» անուամբ է ամբողջ չըջակայքում ճանաչուած:
Նորա երևի կարծել են, որ քեզ այդ բոլորը յայտնի
կլինի: Բացի դորանից նորա անչափ ամօթխած և բարի երե-
խաներ են:

Աննա. Բայց նա իրօք հրաշքներ է կատարում. իս-
կապէս հրաշքներ:

Կլարա. Միթէ նա քեզ բնականից վեր մարդու տպաւո-
րութիւն չթողեց, երբ հէնց նորան տեսար:

Աննա. ձիշտն ասած այդ բանը իմ մտքով չի անցել—
բայց հիմա, երբ դու ասացիր—նա իսկապէս թողնում է մի
շատ վերին, ինչպէս անուանեմ—մի վերին հոգևոր ազդե-
ցութիւն: Յամենայն դէպս մի շատ ինքնօրինակ. կարծես նա
այս աշխարհից չէ:

Կլարա. ձիշտ չէ:

Աննա. Անտարակոյս:

Կլարա. Դու գիտես, որ ես շատ անգամ կծկւում եմ:
Ոտքերս հասնում է կրծքիս, իսկ ձեռքերս դէպի վեր են ձգ-
ւում և այդպէս պառկած մնում եմ—ոչ, չեմ համարձակւում
քո առաջ ցոյց տալ, թէ ինչպէս է կատարւում. որովհետեւ
կարող է նորից կրկնուել:—Շատ անգամ, նորա բացակայու-
թեան ժամանակ, պատահում է, որ ամբողջ օրերով այդ դրու-
թեան մէջ եմ մնում և չեմ կարողանում մարմնիս անդամնե-
րին իւր նախկին դրութիւնը տալ: Դու կարող ես ինձ հաւա-
տալ: Ուղղակի սարսափելի է: Մէկ անգամ—նա հէնց սարե-
րումն էր—ախ նորա սարերում այդ երկար պոռայտները—ես
ամբողջ ութ օր այդ դրութեան մէջ մնացի. ութ օր այդ
դրութեան մէջ: Բայց հագիւ նա ոտքը շէմքին էր դրել և
մենք իրար նայեցինք, իսկոյն ոտքերս և ձեռքերս կծկուե-
լուց ազատուեցան: Նա մօտեցաւ ինձ և ձեռքով շօշափեց
և ես պառկեցի ուղիղ այնպէս, ինչպէս այժմ տեսնում ես: Եւ
այդպէս լինում է միշտ և շարունակ: Բաւական է որ նա ներս
մտնի և իմ ցաւին վերջ է լինում:

Աննա. Տարօրինակ:

Վլարա. Բայց ինչ կասես, որ հիւանդները, այսինքն սրտանց հաւատացող հիւանդները — երբ նա գնացել է այդ հիւանդների մօտ, նրանց հետ աղօթել, նորա կրկին առողջացել են —: Եւ ոչ թէ մի անգամ է պատահել, այլ հարիւրաւոր:

Աննա. Իսկապէս ողջ և առողջացել:

Վլարա. Կատարեալ առողջացել: Պատահել է, որ հիւանդի հեռաւորութեան պատճառով Ձանգն անկարող է եղել այցելել նորան, նա գրել է հիւանդին, որ այս ինչ օրն այս ինչ ժամին ինքը նորա համար պէտք է աղօթի և այդ պատճառով նա ևս այդ ժամին թող իւր հետ աղօթի — և հինց այդ ժամից հիւանդի դրութիւնը դէպի լաւն է փոխուել. սա զուտ ճշմարտութիւն է: Եւ այսպիսի դէպքեր շատ գիտեմ:

Աննա. Ձարմանալի է: Եւ դու այդ մասին ինձ ոչ մի անգամ չես գրել:

Վլարա. Ես ձեզ լաւ եմ ճանաչում: Եթէ այդպէս վարուէի, արդեօք նորա անձնաւորութիւնը ձեր կասկածանքի չէ՞ եսթարկիլ: — Այստեղ կայ մի այրի տիրուհի — պէտք է նրան տեսնես — նա բոլորովին մեզ մօտ է բնակւում և արժանի է ամենայն յարգանաց, որ ես մտածել կարող եմ: Նա ամբողջ 15 տարի անդամալոյծ էր, երբ Ձանգն այստեղ տեղափոխուեց և արդէն 25 տարի է անցել: Նա ամեն կիւրաքի գնում է եկեղեցի և շուտով 100 տարեկան կլինի:

Աննա. Եւ այդ պառաւին բռնկել է՞

Վլարա. Միայն իւր և պառաւի աղօթքի շնորհիւ, որ նորա հետ ջերմեռանդութեամբ աղօթում էր: Իսկ ամենից ուշադրութեան արժանին Ազաթիա Ֆլօրփօգէնին բռնկելն է: Նա գրեթէ մեռած էր: Ձանգը նորա մի ձեռքը վերցրեց իւր ձեռքին, իսկ իւր միւս ձեռքը տարաւ նորա կրծքին և տաքացրեց և աղջիկը նորից շունչ քաշել սկսեց: Ազաթիան և պառաւ այրի տիրուհին այժմ ապրում են միասին մեզ կից բնակարանում: Այսպէս պառկած մինչև առաւօտ կարող էի քեզ շարունակ պատմել: Նորանից առաջանում է լոյս և տարածւում այստեղ և հեռուն հազարաւոր հաւատացեալների մէջ, ու չկայ մէկը նորան հաւասար: Եւ այս տարածուելով տարածւում է. այնպէս որ մենք հազիւ մի օր հանգիստ ունենք:

Աննա. Եւ քանի որ ես ձեզ հետ եմ, կ'սպրեմ և կըտեսնեմ, ինչ որ դու ինձ պատմեցիր:

Վլարա. Եւ այն էլ հաստատ, որ ես այստեղ պարկած

եմ և չեմ կարողանում արմունկիս վերայ յենուել:

Աննա. Բայց ինչ պատճառով այդ հրաշքը քեզ համար
ևս չի կատարուում: Ինչո՞ւ մինչև օրս նա քեզ չի բժշկել:

Կլարա. — Դա ունի իւր յատուկ պատճառը:

Աննա. Բայց ինչ պէտք է հաղորդես, չէ:

Կլարա. Ո՛չ, — ուզում էի ասել — այո. բայց ոչ հիմայ —
խնդրում եմ պատուհանը կրկին բանաս: Օգն այստեղ շատ
խեղդուկ է: Շատ օդ, շատ օդ, Աննա:

Աննա. Ինչպէս կուզես: (Վերին պատուհանը բանում է):

Կլարա. Նա պէտք է այժմ վերադարձած լինէր. այսօր
շատ ուշացաւ: Նրանի՞ թէ այն ծաղիկների հոտն առնէի: Անձ-
րիկից յետոյ նոցանից շատերը բացուած կլինեն: Շուտով կը-
լրանայ 7 ժամը, համարեա 7-ը:

Աննա. (Նայելով ժամացոյցին). այո, այդպէս է:

Կլարա. Քանի որ ես այստեղ պառկած եմ, միշտ գի-
տեմ թէ որ ժամն է: — Մաքուր օդը չի ուզում մինչև ինչ հասնել:
Ինչպէս երևում է քամին դադարել է: — Դու ինչ բոլորովին չես
առարկում, չես պատասխանում:

Աննա. Որովհետև ինչ որ ասում էիր ես չէի լսում.
զարմանքից դեռ խելքս գլուխս չի գալի:

Կլարա. Այո, դա մի աչքի ընկնող երևոյթ է մեր երկ-
րում. գուցէ և մեր ամբողջ ժամանակին:

Աննա. Բայց ինչ են ասում մարդիկ այդ մասին. Ինչպի-
սի՞ աչքով է նայում դորան գիւղացի ժողովուրդը:

Կլարա. Ես կարծում եմ, որ եթէ այս երևոյթը մի այլ
տեղում տեղի ունենար, գուցէ տաս, հարիւր անգամ աւելի
ուշադրութեան արժանանար, քան թէ այստեղ, սոցա այն
պէս է թւում, որ կարծես այդպէս էլ պէտք է լինէր:

Աննա. Ուզում ես ասել, որ հրաշքը սոմեն տեղ
հրաշք է:

Կլարա. Մեզ համար այո, բայց այս բնութեան մէջ կայ
մի բան, որ մեզանից սովորականից դուրս բան էլ է պահանջ-
ւում. հէնց բնութիւնն անցնում է իւր բնական ընթացքից-
մեզ մօտ համարեա ամբողջ ձմեռը գիշեր է, իսկ ամառը լոյս
ցերեկ. այնպէս որ արեգակը գիշեր և ցերեկ գտնւում է հորի-
զոնի վերայ: Դու արդէն գիշերով արեգակը տեսար. կիսաշափ-
ծովի մառախուղով ծածկուած և սովորականից երեք չորս անգամ
մեծ է երևում: Ինչպիսի տպաւորութիւն. երկնքի, ծովի և ժայ-

ուերի վերայ, մութ կարմիր գոյներից մինչև նուրբ և քնքոյշ՝ դեղին կամ սպիտակ գոյները. իսկ ձմեռ ժամանակ ոչ մի գոյն թէպէտ ըստ մեծի մասին մառախլապատ, բայց կազմում է առանձին ձևեր, միշտ անհանգիստ և փոփոխական: Բայց բընութեան միևս հրաշալիքները՝ ծովային այս միլիոնաւոր թըռչունները, օրավար երկարութեամբ ձկների երամները, այս ցցուած ժայռերը, որ ծովի միջից անմիջապէս դուրս են պրծնում. սոքա միևս սարերի պէս չեն և Ատլանտեան ովկիանոսը վշլացնում, վզզացնում է նոցա ստորոտները:

Մարդկանց երևակայութիւնն էլ բնութեան համապատասխան՝ անվերջ անսահման անչափ. Նոցա հէքիաթներն և առասպելներն էլ նոյնն են պատմում, իբր թէ մի երկիր միևս երկրի վերայ է բարձրանում և թէ հիւսիսային բևեռից սառցակոյտները պարելով այստեղ են գալիս: Դու ծիծաղում ես: Բայց լսիր մի անգամ այդ առասպելները, խօսիր այդ մարդկանց հետ և քեզ համար հասկանալի կլինի, թէ ինչու Ջանգն հենց իրանց սրտի ուզած մարդն է: Նոցա հաւատն այս տեղին յարմարում է: Նա այստեղ հարուստ եկաւ և համարեա իւր բոլոր ունեցածը սորան. նորան բաժանեց, և շատ հասկանալի է, որովհետեւ սա է նորա դաւանած քրիստոնէութիւնը: Երբ երկար ճանապարհ կտրելով գնում է մի հիւանդ երխայի մօտ, որպէս զի նորա հետ աղօթի, նոքա նորա առաջ իրանց սրտերն են բանում և լոյսն է թափանցում անմիջապէս: Շատ անգամ տեսնում են նորան մենակ կամ երեխաներից մէկին կամ երկուսին իւր հետ առած-որոց արդէն վեց տարեկան հասակից հետն է վերցնում—վտանգաւոր, վատ եղանակին ծովի վերայ մի փոքրիկ նաւակի մէջ նստած նաւելիս: Նա կատարում է հրաշք և նորից նաւում դէպի մի այլ ձկնորսի տնակ. այնտեղ ևս նոյնը կատարում և այլն. և նոքա էլ նորանից այդ են սպասում: Դեռ աւելին—եթէ ես նրան քիչ թէ շատ յետ չկասեցնէի, հիմա գուցէ մենք էլ ապրելիս չլինէինք, ինչպէս նա ինքն և երեխաները. իմ մասին լուում եմ, որովհետեւ իմ վերջն եկել է:

Աննա. Բայց և այնպէս դու նորան յետ չես կասեցրել—

Կլարա. Միայն այդպէս թւում է: Ես իսկապէս կատարել եմ այդ: Իրերի ներկայացնելը ոչինչ չեն օգնում: Ո՛չ, ես ամեն անգամ նոր բան պէտք է հնարեմ—ամեն անգամ նորութիւն. այլապէս նկատում է, և այդ արդէն յուսահատութեան է հասցնում:

Աննա. Նոր բան հնարել, ասում ես:

Կլարա. Նորա համար մի ամբողջ մտապատկեր գոյութիւն չունի, այն է՝ հասկացողութիւն իրականի գոյութեան մասին: Նա ոչինչ չի տեսնում, բացի այն՝ ինչ որ ուզում է տեսնել: Այդ իսկ պատճառով նա մարդու մէջ ոչ մի վատ բան չի տեսնում, այսինքն նա այդ տեսնում է, բայց հոգս չի պատճառում «մարդկանց մէջ ես բարին եմ ընդունում»—ասում է նա, երբ նրանց հետ խօսում է, նոքա նորա կարծիքով բոլորն էլ բարի են, անպայման բարի, և նա յում է նրանց իւր անմեղ, երեխայի հայեացքով: Բայց ի հարկէ այս բանը միշտ լաւ հետեանք չի ունենում. այդպիսի մարդկանց համար նա մեզ քարուքանդ է անում:

Եւ այսպէս նա վարում է—կարող ես երևակայել—մեծից մինչև փոքրի հետ և ընդհակառակը. նա նոյն իսկ մեղանից և այն կվերցնէր, ինչով որ մենք վաղն ապրելու էինք. «Աստուած մեզ կրկին կվերադարձնի, որովհետև նա մեզ հրամայել է այդպէս վարուել» ասում է նա:

Եւ երբ ծովի վերայ վատ եղանակ է և փորձուած, հմուտ նաւաստիներն անգամ չեն կամենում ծովը դուրս գալ, նա իւր հետ վերցնում է երեխային դէկը վարելու համար և նաւակ նստում ու ճանապարհ ընկնում:

Վատ եղանակին սարերն է գնացել և երեք օր շարունակ առանց հաց ու ջրի անտեղ թափաւել. նորան փնտրել գտել են և նորից յետ բերել. բայց դարձեալ նոյն եղանակին նորից նոյն ճանապարհը կտրել, որովհետև հիւանդ է սպասում:

Աննա. Եւ այդ բոլորին դիմանում է:

Կլարա. Բոլորին. քնում է որպէս մի յոգնած երեխայ և քնում ու քնում. յետոյ զարթնում մի բան ուտում և նորից նոյնը սկսում: Նա ծաղրում է ամեն մի հաշիւ, որովհետև միանգամայն անպարտ է:

Աննա. Ո՛րչափ սիրում ես նորան:

Կլարա. Միակ բանը, որ ինձ համար մնացել է՝ այդ է. բայց այդ էլ երեխաների պատճառով ինձ ուժասպառ արաւ:

Աննա. Երեխաների:

Կլարա. Նոքա այս պայմանների մէջ տանջւում են. ոչ մի կանոնաւոր և յարատև դրութիւն. մշտական անհանգստութիւն: Ոչ մի մերժում, ոչ մի յապաղում, եթէ մի բան մի ան-

գամ լաւ է ճանաչուել: Ձկայ ոչ մի ինքնուրոյն դատողութիւն, այլ ներշնչում: Նոքա արդէն մեծացել էին. յայց հազիւ էին կարողանում կարդարւորել:

Գիտես թէ ինչպէս թանգ նստեց ինձ, մինչև կարողացաք այստեղից ուղարկել այն հինգ տարին, որ նոքա այնտեղ օտարութեան մէջ մնացին իրանց համար անհրաժեշտ կրթութիւնը ստանալու համար: Ա՛խ, դա իմ վերջին ուժը սպառեց. այժմ ամեն բան վերջացած է:

Աննա. Իմ սիրելի Կլարա:

Կլարա. Քիչ թէ շատ դու հօ հաւատում եմ... այժմ կարծեմ ինձ համար այնքան չեմ ցաւիլ, ինձ համար, որ այս ճանապարհն աշխարհիս ամենալաւ մարդու հետ, մարդկային ամենամաքուր կամաց հետանցել եմ: Թէպէտ մարդս այս դրութեան մէջ երկար չի ապրում—բայց հօ չի կարելի բոլորը միացնել: Իսկ փոխել—նոյն իսկ չեմ էլ մտածում:

Աննա. Ուրեմն նա ձեզ բոլորիդ էլ խանգարել է:

Կլարա. Այո՛. բայց ոչ բոլորը, որ չէր կարող. որովհետեւ եթէ կամենար իսկ, ինքն եւ կը կործանուէր. չէ որ նա էլ ուժից վեր չէ:

Աննա. Ուժից վեր չէ, իսկ եթէ հրաշքներ է կատարում և միշտ ազատ դուրս գալիս:

Կլարա. Միթէ չես հաւատում, որ հրաշքները, որ նա կատարում է, հենց նրանից է աւաջանում, որ ուժից վեր չէ:

Աննա. Դու ինձ վախեցնում ես: Ի՞նչ ես ուզում ասել:

Կլարա. Ուզում եմ ասել, որ մարգարէները հետ եւ նոյնըն է տեղի ունեցել, որոնք հրէաների և հեթանոսների մէջ քարոզում էին: Որոչ պարագաներում նոքա աւելի կանէին քան թէ մենք այլ հանգամանքներում, որովհետեւ նոցա շատ բան մնացեալ ուղղութիւններում պակասում էր: Այո՛, այդպէս եմ ես մտածել:

Աննա. Ուրեմն դու չեմ հաւատում:

Կլարա. Հաւատում. ինչ ես հասկանում այդ ասելով: Մենք երկուսս էլ քոյրեր ենք, առաջ ենք եկել մի հին, ջղային կասկածող սերունդից. նոյն իսկ կարող եմ ասել ինտելիգենտ սեռից: Եւ հիանում էի Ձանգով. նա ուրիշներին նման չէր. նա բոլոր միւսներին լաւագոյնն էր. եւ հիանում էի նորանով, որովհետեւ նորան սիրում էի և նորա պատճառը նորա հաւատը չէր, այլ մի ինքնուրոյն բան, որ նորան է միայն յա-

տուկ: Իսկ թէ սրբան իմ հաւատը նորա հաւատին համապատասխանում է, ես ինքս էլ չգիտեմ:

Աննա. Ինքդ էլ չգիտես:

Կլարա. Ես միշտ այնպէս խառնաշփոթ դրութեան մէջ եմ եղել, որ այդ բանն ինձ համար պարզելու ժամանակ անգամ չեմ ունեցել: Այն ինչ դորա համար հարկաւոր էր ժամանակ: Իսկ մէկ օրից միւս օր բաւականին գործ ունէի կատարելու: Այս բոլորն ինձ շատ վաղ վրայ հասաւ. ես տեսնում էի, որ մեծ հարցեր վճռելու դեռ հասունացած չեմ:

Հազիւ կարողանում էի ինձ պարզել, թէ ինչն է արդարն և ինչն է անարդար և ի հարկէ ոչ մանրակրկիտ այլ էապէս գլխաւորներն այնպէս, ինչպէս ինքս էի հասկանում: Նոյնը տեղի էր ունենում և հաւատի վերաբերեալ—ես չէի կարողանում յազմել, նուաճել:

Աննա. Եւ նա այդ գիտէ:

Կլարա. Նա բոլորը գիտէ: Ի՞նչ, դու կարծում ես թէ ես նորանից բան եմ ծածկում:

Աննա. Եւ նա ոչ մի անգամ չի փորձել քեզ իւր հաւատի դարձնել:

Կլարա. Բոլորովին ոչ. «Ինչ որ հաւատին է վերաբերում —ասում է նա—դա Աստծու գործ է. այլ կերպ չենք կարող փնել բացի ճշմարիտ լինելուց, այստեղ լինէինք թէ այնտեղ վերջապէս պէտք է հաւատայինք: Օ՜հ, նա այդ շատ լաւ է հասկանում:

Աննա. Բայց չէ որ նա իւր հաւատի տարածման համար է աշխատում:

Կլարա. Ըստ իւր տեսակի. բայց ոչ մի անգամ խստութեան կամ ստիպման չի դիմում: Նա ակնածող է դէպի բոլորը—հասկանում ես, դէպի ամեն բան—նա մի եզակի անձնաւորութիւն է:

Աննա. Դու նորան նայում ես այժմ այնպէս, ինչպէս քո սկզբի ուրախութեան օրերի ժամանակ, թէպէտ աչքերդ ծերացել են:

Կլարա.—Եւ թէպէտ իմ աչքերը ծերացել են:

Աննա. Իսկ ինչ վերաբերում է նորա կատարած հրաշքներին հաւատալը, այդ հաւատը քեզ պակասում է:

Կլարա. Եւ ի՞նչպէս ասում ես, չկայ մի բան, որին այնպէս հաւատայի, ինչպէս դորան և այն էլ անպայման:

Աննա. Երբ դու փոթորկի ժամանակ նորան չես թողնում քեզանից հեռանալ և կամ չես հաւատում, որ նա կրկին կը վերադառնայ, թէկուզ սա առաջին և վերջին անգամ լինէր, կնշանակէ, որ քո մէջ իսկական հաւատը պակասում է:

Կլարա. Նախ քան քեզ հետ համաձայնելը, պէտք է քեզ ասեմ, որ հենց այդ րանի վերայ է հիմնուած իմ ամբողջ ոյժը:

Աննա. Լաւ. բայց դա հաւատի ուժ չէ:

Կլարա. Ո՛չ և դարձեալ ոչ. իսկ եթէ դուրս մէջ մի հակասութիւն կայ—ուրեմն ինչ, Մենք բոլորս հակասութիւններ ունենք. միայն նա է, որ չունի:

Բայց դարձեալ ասում եմ քեզ, որ եթէ դու քեզ կամ երեխայիդ ծովն ես ձգում, սա հաւատալուցն էլ վեր է, այդ նշանակում է Աստծուն փորձել:

Աննա. Ինչ թւում է, որ հրաշքը հրաշք է. միևնոյն է լըր անձի թէ մի ուրիշի վերայ է կատարւում:

Կլարա. Բայց չէ որ դու քո կեանքը վտանգի ես ես. Թարկում:

Աննա. Նիթէ այդ ուրիշներին ազատելու նպատակով է լինում, այն ժամանակ հազիւ թէ կարելի է «Աստծուն փորձել» անուանել:

Կլարա. Աննա, խնդրում եմ այդ մասին չխօսենք. ես չեմ կարող ըմբռնել... Միայն այն գիտեմ, որ երբ նա իւր երեխաներից վերցնում է այն, ինչով որ պէտք է յապրէին և ապրիս է ողորմելի, աղքատ մարդկանց և կամ մառախլապատ եղանակին սարերն է գնում և կամ փոթորկին ովկիանոսում նաւում, այն ժամանակ ես կտրում եմ նորա ճանապարհը: Եւ ամեն միջոց գործ եմ գնում, *ամենը*, ինչ որ մտածել, հնարել կարող եմ, միայն թէ նորան արգելք հանգիստանամ:

Ես ընդունում եմ, որ նա այս կամենում էր... Քանի ամիս է, որ ես չեմ կարողանում ոտքերիս վրայ կանգնել—այն ինչ ես կարող էի. ես այդ կարող էի. համոզուած եմ: Ես ևս հրաշք եմ կատարում. որովհետեւ ես նորան և նորա որդոց սիրում եմ: (*Երկար լռութիւն*):

Աննա. Ձեմ կարող քեզ մի բանով կազդուրել:

Կլարա. Տուր ինչ մի քիչ կեօրնեան ջուր. այստեղ, այստեղ անկողնիս վերայ ածա, քիչ էլ, որ հոտ առնեմ. միայն շտապիր—չե՞ս կարողանում խցանը հանել—ահա այնտեղ է խցահանը. այնտեղ, պատուհանի վերայ և վերին պատուհան

էլ բաց. այդ էլ:

Աննա. Այո, այս բոլորէն:

Կլարա. Շնորհակալ եմ: Եթէ գետինն այսքան երկար անձրեւից յետոյ խոնաւացած չլինէր, շատ կցանկայի ազատ օդում մանգալ: Ձեռ կարողանում խցանը հանել:

Աննա. Այո, այս բոլորէն:

Կլարա. Աւելի խոր պտոյտ տուր. բայց ոչ այդքան խոր. նայիր, տես, այսպէս—արի—ահ—յասմիկը:

Աննա. Յասմիկ—որտեղից է այստեղ յայտնի:

Կլարա. Յասմիկ, յասմիկ—նա է, ես լսում եմ, նա է— փառք Աստուծոյ. այժմ հանգիստ եմ, հանգիստ: Ինչ բաղդաւորութիւն. այո, նա է: (Ջանգը ներս է մտնում):

ԵՐԿՐՈՐԻ ՏԵՍԻԼ

Ջանգ. Կրկին անգամ բարի առաւօտ:—Բարի առաւօտ, սիրելի Աննա. ինչ լաւ է, որ այստեղ ես. ախ որքան լաւ է, որ դու այստեղ ես:—Այսպիսի գեղեցիկ առաւօտ լի գովութեամբ և երգերով, կարծում եմ, որ ձեզ մօտ Ամերիկայում ինչպէս և ոչ մի տեղ աշխարհում չի լինում:

Կլարա. Բայց իմ ծաղիկները:

Ջանգ. Գիտե՞ս այսօր ինչ ինչ է պատահել, Կլարա:

Կլարա. Ծաղիկներն ուրիշի ես տուել:

Ջանգ. Ա՛խ, ոչ.—հա հա հա—ինչպէս մեր Տօրգէնսկեօզըն է ասում, այս անգամ ոչ. սպասիր, դու չարահաճի. այս տեղը անձրեւի պատճառով մենք շատ ենք կշտամբել և լուտանք թափել: Որովհետեւ մենք վախենում էինք, որ հեղեղներ, քարեայ կոյտերի փլուածքներ և դորա նման անբաղտութիւններ և արհաւիրքներ տեղի կունենան—բայց, ինչպէս տեսնում էք, անձրեւը բացի հրաշալիքից, գեղեցկութիւնից և հիացմունքից, ուրիշ բան չառաջացրեց: Այսօր, երբ վերջապէս դուրս եկայ և նայում էի արեգակին, ծաղկանց ճրպիսի բուրմունք. ոչ մի անգամ այդ օրինակ ես չէի տեսել. ես բարձրացայ վերև բուրմունքի և պէս-պէս գոյների առատութեան թագաւորութեան մէջ և գիտես... Ինչ տիրեց մի տեսակ տրամադրութիւն, որ ոճրագործութիւն է հեռու գնալ և ոտնատակ տալ ծաղիկները, որոնք այնտեղ բուսել և անչափ ուրախու-

թիւն են պատճառում: Այն ժամանակ իջայ մի կողմով, մի ոտնատեղ գտայ և այդտեղից դիտում էի նոցա թաց աչքերը. ինչպիսի առատութիւն, ինչպիսի մղում, բաղձանք և հէնց այդ բաղձանքի մէջ մի ձգտում ինքնապաշտպանութիւնը պահպանելու համար: Նոյն իսկ ամենափոքրերն անգամ անյագ ձգտում էին իրանց վիզը դէպի արեգակը դարձնել: Նոքա ևս անչափ սրտաբաց և տենչալի. Շատերն իրօք այնպէս անժամանակ էին բացուել, որ ինձ թւում էր, մինչև արեգակի մայր մտնելը քամին նոցա սերմերը վայր կթափի: Արդէն. երևում էին մի քանի դատարկաչիլիկներ (Hummeln), որ իրանք էլ չգիտէին թէ բուրմունքի այս հոսանքի մէջ ուր են գնալու. քանի որ չորս բոլորը հազար հազարաւոր ծաղիկներ իրանց հոտերով մէկը միւսից գերազանցում էին. այն էլ անհամար անգամ: Ինքս ինձ հարցնում էի: Միթէ այս միլիօնաւոր չնչաւորների մէջ ևս անհատականութիւն (Individualität) կայ—ի հարկէ: Եւ հենց այդ պատճառով սիրտս չէր տալիս նրանցից մէկը պոկել: Բայց ես քեզ համար ուրիշ բան եմ բերել:

Կլարա. (այս լսելով քրոջը նշան է անում) Դու ունիս:

Ջանգ. Այսօր պէտք է փորձեմ բերանս բանար:

Կլարա. Ի՞նչ ես ուզում ասել, սիրելիս:

Ջանգ. Ի հարկէ. դու այնպիսի մարդու տեղ չես ընդունել, որ քեզնից մի բան ծածկել կարող լինէի: Բայց ես այդ կարող եմ:

Կլարա. Ես արդէն վաղուց նկատել էի, մի ինչ որ—:

Ջանգ. Ա՛. իրաւ, որ իսկապէս ճիշտ ես ասում, որովհետեւ այս անգամ ես լռութեան եմ տուել: Բայց եթէ ես քո հիւանդութեան պատճառով այնպէս անհանգիստ չեմ եղել, ինչպէս ուրիշները, այդ էլ իւր որոշ պատճառն է ունեցել:

Կլարա. Բայց ի՞նչ է այդ պատճառը:

Աննա. Ինչն է պատճառը: Նա յուզւում է:

Ջանգ. Այս բոլորին.—Ես չատ չատերին եմ օգնել. բայց սորան անկարող եմ եղել. որովհետեւ ես սորա հետ կանոնաւոր ջերմեռանդ աղօթել չեմ կարող. նա ինձ դիմադրում է. ինձ դիմադրում է. և ես անգօր եմ, երբ հիւանդն ինձ հետ չի աղօթում. պարզ բան է, եթէ միայն նա աղօթել կարող է: Եւ ես հենց այդ պատճառով մեր երեխանցը զրել էի, որ գան: Երեկ, երբ ես դեռ չատ վաղ վերև ննջարան տարայ, նոցա ասացի թէ իրանց ինչու եմ կանչել: Նոքա դեռ պէտք է մի

լաւ քնեն, իսկ յետոյ ինձ օգնեն, որես նոցա մօր անկողնի մօտ կարողանամ աղօթել:

Կլարա. Ա՛խ, իմ բարի, իմ բարի Ջանգ:

Ջանգ. Մենք կամենում ենք աղօթքէ չլթայով քեզ չըջապատել: Մէկը ոտքերիդ կողմը կլինի, միւսը գլխավերևդ, իսկ ես ուղղակի առաջիդ: Եւ մենք չենք դադարիլ աղօթելուց, մինչև որ դու ննջես. ոչ աւելին, մինչև որ ննջես և յետոյ նորից կսկսենք աղօթել, այնքան, մինչև որ դու ոտքի կանգնես և մեզ հետ ման գաս: Այո՛, մենք այդ ենք կամենում:

Կլարա. Օ՛հ, դու բարի...:

Աննա. Իսկ ի՞նչ էին ասում այդ մասին երեսալարը:

Ջանգ. Այո՛. եթէ դու նոցա տեսնէիր, նոքա յափշտակուած էին. նոքա այնպէս գունատուեցին, այնպէս ըսպիտակ, ինչպէս այս սեղանի ծածկոցն և իրար դիտում էին: Բայց ես նոցա հասկացայ. նոքա ուզում էին միայնակ մնալ:

Ես տեսնում եմ, որ այդ քեզ վրդովում, յուզում է: Գուցիակում ես աչքերդ: Գուցէ դու ևս ուզում ես միայնակ լինել: Այո՛, հիմա մեզ մօտ հիւրեր կը գան. մեծ հիւրեր. պէտք է պատրաստութիւն տեսնել:— Ո՛ր ժամն է:

Աննա. Նօթից անց է:

Ջանգ. Ձի կարող լինել: Այդ դէպքում նոքա արդէն այստեղ կլինէին:— Ինչպէս երևում է մոռացել ես ժամացոյցդ տեղափանի հետ դրստել:

Աննա. Ոչ չեմ մոռացել:

Ջանգ. Ուրեմն, սիրելի Աննա, ուղիղ չես դրստել: Հասակն առած որդիք, որոնք իրանց մօր անկողնու մօտ կամենում են աղօթել, միթէ կարող են քնով անցնել. կարող են այդ մտածել:

Աննա. Ես ուզում եմ վերև ննջարան բարձրանալ:

Ջանգ. Ա՛խ ոչ, մի գնար. վերջին ըոպէներում նոցա պէտք է միայնակ թողնել: Ես այդ գիտեմ:

Աննա. Նոքա չեն լսել: Ես ուզում եմ միայն դիտել: (դուրս է գնում):

Ջանգ. Բայց չատ կամաց և զգոյշ:

ԵՐՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

Չանգ. Որքան լաւ է, որ Աննան այնքան գործունեայ է:
Կլարա. Ի՞նչ բարի:

Չանգ. Քո ձայնի մէջ մի ինչ որ վիշտ կայ:

Օ՛հ, այժմ ես յոյս ունիմ. երբէք, ասում եմ քեզ—այսպիսի հաստատ զգացում չեմ ունեցել: Եւ դու գիտես թէ ով է դորա պատճառը: Կլարա,—իմ սիրելի Կլարա: (Չորում է Կլարայի անկողնի մօտ):

Նախ քան մեր միասին աղօթելը, թոյլ տուր ինձ, սիրելի Կլարա, յայտնեմ իմ շնորհակալութիւնը: Այսօր քեզ համար ես գարնանային այս արգաւանդութեան մէջ Աստծուց շնորհակալ եմ եղել: Մի անվերջ ուրախութիւն էր իմ շուրջն և իմ մէջ: Իմ աչքերի առաջ պատկերացաւ այն բոլորը, որ մենք միասին ապրել անց ենք կացրել. գիտես սիրելիս. ես հարծում եմ, որ քեզ հենց այն պատճառով աւելի եմ սիրում, որովհետեւ դու չես հաւատում այն բոլորն, ինչ որ ես եմ հաւատում և այդ իսկ պատճառով շարունակ մտածողութեան մէջ ես, մանաւանդ այժմ: Քո անձնագոհութիւնը, անձնուրացութիւնն ինձ համար առաջ է գալիս ոչ այլ ընչից, եթէ ոչ քո էութիւնից և կամեցողութիւնից: Եւ դու իմ վերաբերութեամբ ճշմարտութիւն և անկեղծութիւն ես պաշտպանել, դորա համար ես պարծենում եմ:

Բայց երբ ես մտածում եմ, որ դու—առանց ինձ պէս հաւատ ունենալու—դարձեալ քո կեանքը ինձ համար զոհել ես...:

Կլարա. Ազօլֆ:

Չանգ. Նիթէ խօսես ես ձեռքս բերանիդ կղնեմ: Այժմ ես պէտք է խօսեմ.—անխ. այն՝ ինչ որ դու արել ես՝ շատ մեծ է: Մենք տուել ենք մեր հաւատը, իսկ դու քո կեանքը: Որպէս մեծ պէտք է լինի դէպի ինձ քո վստահութիւնը: Ուշափքեղ սիրում եմ:

Ամեն անգամ, երբ իմ կրօնական եռանդը քեզ անհանգստութիւն էր պատճառում, դու իմ և երեխաների ապագայի համար էիր դողում և գուցէ և հանգիստ չէիր կարողանում քնել: Այն՝ ինչ դու կատարում էիր, ես լաւ գիտեմ, որ քո ուժից վեր էր դորանից լաւագոյնը կատարել:

Կլարա. Ո՛չ, ես դորանից զուրկ էի:

Ձանգ. Իմ մեղքն է. ես քեզ պահպանել, խնամել չը հասկացայ:

Կլարա. Աղօլֆ:

Ձանգ. Ես գիտեմ. այս այսպէս է: Դու քեզ մեզ համար հետզհետէ գոհեցիր և ոչ թէ ի սէր քո հաւատի կամ յոյս ունենալով որ վարձատրութիւն կստանաս այս կամ այն աշխարհում—ոչ, միայն սիրուց դրդուած: Օհ, եթէ իմանաս որչափ քեզ սիրում եմ:

Հենց այսօր կամենում էի այս բոլորը քեզ ասել: Եթէ Աննան դուրս էլ չգնար, պէտք է խնդրէի, որ մեզ բիշ ժամանակ միայնակ թողնի:

Շնորհակալ եմ քեզնից: Այսօր քեզ համար մեծ օր է: Շուտով հիմա երեխայքն էլ կգան:

Օհ, թոյլ տուր քեզ համբուրեմ այնպէս, ինչպէս համբուրել եմ ամենաառաջին օրը:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

Ձանգ. Ինչպէս է (non):

Աննա. Ժամը 7-ից անց է:

Կլարա. Ես այդ գիտէի:

Ձանգ. ձիշտ որ 7-ից անց է: —Իսկ հրեխայքը:

Աննա. Քնած էին:

Ձանգ. Քնած էին:

Կլարա. Ես այդ գիտէի:

Աննա. Էլիսաբէտ հագնուած էր: Նա ընկաւ կրկին անկողնի վրայ, կարծես թէ այլևս չէր ցանկանում քնել. այլ միայն հանգստանալ: Բայց նորից քնեց: Ռահիլն էլ ձեռքերը վերմակի վրայ տարածած քնած էր և ոչինչ չէր լսում:

Ձանգ. Ես իսկապէս երեխաներից չատ պահանջեցի: Այդ սովորութիւնը չեմ կարողանում թողնել:

Աննա. Նրանից յետոյ երբ մենք իրար հանդիպեցինք, համարեա երկու օր է անցել և նոքա չեն քնել:

Ձանգ. Բայց ինչու հենց այսօր Աստուած տուեց ինձ մի այնպիսի ոյժ և հաստատուն դարձրեց:—Ինձ պէտք է պարզեմ, որ իբրեւ ես սորան արժանի եմ: (Մօտենալով կրկին դռանը, դուրս է գնում): Ներեցէք մի բոպէ ինձ, իմ սիրելիք:— Բայց ինչու հենց այսօր—:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

Կլարա. Դու նոցա զարթեցրիր:

Աննա. Բնական է.—Գիտես ինչ եմ մտածում, որ
ճանապարհին կանգնած է...:

Կլարա. Աստուած իմ, այո, ինձ սարսափ է տիրում:

Աննա. Ի՞նչ կարող եմ անել:

Կլարա.. Ոչ, ես ինքս պէտք է փորձէի այս մեղմացնե-
լու.—ան—նորա աչքերում երեկ ինչ որ բան էր երևում. այ-
ժըմ ես այդ հասկանում եմ:

Աննա. Որ նոքա այլ ևս իրանց հօր հաւատը չունեն:

Կլարա. Նոքա իրանց հօր հաւատը չունեն.—Երեւակա-
ւում եմ, թէ խեղճերը որքան կռուած և տանջուած պէտք է
լինեն, խեղճերը. նոքա, որ նորան աշխարհիս երեսին ամեն
բանից աւելի են սիրում և յարգում:

Աննա. Եւ այդ պատճառով էլ երեկ նոքա այնպէս լուռ
էին:

Կլարա. Եւ չնչին բանից յուզւում. Ահա թէ ինչու է Ռա-
հիլը քեզ գրել, որ գատ: Ձէ որ մէկն այստեղ պէտք է լինի
բանի որ այդ արիւթիւնը նա չունի:

Աննա. Ճիշդ ես ասում—թէ որպիսի կռիւ մղած կլինին,
այդպէս չէ:

Կլարա. Ախ, իմ խեղճ երեխաներ, երեխայք:

Աննա. Ահա գալիս է Էլիասը:

Կլարա. Նա է որ:

Էլիաս (Ներս է մտնում, մօր անկողնի մօտ ծնկնե-
րի վերայ ընկնում եւ երկու ձեռքերով իւր երեսը ծած-
կում) Ախ մայր իմ:

Կլարա. Այո, այո,—ես բոլորը գիտեմ:

Էլիաս. Բոլորը գիտես. Դորանից էլ վատ չէր կարող
ինել:

Կլարա. Ոչ մի բան դորանից վատ:

Էլիաս. Երբ նա երեկ երեկոյեան մեզ ասում էր, որ այ-
նոր 7 ժամին...

Կլարա. Լուիս, սուս, ես այդ չեմ կարող տանել:

Աննա. Էլիաս, մայրդ այդ չի կարող տանել:

Էլիաս. Ո՛չ, ո՛չ, ես գիտէի, որ այս այսպէս թէ այնպէս
տեղի է ունենալու: Վերջապէս մի օր պէտք է կատարուէր:

Աննա. Դու կարողանում ես այս լսել, սիրելի քույրիկ.

Գլարա. Պիտի լսեմ—ասա ինձ:

Աննա. Ի՞նչ:

Կլարա. Էլիաս, դու այդտեղ չես այլ ևս:

Էլիաս. Այստեղ եմ, մայր իմ:

Կլարա. Նոյնպէս և Ռահիլը:

Էլիաս. Ի՞նչ ես ուզում ասել, մայրիկ:

Կլարա. Որտեղ է Ռահիլը:

Էլիաս. Հենց նոր վեր կացաւ: Նա մինչև կէս գիշեր ինձ:

հետ արթուն էր: Բայց երկար չկարողացաւ մնալ:

Կլարա. Ի՞նչպէս, երեխայք.—ախ ի՞նչպէս—ինչպէս այդ բոլորը տեղի ունեցաւ:

Էլիաս. Որ մենք մեր հօր հաւատը կորցրինք:

Կլարա... Որ դուք ձեր հօր հաւատը կորցրել էք երեխայք:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

Զանգ. (ներս մտնելով) դուք ձեր հաւատը կորցրել էք—Որդիս—Միթէ քո հաւատը կորցրել ես:

Աննա. մի նայիր Կլարային.—Կլարան, ինչ է պատահել քեզ:

Զանգ. (շտապում է Կլարայի մօտ եւ երկու ձեռքը նորա վերայ դնում) արդէն դադարում է, էլ չի կրկնուիլ—փառք Աստուծու:

Կլարա. Անցում է. ոչինչ—բայց դու ինձ բռնիր, պահիր ինձ:

Զանգ. Պահում եմ:

Կլարա, եւ մի թողնիր, որ ես այնպէս լինեմ, որ լացազայ, ախ:

Զանգ. Ոչ, ոչ, չպէտք է լալ (Զանգը յենում է դէպի նա ընդորովին մօտ եւ համբուրում) սիրտ առ—Կլարա—տես, այդպէս քեզ մի վշտացնիր: Յիշիր երեխանց, որոնք անչափ վշտացած են: Իրանց այդ դրութեան մէջ էլ նոքա մեզ միտնարում են: Միթէ մենք էլ նոցա չպէտք է մեղք գանք:

Կլարա. ձիշտ որ:

Զանգ. Տես, քո ուշաթափութեան պատճառը հենց այդ է: Մենք պէտք է նոցա մասին մտածենք, այլապէս դէպի նը—

րանց մենք անարդար կ'իեննք: Մանաւանդ ես եմ եռանդով:
—Որտե՞ղ է Ռահիլը:

Աննա. Շուտով կգայ: Մինչև կէս գիշեր Ելիասի հետ
զարթուն է եղել:

Ջանգ. Իմ սիրելի որդիք—ինչպէս կարող էիք դուք—
ո՛չ,—ո՛չ, ես այս չեմ ուզում գիտենալ—դու միշտ շիտակ ես ե-
ղել—այդ արել ես, ուրեմն այս էլ կարող էիր...:

Էլիաս. Ես ստիպուած էի: Բայց սարսափելի էր:

Ջանգ. Ինձ մօտ քո հաւատն աւելի հեշտութեամբ
ես ձեռք բերում: Չէ որ ես զգացմունքի մարդ եմ. բայց գու-
ցէ սա սկիզբն է մի այլ հաւատի, որ այլ ես կորստեան չի
մատնուիլ:

Էլիաս. Ինձ թւում է, որ ես ոճրագործ եմ, թէպէտ այդ-
պէս չեմ:

Ջանգ. Որդիս, դու կարծում ես, որ ես վայրկեան անգամ
կասկածում եմ: Իմ պակասութիւնը քեզ չպէտք է մոլորեցնի:
Այս առաջ է գալիս նրանից, որ ես համոզուած էի, թէ դուք
խսկապէս հաւատում էիք: Հարկաւոր է բաւական ժամանակ
մինչև որ ես...—ո՛չ, ո՛չ, ներիր ինձ, Ելիաս—այդ քեզ հետ բո-
լորովին կապ չունի:

(Ռահիլը ներս է մտնում, բայց մի քանի քայլ ա-
նելուց յետոյ վախեցածի պէս յետ-յետ է գնում եւ կանգ-
նում. Ջանգը դիտում է նորան):

Ջանգ. Ռահիլ, — ախ իմ սիրելի Ռահիլ (Ռահիլը մօտե-
նում է եւ ծնկներին վերայ խոնարհում նորա առաջ) ե-
րեսայութեան հասակից սկսած դու սովորեցիր աւելի ինձ հա-
ւատալ, քան զբերի՜ զրուածներին—:

Ինչպէս կարող էր այդ պատահել: Եթէ քեզ այդ գըր-
քերը համոզել են, ուրեմն ես եւ ուզում եմ իմանալ, թէ
ինչպէս է պատահել—որ քեզ ինձնից կարողացել են յափշտակել:

Ռահիլ. Ոչ քեզնից, հայր իմ:

Ջանգ. Ներիր, ես չէի կամենում քեզ խոցել, արի ինձ
մօտ: (Ռահիլը ընկնում է հօր գիրկը). Ես ձեզ հասկանում
եմ, երեսաք: Այժմեանից յետոյ, այլ եւ այդ մասին ակնար-
կութիւն չեմ անիլ. բայց միայն կուզէի իմանալ—ե դորա հա-
մար մի զարմանաք—թէ ինչպէս այդ տեղի ունեցաւ:

Էլիաս. Եթէ կամենայիր օրերով իսկ այդ մասին ինձ

հետ խօսել, հայր, ես դարձեալ բոլորը չէի կարող պատմել վերջացնել:

Ձանգ. Ոչ, ես դորա համար պիտանի չեմ: Իմ բանը չէ հաւատի մասին խօսել: Ես դորանից ոչինչ չեմ հասկանում:

Էլիաս. Բայց դու ինձ պէտք է լսես:

Ձանգ. Եթէ այդ քեզ կհանգստացնի, այն ժամանակ դու պարտաւոր ես պատմել և ես էլ այդ եմ կամենում: Բայց չէիւր կարող կարճ ասել—*բոլորովին կարճ*—ինչը քեզ այս օրին հասցրեց. ինչը ձեզ համոզեց, իմ երեսայք:

Էլիաս. Ես կարող եմ քեզ բոլորովին կարճ ասել: Ռահիլը, ինչպէս և ես տեսանք, գտանք, որ քրիստոնեաներն այն տեսակ չեն, ինչպէս դու մեզ սովորեցրել, ասել ես:

Ձանգ. Բայց երեսայք....:

Էլիաս. Դու մեզ ամենալաւերի մօտ ուղարկեցիր, որոնց դու ճանաչում ես: Եւ նոքա խկապէս, որ լաւերն էին: Եւ երկուս էլ եկանք մի համոզման և նա առաջինն ինձ ասաց միայն *մի* քրիստոնեայ մարդ կայ և այդ մեր հայրն է:

Ձանգ. Բաւական է, երեսայք:

Էլիաս. Նոցա քրիստոնէութիւնը մի համեմատութիւն է, միաբանութեան մի դաշն—կեանքի և ուսման մէջ նոքա խանարհւում են գոյութիւն ունեցող իրերի առաջ—այսինքն այն բոլորի, ինչ որ իրանց համար և իրանց ժամանակին գոյութիւն ունին, այն է՝ իրաւագիտութեան սկզբունքի, դատողութեան, սովորութիւնների, տնտեսական բոլոր դէպքերի և հանգամանքների առաջ:

Նոքա իրանց ուսման մէջ մի ելք են գտել, որ գոյութիւն ունեցող հանգամանքներին միշտ յարմարւում է:

Ձանգ. Շատ խիստ չէս վերաբերում:

Էլիաս. Դու փնտրում ես իդէալական և յետևում դորան: Այդ է միայն զանազանութիւնը:

Ձանգ. Բայց ինչ կարիք ունէիք այդ զանազանութեանը, սիրելի երեսայք:

Էլիաս. Նա մեզ դէպի իրան քաչեց, որպէս զի աւելի խոր մտածենք—: Միթէ այդ քեզ զարմանալի է թւում:

Ձանգ. Մտածեցէք, որքան կամենում էք. բայց միայն դատաւոր մի հանդիսանաք:

Ռահիլ. Ես չեմ կարծում, որ այդպէս վարուած լինենք և պիտես ինչու, որովհետև մենք տեսնում էինք, որ նոցա հա-

աւտն իրանց վերաբերութեամբ նոյնքան բաւական է որքան
և քո հաւատը քեզ համար:

Չանգ. Յետոյ—:

Էլիաս. Բայց ո՞րն է քրիստոնէութիւնը. չէ որ նորանցը
իսկական քրիստոնէութիւն չէ:

Չանգ. Ընդունենք այդ չէ.—ի՞նչ վնաս, եթէ նորա այն-
պէս են վարուում ինչպէս իրանք են հասկանում:

Ռահիլ. Սիրելի հայրիկ, միթէ քրիստոնէութիւնն այն է,
որին միլիօնաւորներէ միայն մէկը կարող է հասնել:

Էլիաս. Եւ միւսները լոկ վրիպանքներ պիտի մնան:

Չանգ. Որդիս, ո՞ւմ ես քրիստոնեայ համարում:

Էլիաս. Միայն նրան եմ քրիստոնեայ համարում, որը
Քրիստոսից կատարելութեան խորհուրդը սովորել է և նրան,
որ ամեն բանով ձգտում է նորան հասնել:

Չանգ. Որպիսի գեղեցիկ և սիրելի բացատրութիւն: Դ՞ու
քո քնքուշ մօրից հասկացողութիւն ես ժառանգել:—Դա միշտ
եղել է իմ մտածողութեան առարկան. ես միշտ երազել եմ
այդ: Բայց մի անգամ—ո՛չ, ո՛չ, և ո՛չ, ես ձեզ գովեցի, երե-
խայք, և խօսքս կկատարեմ. դու ասում ես—ճիշտ է,
հիանալի:

Բայց, որդիս, միթէ իւրաքանչիւր մէկին ազատ չի թող-
նուած փորձել քրիստոնեայ լինել, առանց վրիպանք անուն ժա-
ռանգելու: Միթէ հաւատն այստեղ անհրաժեշտ չէ: Միթէ հա-
ւատը միլիօնաւոր թոյլերի զիմաց միայն մէկի համար է:

Էլիաս. Հենց ինքդ ես ասում, եթէ մենք մեր բոլոր ու-
ժերով ձգտում ենք, չէ որ հաւատն անհրաժեշտ է:

Չանգ. Ի հարկէ, յետոյ:

Էլիաս. Բայց այդպէս վարուում է միայն մի մարդ և այդ
դու ես: Իսկ միւսները—առանց վախենալու կասեմ—քանի որ
ես նրանց մեղադրելու նպատակաւ չեմ ասում և իրաւունք էլ
չունեմ—իսկ միւսները՝ կամ հեռացնում են դորանից այնքան,
որ իրանց խղճով լինի կամ իրօք փորձում են կատարել և մո-
լորւում են. այո՛, մոլորւում:

Ռահիլ. Այո՛, հենց այդպէս և հենց այդ է պատճառը, որ
ես Ելիասին ասում էի, որ եթէ այս իդէալներն այսօրուայ
կեանքի պայմաններին և մարդկանց գործերին այնքան քիչ են
համապատասխանում, յարմարւում, չեմ կարծում, թէ դժբա-
ժանագէտից առաջ եկած լինեն:

Ջանգ. Դու այդ ասել ես:

Էլիաս. եւ մենք չէինք կարողանում այդ կասկածից ազատուել և այն ժամանակ սկսեցինք հետազօտել: Մենք սկսեցինք այդ իդէալները պատմութեան մէջ փնտրել սկզբից մինչև մեր օրերը:

Ռահիլ. Եւ գտանք, որ նոքա բոլորը միասին աւելի հին են քան թէ քրիստոնէութիւնը, հայրիկ:

Ջանգ. ես այդ գիտեմ, իմ երեխայք:

Էլիաս. Քրիստոնէութիւնից շատ առաջ այդ իդէալները մոլեռանդներից քարոզուել է—:

Ջանգ.—Այո. Արևելքի և Յունաստանի մոլեռանդներից և յուսահատութեան մի ժամանակ, երբ լաւագոյնները ձգտում էին, տենչում էին մի այնպիսի երկիր, որտեղ ամեն բան նոր պէտք է լինէր. աւելի հեռուն: ես այդ գիտեմ, իմ որդիքս:

Ահա թէ որտեղ էք դուք քարին առել (straucheltet) Տէր իմ Աստուած:

Կարծես այս նոր երկիրը, հազարամայ երկիրը նոյնպիսի մի ճշմարտութիւն չէր, թէպէտ սա հնուց շատ հին արևելքի երազ էր:

Եթէ նոքա իրանց այնքան երկար սպասեցնել են տուել, որ թոյլ սրտերը դորան անկարելի երազ են համարում, իսկ դէպի այնտեղ տանող պահանջներն անկարելի գաղափարներ— թնչ է դա ապացուցանում:

Չէ որ այնքան չինք կարող ուսման դէմ, որքան ուսուցանողի դէմ լինել: Այո, շատ և շատ ուսուցանողների վերաբերեալ:

Ես նորանց մասին երկար չեմ ուզում խօսել. միայն ձեզ կ'ասեմ այն, ինչ որ ինձ հետ է պատահել:—Ես տեսնում էի, որ քրիստոնէութիւնը փոքրի վերայ է սողում միաժամանակ ամեն մի բարձրութեան մօտով թէպէտ շատ զգոյշ. ինչու այսպէս, հարցնում էի ինքս ինձ. գուցէ այն պատճառով, որ եթէ սա ուղղութիւն, ամեն բան իւր ճանկերից կընկնէր: Միթէ քրիստոնէութիւնն անմատչելի է. թէ մարդիկ չեն համարձակուում փորձել:

Եթէ մէկը համարձակութիւն ունենար, այս փորձել միթէ հազարաւորները նոյնպէս չէին հետևիլ դորան. և այդպէս ինձ համար պարզ էր. ես ուզում էի փորձել այդ մէկը լինել և կարծում եմ, որ իւրաքանչիւրը պէտք է փորձի եթէ չի կա-

տարում, ուրեմն նա հաւատացող չի. որովհետեւ հաւատալ նշանակում է՝ համոզուած լինել, որ հաւատացողի համար անկարելի ոչինչ չկայ:—Եւ ապա այդ հաւատը ցոյց տան:

Միթէ այս ինձ գովելու նպատակաւ եմ ասում. ընդհակառակն ինձ մեղադրելու. որովհետեւ թէպէտ ես, որ այնքան բարձր շնորհի եմ արժանացել և չնայելով դորան նոյն իսկ այժմ կասկածում էի, բայց դարձեալ Աստուծուց չհեռացայ: Միթէ ինձ համար անհնարին չհամարեցի ձեր մօրն առանց ուրիշի օգնութեան ազատել: Միթէ չկասկածեցի և ուրիշի օգնութեան չսպասեցի:

Հէնց այդ պատճառով Աստուած այդ օգնութիւնն ինձնից վերցրեց, որ դուք չայն որ կարելի է» տես. նէիք և գայիք պատմէիք. որովհետեւ այսպէս պէտք է նորա ժամը պատրաստել: Եւ հիմա նա կամենում է մեզ բոլորիս ցոյց տալ այն, ինչ որ ճշմարտութեան մէջ կարելի է:

Ա՛խ, ես աշխատում էի և չէի հասկանում. այժմ ես հասկանում եմ. ես պէտք է միայնակ գլուխ բերեմ, ես հրաման ստացայ. այժմ ես այդ կարող եմ:

Ահա թէ ինչու համար է նախապատրաստութեան մեծ շնորհը բոլորը միասին հաւաքում:

Լսում եմ, Կլարա. այս ես չեմ, որ խօսում եմ. այլ հաստատ համոզմունքն իմ մէջ և դու գիտես թէ դա ումնից է առաջանում (չորում է Կլարայի առաջ): Կլարա, իմ սիրելի Կլարա, ինչու դու ես Աստծուն այնպէս սիրելի չը պէտք է լինես, ինչպէս իւրաքանչիւրը, որ իւր ամբողջ սրտով նորան հաւատում է: Միթէ Աստուած մեր բոլորիս հայրը չէ:

Աստուծոյ սէրը հաւատացեալների արտօնութիւնն չէ: Հաւատացեալների առանձնաշնորհն է նորա սէրն զգալ և իրանց ուրախացնել և նորա անունով անկարելին կարելի դարձնել:

Օ՛հ դու, իմ համբերող, իմ հաւատարիմ Կլարա և այժմ քեզնից հեռանում եմ, որպէս զի քեզ ապացուցանեմ: (Ոտքի է կանգնում): Այո, որպէս զի ապացուցանեմ: Նրեխայք, ես գնում եմ եկեղեցի. որովհետեւ ես ուզում եմ մենակ լինել: Եւ եկեղեցուց չեմ դուրս գալ մինչև որ Աստծուց ձեր մօր համար քուն ընդունեմ, քնից յետոյ առողջութիւն. այնպէս, որ նա վեր կենայ և կրկին մեր մէջ չըջի:

Մի վախենա՛ք, ես զգում եմ, որ պիտի ստանամ, նա այժմ

այդ ինձ իսկոյն չի տալ, որովհետեւ այս անգամ ես կասկածեցի. բայց պիտի համբերութեամբ տեսնեմ և բարի երկիւղալի Տիրոջից յուսալով սպասեմ — մնաք բարև: (Համբուրում է Կլարային. վերջինս անշարժ է: Նորից ոտքի է կանգնում):

Շնորհակալ եմ երեխայք, դուք ինձ օգնեցիք աւելի քան կարող էի կարծել: Այժմ ես ինքս կզանգահարեմ և կաղօթեմ: Ջանգի առաջին ձայնից իմացած կացեք, որ ես ձեր մօր համար աղօթել սկսեցի: Խաղաղութիւն ձեզ հետ:

Աննա. (Ակամայից դուռը Ջանգի առաջ բանում է) այս է—այս է—(սկսում է լաց լինել):

Էլիաս. Ես պիտի տեսնեմ նորան եկեղեցի ներս մտնելիս. պէտք է տեսնեմ: (Շտապով դուրս է գնում):

Ռահիլ. Մայր իմ, ախ մայր իմ:

Աննա. Մի խօսիր նորա հետ. մի խօսիր, թէպէտ նա քեզ է նայում:

Ռահիլ. Ինձ երկիւղ է տիրում:

Աննա. Այստեղից ես կարողանում եմ հօրը տեսնել. նա արդէն եկեղեցու մօտ է—արի՛ այստեղ, տես:

Ռահիլ. Ո՛չ, ո՛չ, ես այդ չեմ կարող տանել. սարսափում եմ—մայր. նա ինձ նայում է, բայց չի պատասխանում —մայր:

Աննա. Հանդձրտ, Ռահիլ: (Լսում է զանգահարութիւն)

Ռահիլ. (Ընկնում է ծնկների վերայ, նորից վեր կենում եւ խռպոտ ձայնով կանչում). Աստուած իմ, Աննա:

Աննա. Ի՞նչ է պատահել:

Ռահիլ. Մայրս քնած է:

Աննա. Քնած է՞:

Ռահիլ. Մայրս քնած է:

Աննա. ձիւտ:

Ռահիլ. Ես պիտի Էլիասին փնտրեմ, նորան ասեմ. (դուրս է գնում):

Աննա. Քնած է որպէս երեխայ, երեխայ. ո՛հ իմ Աստուած (չոքում է):

(Լսում է տեւող, ուժեղ, աւելի ուժեղ, հետզհետեւ երկիւղալի որոտում, դրսում աղաղակ, տունը շարժում է, աղաղակը զազաթնակէտին է հասնում):

Ռահիլ. (դրսից) Սարը քանդւում է (աղաղակելով եւ

շտապով ներս է մտնում) սարը փուլ է գալիս եկեղեցու վերայ, մեզ վերայ. ուղիղ եկեղեցու վերայ. մեր հօր վերայ. մեզ վերայ. նա շրջում է, ծխում է, բոլորովին խաւարում է, օհ (ընկնում է յատակի վերայ եւ շուտ գալիս):

Էլիաս (դրսից) Հայր, հայր իմ—օհ:

Աննա (Բրոջ անկողնի վերայ ընկնելով) Այժմ գալիս է, գալիս: (Աղաղակը իւր գազաթնակէտին է հասնում. յետոյ կրկին նորից սկսում է հետզհետէ դադարել, որի ժամանակ դեռ լսում է զանգի ծայնը):

Աննա. (Վեր թռչելով) Դեռ զանգահարում է. նա կենդանի է:

Ռահիլ. Կենդանի է: Էլիաս (դրսից) հայրս կենդանի է. (աւելի մօտից) եկեղեցին դեռ կանգուն է. (ներսում) եկեղեցին կանգուն է: Հայրս կենդանի է. հեղեղը եկեղեցուն բոլորովին մօտ իւր հոսանքը դէպի ձախ փոխեց: Նա կենդանի է. զանգահարում է. օհ Եստուած իմ (նա չորում է մօր անկողնի մօտ եւ յենում):

Ռահիլ. (Գալիս է) Էլիաս - մայրիկը:—Աննա. Քնած է:

Էլիաս. (Վեր թռչելով) Քնած է:

Ռահիլ. Այո, քնած է: (Զանգակի ծայնը դեռ լսում է):

Աննա. Նա քնած է. բոլորովին հանգիստ:

(Վ Ս Ր Ս Գ Ո Յ Ր)

ԲԱՐԳՈՒՄ, ԳԵՐՈՒՄ. ԿԵՐՍԷՍ ՏԷՐ-ՅՈՎ, ՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(Վերջը միւս անգամ)

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵՆՏՔ

I.

Գրական նորութիւններ... Գրական աշխարհում շատ նորութիւններ կան և կարևոր նորութիւններ. քայքայ խօսքը հայ գրականութեան մասին է, որ — ի հարկէ — շատ սահմանափակ է: Այնուամենայնիւ կան, և պէտք է միայն զարմանալ, որ մեր Թիֆլիսի մամուլը սովորութիւն չի արել պարբերական տեսութիւններ անել մեր լրագիրների, ամսագիրների, ժողովածուների և գրքերի մասին: Այդ տեսութիւններից ընթերցողը կտեղեկանայ մեր գրական նորութիւնների մասին, իսկ հայ հեղինակները ունկնդիրների աւելի մեծ աուդիտօրիա կունենան: Գարող է յառաջանալ մտքերի փոխարինութիւն, որոշ կենդանութիւն կարող է մտնել մեր պարբերական մամուլի մէջ, կարելի կլինի ընթերցողին մօտեցնել մամուլին: Կովկասից դուրս հրատարակուող հայ թերթերն ու ամսագիրները աւելի լաւ են հասկացել այդ տեսութիւնների անհրաժեշտութիւնը և, օրինակ, Վեննայի և Վենետիկի Միութարեան օրգանները աշխատում են կամ տալ այդպիսի տեսութիւններ և կամ տալ պարբերական հրատարակութիւնների վերջին համարների բովանդակութիւնը: Առ ի չգոյէ յաւագունի — այդ էլ մի բան է անշուշտ: Մեր հայ ընթերցողը կամ ուրիշից է վերցնում կարգալու նիւթը և կամ բաժանորդ է այս կամ պարբերական հրատարակութեան: Բաժանորդները միջին թիւը առնելով — հազիւ թէ մէկ թերթից (կամ ամսագրից) աւելի բան ստանան, առ առաւելն նրանք կարող են մի թերթ և մի ամսագիր (չաբաթաթերթ կամ վեցամսեակ) ստանալ: Ուրեմն որքան հետաքրքրական նիւթից նա զրկւում է:

Գրական տեսութիւնները—եթէ նրանք կանոնաւոր գրուած լինեն—կարող են մասամբ իւրիք այդ պակասը լրացրել: Ես այդ տեսակէտովն եմ ղեկավարուում, երբ խօսում եմ այս կամ այն գրական նորութեան մասին:

Իբրև նոր երևոյթի վրայ անհրաժեշտ է նախ և առաջ մատնացոյց անել այն ուրախալի ուշադրութեան վերայ, որով վերջին ժամանակներս սկսել է օգտուել մեր ժողովրդական գրականութիւնը, մասնաւորապէս նրա մէկ ճիւղը՝ բանաստեղծութիւնները (երգերը): Վաղուց է հտրկաւոր էր զբաղուել մեր ազգային այդ գանձով, բայց և այժմս էլ ուշ չէ կորստեան ճանկերից ազատել մեր այդ գրական հարստութիւնը: Սրանից մի քանի տարի առաջ ես մի խորհուրդ էի տուել մեր երիտասարդ գրասէրներին՝ պտտել ժողովրդի մէջ, անցնել քաղաքէ-քաղաք ու գիւղէ գիւղ ու հաւաքել ինչ որ գիտէ ժողովուրդը, ինչ որ մնացել է նրա մէջ «ի հնոց անտի» և ինչ որ ստեղծուում է առօրեայ կեանքում այժմ: Գրի առնել այդ բոլորը, հրատարակել, բացատրել և այլն—նշանակում է անմոռանալի ծառայութիւն մատուցանել մեր ազգին, մեր գրականութեան: Սրինակ թող լինեն մեզ ռուս սլաւեանօֆիլերը, որոնք անցեալ դարու կիսում անմահացրին իրանց հաւաքելով ռուս ժողովրդական վէպերը, երգերը և եղանակները: Նոյնպիսի ջրջաններ ու գործիչներ երևան են եկել Ֆրանսիայում, Չէխիայում և այլն: Ուրախութեամբ կարող եմ արձանագրել, որ այդ ասպարիզում մեր մէջ այժմ տիրում է ակնյայտի կենդանութիւն: Մի կողմից հրատարակում են հին աշխատասիրութիւններ՝ Հախվերդեանի ժառանգները հրատարակում են աշուղների երգերի մի մեծ հատոր, «Լուծալի» վերջին համարում լոյս տեսան Գ. եպս. Սրուանձտեանի հաւաքած մի քանի հետաքրքրական «գաւառական երգեր», «Ազգագրական Հանդէսը», «Արարատը», «Անահիտը» և այլք—տալիս են այս ու այնտեղ հաւաքուած ժողովրդական երգեր, երգերի նոր վարիանտներ, աշուղների և ժողովրդական գրականութեան մասին նոր տեղեկութիւններ և ուսումնասիրութիւններ:

Այդ ընդհանուր հոսանքից անմաս չեն մնում թէ մեր, թէ եւրոպական և թէ Պօլսի հայ մամուլը:

Զուգընթացաբար դրա հետ գնում են խուզարկութիւններ մեր հին ու նոր գեղարուեստական գրականութեան մէջ: Այսպէս «Լուման» հրատարակեց Մ. Նալբանդեանի «Աղցմիքը», որը մի տաղանդաւոր պարոդիա է Խորէն Գալֆաթեանի լամարտինական բանաստեղծութեան. թէպէտ և ըստ բովանդակութեան — կատարեալ պոռնոգրափիա: Պէտք է խոստովանեմ, որ ես միայն քաջ գրաբառագէտների օգնութեամբ հասկացայ *Աղցմիքի* «իմաստ բանիցը» այնպէս որ հասարակ ընթերցողը հազիւ թէ մի բան հասկանայ այդ պարոդիայից: «Բանբեր» հանդէսն էլ հրատարակեց նոյն հեղինակի «Կայակ» վերտառութիւնը կրող ոտանաւորը: Գուցէ սրանով Նալբանդեանը փորձել է՝ Վիր գիլիոսին, Բուսսոյին և կամ Բագրատունուն հետեւելով մի «էփօս» ստեղծել: Գրուածքի ձևը, բովանդակութիւնը, նկարագրութիւնները և այլն — էփիկական, վիպասանական են. սակայն գեղարուեստական կողմից — թույլ է և շինծու: Այնուամենայնիւ այդ երկու գրուածքներն էլ որոշ կերպով բնորոշում են Մ. Նալբանդեանցի տաղանդը, ճաշակը, բնաւորութիւնը և այլն: Նրա կենսագրութեան համար անշուշտ մեծ նշանակութիւն կունենան այն նամակները և նիւթերը, որոնց մասին խօսում է պ. Եր. Շահադիզը իր վերջի յօդուածի մէջ (տես «Լումայ» № 2): Հետաքրքրական են նոյնպէս և «Մուրճ»-ում յոյս տեսած Ստ. Նազարեանի նամակները: Գաղթական հայերի պատմութեան համար նշանակութիւն ունին անշուշտ և Շահան Զրպետի մի յօդուածը Լիվօրնոյի և Ամստերդամի հայերի մասին, որ վերջերս հրատարակեց «Անահիտը» բնագրի Ֆրանսերէնը հայերէնի վերածելով: Հայերը Լիվօրնօ (Livorno) եկան 1553 թ. ընդամենը 15 հոգի էին զրանք: «Այդ հայերն են, ասում է Շ. Զրպետը, որոնք առաջին անգամ ըլլալով այդ քաղաքին մէջ ներմուծեցին հնդկական պոստասները, շեշտաւոր կտաւները, Պարսկաստանի, Հալէպի, Մանիսայի մետաքսեղէնները և բուստը (le coreil) բանելու և յղկեցնելու կերպը»: Այժմ Իտալիա-

յի որ քաղաքումն էլ որ լինիք, կտեսնէք կողալէ իրեղէններ՝ իբրև բուն տեղական ապրանք: Հայերը ունեցել են իրենց եկեղեցին, ուսումնարանը, ժողովատեղին և այլն: Նոյնը հարկաւոր է ասել և Ամստերդամի (Հոլլանդիայի) հայերի մասին, որոնք, բացի այդ բոլորից ունէին նաև իրանց տպարանը, յայտնի էին իրանց ազգասիրական ձգտումներով: Ուր են դրանք այժմ, դրանց սերունդները: Գոնէ Ամստերդամում ես անցեալ տարի ոչ հայ գտալ և ոչ էլ հայերի մասին տեղեկութիւն ունեցողի պատահեցայ: Սակայն նոյն Ամստերդամում ես այցելեցի հրէական թաղը և տեսայ նրանց հոյակապ սինագոգներէից մէկը: Հայերը սակաւ առ սակաւ ձուլուեցան՝ Ամստերդամում Հոլլանդացիների հետ, Լիվորնոյում—իտալացիների հետ: Այդ ձուլումը սկսում է շատ շուտ, ինչպէս այդ կարելի է գուշակել նրանց ազգանուններից՝ Միրիմանի (Mirimany), Սալվատորի (Salvatory) և այլն, նոյնպէս և այն հանգամանքից, որ շատերը ամուսնացել են իտալուհիների հետ: Այսպէս միշտ և ամենուրեք:

Մի հետաքրքրական գրական անձի հետ ծանօթացնում է մեզ «Բազմավէպը»: Դա պօլսեցի գրող Սեպուհ Լազ. Մինասեանն է, որ իր ժամանակին (ծն. 1825—մեռաւ 1887) բաւականին ծանօթ անձն է եղել և թողել է բաւականին հարուստ գրական ժառանգութիւն: Թէպէտ և ես «բազմավէպիների» գրական ճաշակին չեմ վստահանալ, այնուամենայնիւ բերուած ցուցակից երևում է, որ Մինասեանը իսկ որ գրական մարդ է եղել և իր ոյժերը փորձել է թէ բանաստեղծութեան մէջ, թէ վիպագրութեան, թէ թատերագրութեան և թէ թարգմանութեան մէջ: Թէպէտ և ըստ երևոյթին նրա գրուածքները Փրանսիացի վիպասանների (Հիւգօ, Դիմա և այլն) հետևողութեամբ են գրուած, այնուամենայնիւ հետաքրքրականն այն է, որ նա պահանջ է զգացել իր վէպերի և դրամաների նիւթը վերցնել Պօլսի հայերի կեանքից: Այսպէս նա գրում է վէպ՝ «Վսեմ անձնագոհ մը»—Պօլսի կեանքէն, հերոսուհին էլ—տիկ. Զա-

ըուհին է: Բերայի հայոց կեանքէն գրում է զրամաներ և կատակերգութիւններ և այլն: Լաւ կանէր «Բազմավէպը», եթէ գոնէ մի նմուշ տար մեզ այդ Մինասեանի գրուածքներից:

Վերևը ասացի, որ ես չեմ վստահանում «բազմավէպիների» ճաշակին. հարկ կայ արդեօք ասելու թէ ինչո՞ւ. ժամանակին ես բերել էի օրինակներ նրանց անճաշակութեան: Ահա և մի նորը՝ լոյս տեսաւ Յովհ. Թումանեանի բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, որի մէջ այնքան տաղանդ է զգացում, որքան բոլոր տարիների «Բազմավէպի» բանաստեղծութիւնների մէջ չկայ: Յովհ. Թումանեանի տաղանդը ուրանալ անկարելի է: Ճաշակ չպէտք է ունենաս, որ Յ. Թումանեանի բանաստեղծութիւնները (չեմ ասում բոլորը, այլ ընդհանուր առմամբ, լաւ է ասենք նրա «քնար»-ը) չհաւանես: Բայց «Բազմավէպը» առանձին կարծիք է յայտնում: Ահա նրա քննադատութեան նմուշները՝

«Յովհ. Թումանեան. բանաստեղծութիւններ. — ծանօթ են այս գրագէտը ու իր Յարութիւն եղբայրը իրենց խելմը քանաստեղծութիւնների հատորներով. գրքին անունը արդեօք պիտի հաւատացնէ ընթերցողին թէ այդ գրքերու բովանդակութիւնը քանաստեղծութիւն է»:

Նախ՝ միթէ Յարութիւնը Յովհաննիսի եղբայրն է. չգիտէի. և դա ինչ նշանակութիւն կարող է ունենալ. երկրորդ՝ ո՞վ ասաց, որ Յովհ. Թումանեանը շատ գրող է. ընդհակառակը. երրորդ՝ բովանդակութեան հետ չըժանօթացած ինչ իրաւունք է կասկածել նրա արժանիքի մասին:

Անցնենք:

«Յ. Թումանեան ռուսահայ է ուստի բնաւ իրաւունք չպիտի ունենանք անոր բանաստեղծութեանց տաղաչափութեան վրայ խօսելու, այդ առանձնաշնորհութիւնը ռուսահայոց տրուած է»:

Իսկ «Բազմավէպիներին» ուրիշ առանձնաշնորհութիւն է տրուած՝ անպատիժ վայր ի վերոյ քննադատութիւններ անել, գիտցած-չգիտցած բաների մասին խօսել, և իրենց աչքերի գերանը չնկատել: Քանի-քանի անգամ ես ցոյց էի տուել, որ նոյն «Բազմավէպի»

էջերում տպուող «այսպէս կոչուած» բանաստեղծութիւնները ոչ մի չափով չեն գրուած, ճիշդ է «մերոնք» մի քիչ բոբիկ են տաղաչափութեան տեսակետից և Դուրեանի կամ Պէշիկթաշլեանի նման վերսիֆիկատօր չեն. բայց միթէ Բազմավէպցի ոտանաւորչները նոյն բանում չեն մեղանշում: Ահա տեսէք. «Բազմավէպի» 1904 թ. մարտի համարում տպուած է Կայծ-ի «Սրտի փոթորիկ» կոչուող տափակ ոտանաւորը. մեծ կանոնաւոր ոտանաւոր է դա: Համեցէք նրա վերջին տունը՝

«Խիզախ փոթորկից ես չը զարհուրայ

Եւ ոչ ալետանջ նաւն էր ինձ օտար.—

Ձէ որ այս կուրծքը նոյն ծովն է հսկայ

Եւ դողդոջ սիրտս նաւը թըշուառ...

Մի տողի մէջ երեք ը, բայց այդ էլ չի օգնել խեղճ «պուլէզին» ու էլի վերջի տողի մէջ մի վանկ պակասում է, եթէ ի հարկէ չստիպէ նա մեզ թշուառ բառը թըշուառ կարդալ: Գուցէ բանաստեղծը այդ ընթերցումից «չը զարհուրայ», բայց ես, ինչ մեղքս պահեմ, կզարհուրամ... Մախլաս. անցնենք քննադատութեան: Թումանեանի երգերը կարճ նուագներ են ուր կան ոտանաւորներ որոնց միայն վերնագիրը գեղեցիկ է... ոտանաւորներ կան, որ ընթերցողը «ինչո՞ւ գրած է» հարցումը պիտի ընէ և կամ պիտի դարձնէ թուղթը շարունակութիւնը կարդալու համար, նոր վերնագիր մը պիտի իմացնէ ընթերցողին, թէ նախորդին մէջ ամբողջութիւն մը չկար... լեզունդները որ երգերուն կը լաջորդեն բանաստեղծութիւն են. այս հարցումը պիտի ընեն ընթերցողները. սա առաջին տունէն ես ալ պիտի բողոքեմ, որ այդ հէքիաթները բանաստեղծութեանց մէջ մտնելու պատիւն ունեցեր են...»:

Ու այս կիսածաղրական կիսահեգնական ոճով գրուած է ամբողջ յօդուածիկը: Այ խելօք Դաւիթներ. մենք ուրախացել ենք, որ Յովհ. Թումանեանը «լեզենդաներ», «հէքիաթներ» և «պօէմներ» է գրում և այն շատ լաջող, իսկ դրանք բողոքում են: Ահա սրանց է մնացել ասպարէզը, սրանք են զարգացնելու հալ ընթերցողի ճաշակը իրանց ոտանաւորների ու թարգմա-

նութիւնների նմուշներով ու «իբր թէ» քննադատութիւններով:

Երանի մեզ:

Լուրջ քննադատութիւն, լուրջ վերաբերմունք դէպի գեղարուեստը, ընդունակութիւն ըմբռնելու գեղեցիկը և պատրաստութիւն գեղագիտութեան դասեր տալու ընթերցողին—ահա ինչ է մեզ պակասում. ուստի ամեն մի փորձ այս ուղղութեամբ և այս ամայի ասպարիզում —արժանի է ամենայն ուշադրութեան և խրախուսանքի: Պետերբուրգում հրատարակուող «Բանբերը» անշուշտ բազմակողմանի պաշարով է ազգային գեղարուեստական գրականութեան ասպարէզը դուրս գալիս: Հանդէսը իր անդրանիկ երկու համարներովն էլ տուեց բաւականին հետաքրքրական յօդուածներ և տաղանդաւոր վիպական բանաստեղծական երկեր: Միայն իզուր պ. Ադոնցը կաշխատէ մեզ պատուաստելու տարօրինակ սիմբոլիզմը և գունատ դեկադանսը: Ով որ ընդունակ է գրել ու խօսել սիմբոլներով—բարի աջողում— թող խօսի ու գրէ. եթէ գրուածքը տաղանդաւոր է, կընդունուի, եթէ ոչ—կմոռացուի իսկոյն: Իսկ դեկադանսը... Դա հիւանդոտ գրականութիւն է և նրանով արժէր զբաղուելու միայն այն ժամանակ, երբ նա տիրող էր գրական ասպարիզի վերայ Եւրոպայում. իսկ այժմ... այժմ նա հոգեվարքի մէջ է, թող ուրեմն հանգիստ էլ մեռնի, առանց վարակելու մեր գրողներին, մեր բանաստեղծներին: Վարակուածներին էլ հարկաւոր է բժշկել, խելքի բերել և ոչ թէ խրախուսել: «Բանբերը», ընդհակառակը, կամի անկողմնապահ լինել և հաւասար տեղ է տալիս թէ մեր հին, առողջ գրական ուղղութեան և թէ նոր՝ դէկադանսին և սիմբոլիզմին: Այդ երկու ուղղութեան բանաստեղծների մէջ մի տեսակ մրցում է տեղի ունեցել «Բանբեր»ի վերջին հատորի մէջ՝ Յ. Յովհաննիսեանի, Ա. Իսահակեանի, Ո. Անուփեանի և Յարութ. Թումանեանի կողքին կանգնած են՝ Հ. Համբարձումեան, Մ. Կիւրճեան, Վ. Մալէզեան, Վ. Թէքէեան, Ատոմ Եարճանեան, և Վ. Տիրանեան: Եւ ուշիմ ընթերցողը կտեսնէ, որ այդ երկու խմբի գրողները երկու զանազան ուղղութեան տէր մարդիկ

են, և մինչդեռ առաջի խմբի գրողների բոլոր ոտանա-
ւորներն էլ գրուած են պարզ ոճով, հասկանալի լե-
զուով, և ըմբռնելի բովանդակութիւն ունին, այնպէս
որ ամեն մէկիս մեզնից հասկանալի են և մեր սրտին
մօտ. — երկրորդ խմբի հեղինակների ոտանաւորները
գրուած են զարդարուն, պճնուած լեզուով, տարրինակ
բառադարսութիւններով ու տաղաչափութիւններով,
վերամբարձ բովանդակութիւն ունին, թուչում են ան-
հունութեան մէջ և ըստ մեծի մասին այնքան ծանր
ու «փրիսոփայական», որ հասարակ մահկանացուի հա-
մար անհասկանալի են դառնում, ուստի և անպէտք
են մեծամասնութեանը:

Խօսենք օրինակներով. Իսահակեանը տուել է եր-
կու ոտանաւոր. յաջողներից չեն դրանք, բայց ամեն-
քին հասկանալի կերպով յռետեսութեան երգն է երգ-
ւում նրանց մէջ: Յովհաննիսեանը տուել է երկու
գաղափարական ոտանաւոր, որոնց մէջ հասարակական
ցաւերն է շօշափում. ոտանաւորները ծանր են գրուած,
բայց լիովին ըմբռնելի: Յաջող ոտանաւորներ է տուել
Ո. Անոփեանը, թէպէտ և ըստ բովանդակութեան մէկը
միւսին հակասող՝ «Աշնանային խոհեր»ի մէջ հեղինակը
հանգստութիւն, նիրվանայ է քարոզում. «Հոգ չէ ըն-
կերների» մէջ — ընդհակառակը կոչում է՝

«Այլ միշտ վառ յուսով, անլաց, անհառաչ

Դիմենք անգագար առաջ ու առաջ»

Նմանուելով Պլեչէէէի յայտնի «Впередъ друзья безъ
страха и сомнѣннѣя» բանաստեղծութեանը: Երկու ոտա-
նաւորներն էլ հարկաւոր ապաւորութիւնն են թողնում,
որոշ էմացիա են յառաջանում ընթերցողի մէջ:

Գեղեցիկ է նոյնպէս Յար. Թումանեանի ժողովրդա-
կան երգերի ձևով գրուած «ռօմանսը». անփոյթ սիրոյ գովք
է սա: Հեղինակին յաջողուել է իր երգի ներքին բովան-
դակութեանը համապատասխան արտաքին ձև տալ (տա-
ղաչափութիւն):

Երկրորդ խմբի բանաստեղծներից ամենայաջող ոտա-
նաւորներ տուել է Հ. Համբարձումեանը. «Դարբինը»
անպայման յաջող գրուածք է, մտքերը յայտնուած են
ոչ շաբլօն ձևով, գաղափարը գեղեցիկ և վսեմ, միւս

ոտանաւորից «կայծակը ինձ հետ» — մեզալօսմանիայի հովեր է փչում: Երկուսի մէջ էլ տարօրինակութիւններ կան, բայց չափազանցացրած չեն, Մնացեալ հեղինակների ոտանաւորների մէջ ես տեսնում եմ բառերի կուտակում, երեակայութեան թռիչքներ, մտքի զօռ և միւսնոյն ժամանակ բանաստեղծ լինելու անզօրութիւն: Իսկ մի քանի ոտանաւորները ուղղակի անհեթեթութիւններ են, հիւանդոտ գրչի վիժուածք: Ահա ձեզ Ա. Եարճանեանի «Արիւնք»՝

Տօգունօրէն յոյսի բոլոր շուշանները թափեցան,
Օրերուն անգթութեանը մարմարներէն վար,
Մահագութօրէն և անդադար...

Եւ արբշիւ և ուխտած հոգիները այլևս հանեցին,
Իրենց յաղթանակի և երազի վերարկուն երկար,
Գերեզմանող իրիկուններուն հետ,
Եւ աւերումի համայնապատկերին դիմաց...

Թաթարիւր Թաթոս, թաթարիւր... բացականչում եմ ես Աղամեանի նման: Սա ինչ զառացանք է. և ինչո՞ւ սա բանաստեղծութիւն է և ոչ «շլա-փլալ»...

Ուր վերցանում է հանճարը — այնտեղ սկսւում է խելագարութիւնը: Բայց սա ոչ թէ հանճարի, ոչ խելագարի արտագրութիւն է, այլ հայ — գէկադէնտի:

Նոյն այդ տեսակ արձակ (առանց տաղաչափական օրէնքների) ոտանաւորներ է գրել և Վ. Տիրանեանը, որոնց միտքը սակայն աւելի ըմբռնելի է. այնուամենայնիւ գրանք ոտանաւոր չեն:

Վ. Թէքէեանը ընդունակութիւն ունի յաջող համեմատութիւններ անել, գեղեցիկ պատկերներով յայտնել իր միտքը — բայց զուրկ է պարզօրէն իր ուզեցածը յայտնելու ընդունակութիւնից: Նրա ոտանաւորները մի քանի անգամ պիտի կարդաս, պիտի կանգ առնես տողերի ու նախադասութիւնների վերայ, որ լաւ ըմբռնես հեղինակի միտքը, մտապատկերը: Նրա ոտանաւորներին պակասում է թեթեւութիւն և երաժշտականութիւն: Աւելի ևս դժուարամարս են Մալէգեանի և Յիւրճկեանի երկու ոտանաւորները: Իմ եզրակացութիւններս՝ լաւ է քիչ ոտանաւոր տալ, բայց աւելի

ընտրովի. հիւանդոտ գեկատէնտական զառանցանքներին տեղ չտալ բնաւ: Եւ որ լինէի այդ բոլորից հետեւալ ընտրութիւնը կանէի և կգետեղէի՝ Աւ. Իսահակեանի «Մենակ մանկութիւնը», Յ. Յովհաննիսեանի—երկու ոտանաւորներն էլ. Ո. Անոփեանի—երկու ոտանաւորներն էլ. Վ. Թէքէեանի՝ «Հեթանոս սէր», Մ. Կիւրճեանի՝ «Երկւորեակները», Հ. Համբարձումեանի՝ «Իարբինը», Յ. Թումանեանի «Աղջի, երեսեկ ալ լինիմ» ու մանսը:

Մինչդեռ «Բազմավէպը» ասում է, թէ տաղաչափական կանոններ չգիտնալը ուղարկելով բանաստեղծների մենաշնորհն է, ահա և Վ. Տիրանեան, տաճկաստանցի անկասկած, ցոյց է տալիս, թէ տաղաչափական որ աստիճանի անհեթեթութիւնների կարելի է հասնել: Այսպէս նա գրում է օրինակ հետեւեալ ձևով՝

«Այգէն առաջ, թեթևօրէն ահա ճամբա
էին քալերս ինկած.»

կամ՝

«Անոնց բնիկ գեղեցկութիւնք՝ երբեք զիս գոհ

«Չէին ձգեր լիովին»:

Թէ «էինը» և թէ «չէինը» անկարելի է բաժանել իրանց գոյականներից և տեղաւորել նոր տողի սկզբում առանց այդ բայերի—նախընթաց բառերի շարքը ուղղակի անմտութիւն է, իսկ ամբողջ այդ ձևը—անհեթեթութիւն: Իսկ ինչ լիջեցնում է ուղև ոտանաւորչի Տրէտեակովսկու

Великая царица, о!

Приѣхала въ Царское село,

И тамъ повелѣ-

ла

և արլն.

Երևի Պօլսում սովորութիւն կալ այդ տեսակ ձևով բռնաբարել բանահիւստութիւնը, որովհետև նրանց ծաղրի առարկայ է շինել և Պարոնեանը: Վերջինս մի երգիծաբանական ոտանաւոր ունի Համարտինի «Թէ ես թագաւոր ըլլալի» (լիջեցէք «թէ իմս արևոր հերքս սենալին») հետեւողութեամբ գրուած. «Անահիտը» արտատրււում է «Թատրոնի» 1874 թ. համարից: 13 տունն էլ—ծալր է պօլսական կեանքի զանազան երևոյթ-

ների վրայ: Գաղափար տալու համար բերենք մի քանի տունը՝

Թէ պատրիարք ըլլայի,
Կաթուղիկոսն Խաչատուր
Շուտ մը թւէն բռնէի,
Եջմիածին զրկէի:
Թէ ես խնդիր ըլլայի,
Վարչութիւնը զիս կառնէր
Կը դարձունէր, դարձունէր
Սինչև հոգիս դուրս տայի:
Երեսփոխան թ' ըլլայի,
Փողովին մէջ քուն քաշէի
Ձեռքերս միայն վերուցած
Առատ քուէ կուտայի:
Թէ թաղական ըլլայի,
Թաղին սնտուկ պարպէի,
Կրկնատոմար շինելով
Հաշիւները շտկէի
Լ. Գալսն:

Տուներից մէկն էլ այս է՝
Թ' ապակենդրոնացականութիւն երբէք ըլլայի,
Խաղաղութիւն ազգին մէջ էի թողներ տանէի...
Ինչ լաւն է՝ թ' ապակենդրոնացականութիւն...
Ականջը կանչի մանուկ աղային, ներողութիւն —
Տիրանեան Վ. ին. նա ինչո՞վ պակաս է որ Պարոնեանից.
ահա մի օրինակ ևս նրա «Հագրուանը» ոտանաւորից
«Իզուր ինքզինքս խաբելու համար,
Ժպտիլ լերանց, դաշտաց ես վատօրէն
Փորձեր էի. անհրաժեշտ անձանց թին՝
Անոնք չէին ինձ ժպտեր»:
Լ. Գալսն և Գալսն. այս ձևով, ոճով և բովանդակու-
թեամբ երեք ահագին էջ...

Տիրանեան, Եարճանեան և Գալսն թիթեռնիկների նման թռչում են գիշերուայ լույսի վրայ և այրում են իրանց թևերը լապտերի բոցից: Եւրոպայում նստած նրանք Բոտլէրների, Վերլէնների շաւղով են դնում և «անկման շրջանի» գրականութեան մէջ կամին գտնել

նոր գեղեցկութիւն, նոր ձև, նոր ոգևորութիւն: Ինչպիսի ինքնախաբէութիւն:

Հազարապատիկ լաւ չէ միթէ մտնել մեր ժողովրդի մէջ և այնտեղ որոնել գտնել բանաստեղծական գոհարներ, ժողովրդից սովորել ու նրա նման երգել պարզ ու անկեղծ: Տեսէք ժողովրդական բանաստեղծութեան ինչպիսի գեղեցիկ նմուշներ է բերում Մ. Աբեղեանը «Արարատում»:

«Մեր ջուխտ գութան դաշտ կուբանի,

Զուլօ խաթուն հաց կուտանի.

Մին կու քելէ, մին կու կայնի,

Աչքով, ունքով մարդ կու սպանի:

Եւ կամ՝

Պաղ ջուր պրծել, կուգայ սարէն,

Կուգայ, թափի մարմար քարէն,

Զով հովցուցէ սրտիս եարէն

Եարնա դարձեր իրերդարէն:

Առաջին երկու տողը կարծես յունական անտալիօ գիայից վերցրած լինին, իսկ ամբողջը լիջեցնում է Հէյնէին: Որպիսի յաջող նմանութիւն, որպիսի թախիժ, որպիսի իրական արտայայտութիւն այրող, եռացող սիրոյ:

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1. Հայոց նոր վկաները (1155—1843) աշխ. Հ. Մանանդեանի և Հ. Աճառեանի. 1903 Վաղարշապատ:

Այս օրերս լոյս տեսաւ ս. Էջմիածնի տպարանից մի գիրք, որի բովանդակութիւնն է Հայոց նոր վկաների, այսինքն կրօնի համար նահատակուած հայ մարդկանց մասին կենսագրական տեղեկութիւնները. գիրքը կատարուած է բազմաթիւ ձեռագրերի համեմատութեամբ և ճոխացրած հրատարակիչների ծանօթութիւններով:

Խնդրին վերաբերեալ գրականութեան ի մօտոյ ծանօթ չլինելուն պատճառով՝ մենք անձեռնհաս ենք ի հարկէ դատել լուծել թէ որքան լիակատար են այս կենսագրական տեղեկութիւնները, որ վերաբերում են 1155 թուից մինչև 1843 թիւը և թէ կա՞ն արդեօք գրականութեան և ձեռագիրների մէջ ուրիշ կենսագրութիւններ և տեղեկութիւններ, որոնք չեն մտել այս գրքի մէջ: Սակայն ձեռքի տակ ունեցած 800 երեսից բաղկացած մեծ հատորը ինքն ըստ ինքեան ուշագրութեան արժանի մեծ գործ է, և ամեն մի հայի համար այնպիսի մի նուիրական գիրք, որ միշտ պէտք է ունենալ ձեռքի տակ:

Այս գրքի մէջ զետեղած 113 նահատակների կենսագրութիւնները միանգամայն կենդանի կերպով պատկերացնում են ընթերցողի առաջ ոչ միայն վերջին եօթ դարու մեր պատմութեան հետաքրքրական մասը, այլ և հայի գոյութեան իսկական գաղտնիքը, որ միշտ անհասկանալի է եղել նորան տիրապետող մահմեդական և ոչ մահմեդական պետութիւններին:

Թէպէտև մեր եկեղեցին ունեցել է նոյնպէս բազմաթիւ նահատակներ և սրբեր, բայց ինչպէս յայտնի է, զերծ է մնացել մոլեռանդութիւնից և առհասարակ պաշտօնապէս շատ քիչ սուրբեր է ընդունել և տօնուող սրբերի մեծագոյն մասը քրիս-

տոնէական եկեղեցու առաջին երեք դարու նահատակներ են, որոնք տօնուում են բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներին:

Յայտնի է, որ մեր եկեղեցին համարեա թէ եօթերորդ դարից յետոյ այլ ևս չէ սրբագործել որևէ նահատակի յիշատակը, եթէ չհաշուենք երջ. Սիմէօն կաթողիկոսի կարգադրութեամբ ընդունուած՝ Հայ եկեղեցու բաջ ախոյեաններ՝ Յովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու սրբազումը:

Մեր ձեռքի տակ եղած հրատարակութիւնը վերաբերում է 12-դ դարից յետոյ եղած ժամանակամիջոցին, մինչդեռ յայտնի է, որ մեր եկեղեցին ունեցել է և միշտ ունի անթիւ նահատակներ, որոնց կեանքի վերաբերեալ տեղեկութիւնները ի հարկէ՝ նոյնպէս վերին աստիճանի հետաքրքրական են. պէտք է յուսալ, որ կամ այս գրքի հրատարակիչները և կամ ուրիշները կձեռնարկեն ի մի ժողովել նաև մինչև 12-րդ դար եղած նահատակների կենսագրութեան վերաբերեալ նիւթերը:

Յիշեալ գիրքը, բացի այն՝ որ ընթերցանութեան հաճելի և պատմական տեղեկութիւններով հետաքրքրական մի նիւթ է, ծանօթացնում է նաև հայ ժողովրդի հոգու այն արիւթեան և վեհութեան հետ, որով այնքան զօրեղ է եղել հայ եկեղեցին: Բացի այս ամենը, գիրքը հետաքրքրական է նաև իբրև նիւթ թէ եկեղեցու, թէ արտաքին բաղաբական պատմութեան և թէ երկրին վերաբերեալ տեղեկութիւններով և նոյնպէս լեզուի ուսումնասիրութեան տեսակէտից. այս պատճառով արժանի է խրախուսանքի:

2. Հրաշալի դար, պրօֆ. Ռ. Ա. ԸՕԼԼԵՍԻ. Թարգմ. Ստ. Լիսիյեան. 1904, Թիֆլիս:

Անգլիացի նշանաւոր բնագէտի վերոյիշեալ գիրքը մի համառօտ զեկուցումն է անցեալ տասնիններորդ դարու զիտնական նիւթերի և առհասարակ քաղաքակրթութեան մասին: Յայտնի է, որ անցեալ դարը գարմանալի գիւտերով հարուստ է և ինչ որ մարդկութիւնը չէր տեսել իւր գոյութեան ամբողջ շրջանում՝ տեսաւ հարիւր տարուայ ընթացքում: Բնութեան ուժերը, որ առաջ սարսափեցնում էին մարդուն և ահ ու երկիւղ ազդում նրան՝ այս դարում իրանք խոնարհեցին մարդկային խելքի և կամքի առաջ և նրա բարօրութեան նպաստամատոյց

գարձան: Հագին և ելքերականութիւնը տուեցին մարդուն երկաթուղիներ, շոգենաւեր, շոգեկառքեր և արագակառքեր, մեքենաները, լոյսը, կրակը — բոլորը եկան ծառայելու մարդկութեան կարիքներին: Անցեալ դարու մտաւոր զարգացման արդիւնքների ամփոփումն է փորձել անելու անզղիացի գիտնականը, իսկ գրքի վերջում մի յօդուած է աւելացրել մեր գոված քաղաքակրթութեան թերութիւնների մասին:

Գիրքը այնքան հետաքրքրական է, որ աւելորդ չենք համարում մեր ընթերցողների առաջ դնել մի քանի երեսներ այս թարգմանութիւնից: Ամփոփ կերպով պատմում է հեղինակը անդեալ դարու գիտնական՝ գիտերի և գիտնական դադափարների մասին մի քանի գլուխ, իսկ XV գլխում թուում է վերոյիշեալ զարգացման գլխաւոր կէտերը, որ մենք յիշատակում ենք այստեղ:

Զարգացման գլխաւոր արդիւնքները հետեւեալներն են.

«1. Երկաթուղիները, որոնք հիմնովին յեղաշրջեցին ցամաքային տեղափոխութեան ձևերը և կեանքի պիտոյքների բաշխման եղանակները:

2. Շոգենաւերը, որոնք նոյնպիսի ազդեցութիւն ունեցան ովկիանական տեղափոխութեան վրայ և հարկադրեցին բոլորովին ձեւափոխել ամբողջ աշխարհի նաւատորմիդները:

3. Ելեկտրական հեռագիրը, որը աւելի ևս խոր յեղափոխութիւն առաջացրեց մարդկանց մտաւոր հաղորդակցութեան մէջ:

4. Հեռախօսը, որը տեղափոխում է կամ, աւելի ճիշտ, վերարտադրում է խօսակցի ձայնը հեռաւորութեան վրայ:

5. Հիդրամից քոցամառուող լուցկիները, որոնք յեղաշրջեցին կրակ հանելու եղանակները:

6. Գազային լուսաւորութիւնը, որը վերին աստիճանի յաւաստեց փողոցային և ամեն ուրիշ լուսաւորութիւն:

7. Ելեկտրական լուսաւորութիւնը, — մի բարեւաւում, որը սպառնում է դուրս մղել գազը:

8. Լուսանկարչութիւնը, — մի արուեստ, որը նոյնպիսի նշանակութիւն ունի բնութեան արտաբեր ձևերի համար, որպիսին տպագրութիւնը ունի մարդկային մտքերի համար:

9. Փոնոգրաֆը կամ ձայնագիրը, որը պահում է վերարտադրում է ձայներն այնպէս, ինչպէս լուսանկարչութիւնը պահում է վերարտադրում է ձևերը:

10. Ռեօնտգենեան ճառագայթները, որոնք բազմաթիւ անթափանցելի առարկաները թափանցելի են դարձնում և նոր աշխարհ են բանում լուսանկարչութեան համար:

11. Սպեկտրային վերլուծութիւնը, որը այն աստիճան

ընդարձակում է մեր ունեցած տեղեկութիւնները տիեզերքի մասին, որ նրա օգնութեամբ հնարաւորութիւն ենք ստանում հաստատ իմանալու աստղերի համեմատական ջերմութիւնն ու քիմիական բաղադրութիւնը, գտնելու աստեղային մարմինները և չափելու նրանց շարժման արագութիւնը նոյնիսկ այն դէպքում, երբ նրանք բոլորովին անտեսանելի են մեզ համար:

12. Անչգայազնող միջոցների գործադրութիւնը, որը հնարաւորութիւն է տալիս ամենագծուար վիրաբուժական օպերացիներն անելու առանց ցաւի:

13. Հակամեխողական միջոցների գործադրութիւնը վիրաբուժական օպերացիաների ժամանակ, որը աւելի ևս ընդարձակեց մեր ունեցած միջոցները մարդկային կեանքը փրկելու համար:

Անցեալ դարու բարիքները թուելուց յետոյ հեղինակը ամենայն անկողմնապահութեամբ գալիս է թուելու այդ ժամանակամիջոցի և վատ կողմերը, որոնք հալիւ թէ իսպառ չեն նսեմացնում հրաշալի դարու արժէքը: Մելիտարիզմի հասցրած սոսկալի իրկանքները, չքաւորութեան ահռելի պատկերները, մահուան և միքանի հիւանդութիւնների տարածումը, տնյագ հարստանալու դաժան ձգտման վարգացումը, յանցանքների բազմանալը նոյնպէս հրաշալի դարու քողաքակրթութեան սեկողմն են կապւում:

Չնայելով որ հեղինակը շատ մթին գոյներով է նկարագրում անցեալ դարու թերութիւնները, սակայն իւր վերջնական եզրակացութիւնները նա պարփակում է դարձեալ ջերմ յոյսով թէ ապագան երջանկութիւն պիտի բերէ մարդկութեանը: Երջանիկ են հաւատադրողները. և եթէ լաւագոյն ապագայի յոյսըն էլ չլինի, մտածող մարդու համար կեանքը պիտի իսպառ կորցնէ իւր արժէքը. հեղինակի գրքի վերջին խօսքերը հետեւեալն է.

«Այժմ կարող ենք տասնիններորդ դարի առաջագիմութեան և ետադիմութեան ընդհանուր գումարը հանել և որոշ չափով հաշիւ տալ մեզ, թէ ինչ դատաւճիռ կը կարգայ մեր գլխին. ապագան: Տեսանք, որ այս հարիւրամեակը աչքի է ընկնում բացառիկ և բոլորովին չը լսուած առաջագիմութեամբ՝ տիեզերքի և նրա մէջ գործող բարդ ոյժերի գիտութիւնների մէջ: Տեսանք նոյնպէս, որ այս դարը աչքի է ընկնում այդ գիտութիւնների գործադրութեամբ բազմաթիւ նպատակներով, գործադրութեամբ, որը, համապատասխան կերպով ուղղուած լինելով, պիտի կարողանար գոհացնել ամեն մարդու բոլոր պէտքերը, մտցնել ամեն մարդու կեանքի մէջ յարմարութիւն, ուրախութիւն և վեհագոյն հոգեկան վարգացում և սաստիկ քարճրացնել մարդկային բարօրութեան ընդհանուր մակերևոյ:

Թը: Մարդկային գիտութեան սահմանները այն աստիճան լայնացել են, որ մեր առջև բոլորովին նոր հորիզոններ են բացուում նոյնպիսի շրջաններում, ուր՝ թուում էր՝ թէ երբէք չի կարողանալ թափանցել մարդկային խելքը, և քանի աւելի ենք սովորում, այնքան աւելի ենք ընդունակ դառնում ըմբռնելու տիեզերքի շարունակ ընդարձակուող տարածութիւնը: Գիտութեան մարդկանց մասին իրաւամբ կարելի է ասել, որ այժմ նրանք աստուածներ են դարձել՝ բարին ու չարը ճանաչող, որովհետեւ նրանք ոչ միայն կարողանում են ծառայեցնել բնութեան խորհրդաւոր ոյժերը մարդկութեան օգտին, այլև շատ անգամ կարողանում են բանալ՝ մարդկութիւնը մաշող բազմաթիւ չարիքների բուն աղբիւրները, կարողանում են ոչնչացնել ցաւը, երկարացնել կեանքը և անհուն կերպով մեծացնել մարդկային ցեղի ֆիզիքական և հոգեկան վայելքները:

Բայց քանի աւելի է գիտութիւնը բաց անում մեր աչքի առջև մարդկութեան անհուն երջանկութեան հնարաւորութիւնը, այնքան աւելի ստիպուած ենք լինում խոստովանուելու, որ լիովին անընդունակ ենք եղել խելացի կերպով օգտուելու գիտութեան տուած միջոցներից: Ձեռքի տակ ունենալով ամեն ինչ, որպէսզի առանց բացառութեան բոլոր մարդկանց մատակարարենք ամեն անհրաժեշտ պիտոյք, յարմարութիւն և նոյն իսկ փարթամութիւն և միաժամանակ տանք լիակատար հանգիստ ու ժամանակ մտաւոր և գեղարուեստական զուարճութիւններ վայելելու համար, մենք ընդհակառակը՝ այնպէս անաստուած կերպով աղջատել ենք մեր ընկերական, հասարակական տնտեսութիւնը, որ տուել ենք բոլորովին աւելորդ, ուստի և կորստաբեր մեղկութիւն ու փարթամութիւն միայն շատ քչերին, մինչդեռ միլիոնաւոր մարդիկ ստիպուած են ամբողջ կեանքում չարչարուել, տանջուել՝ սոսկ առողջ կեանքի համար անհրաժեշտ պիտոյքների պակասութիւնից: Եւ փոխարէն գիտնական մարդկանց հզօր ջանքերը այդ չարիքների դէմ ուղղելու, տեսնում ենք, ինչպէս ամենաառաջադէմ աղգերի կառավարութիւնները զրահաւորում են իրանց ժողովուրդները ռաից մինչև գլուխ և ալգային հարստութեան ահագին մասն ու բոլոր գիտնական կարողութիւնները վատնում են մարդկային կեանքը, սեփականութիւնը ու երջանկութիւնը կործանող միջոցների պատրաստութեան վրայ:

Առողջութեան աղբիւրները լիակատար գիտնալով հանգերձ, մենք թոյլ ենք տալիս և նոյնիսկ հարկադրում ենք մեր ազգաբնակչութեան մեծամասնութեանը ապրել և աշխատել այնպիսի պայմանների մէջ, որոնք խիստ կրճատում են կեանքը, և բացի այդ՝ տեսնում ենք, որ մեր երեխաներից 50,000-ից մինչև 100,000 հոգի մահի են մատնուած մեր դատապարտելի և յանցաւոր անփութութեան շնորհիւ:

Հարստանալու ետեւից վայրագ կերպով ընկած՝ մենք ոսկին մարդկային կեանքից թանկ ենք համարում, շատերի հա-

մար կեանքը այն աստիճան ծանր ենք դարձնում, որ ինքնասպանութիւնը, խեղազարութիւնը, և յանցանքները օրէցօր աւելի ու աւելի շատանում են: 2ը նայելով որ ունենք աշխատանքը խնայող մեքենաներ, որ մեր կամքին ենք ենթարկել բնութեան յոգեբը, գոյութեան կռիւն այժմ աւելի ևս կատաղի է դարձել, բանթէ երբեք առաջ, և տարեցտարի մեր ժողովրդի աւելի ու աւելի մեծ մասն է իջնում աղքատների գերեզմանները:

Երբ ապագայ դարերի լոյսը կը ցրի մեր նիւթական առաջադիմութեան հրապոյրները, պատմութիւնը անկասկած կ'ստի, որ մեր ղեկավարող շրջանների բարոյական մակերևոյթը ողորմելիի չափ ստոր էր, և որ մենք անարժան էինք տիրելու այն մեծ և բարերար յոգեբին, որ մեր ձեռքն է դրել գիտութիւնը:

Բայց թէև անցնող դարը այդքան բազմաթիւ օրինակներ է տուել մեր ապիկարութեան, նա այնուամենայնիւ տուել է մեզ նաև լաւագոյն ապագայի յոյս: Ըշմարիտ մարդասիրութիւնը, ժամանակակից հասարակական չարիքը ոչնչացնելու հաստատ ցանկութիւնը, հաստատ համոզմունքը, թէ այդ չարիքը հնարաւոր է ոչնչացնել և, վերջապէս, անխախտ հաւատը դէպի մարդկային բնութիւնը — այս ամենը երբեք չէ զգացուել այնպէս ազդու, այնպէս վառ կերպով և չէ աճել այնպէս արագ, որպէս ներկայումս: Դէպի սոցիալիզմն ընթացող շարժումը, որ նկատուում է վերջին տասը տարիների ընթացքում Եւրոպայի և Ամերիկայի բոլոր գլխաւոր երկիրներում, այս բանի ամենալաւ ապացոյցն է: Այս շարժումը զրաւում է որպէս միջին դասակարգի բարձր և աւելի զարգացած մասի մէջ, նոյնպէս և բանուորների շարքերում՝ երիտասարդ սերնդի միտքը: Ժողովուրդը սկսում է հասկանալ հասարակական չարիքների բուն պատճառները, որոնք այժմ փնտստւում են բոլոր դասակարգերին միատեսակ՝ օրհնութեան փոխարէն անէծք դարձնելով գիտութեան պարզանքների շատերը: Եթէ այլ ևս մի բառորդ դար տեի այս կրթիչ ընթացքը, յաջորդ սերունդը միաժամանակ և՛ յոյժ, և՛ գիտութիւն կ'ունենայ անհրաժեշտ բարենորոգութիւններին ձեռնամուկ լինելու համար:

Այժմ ընկած ենք բարենպաստ հոսանքի մէջ: Ունենք մեծ բանաստեղծներ, մեծ գրողներ, մեծ մտածողներ, որոնք սովորեցնում և առաջնորդում են մեզ. ունենք օրէցօր ստուարացող խումբ նախանձախնդիր աշխատաւորների, որոնք տոկունութեամբ լոյս են տարածում և լաւագոյն օրերի մօտենալուն են անձնազոծ ծառայում: Եւ եթէ ներկայ Դարը ականատես է եղել մարդկային պատմութեան մէջ բոլորովին չտեսնուած նիւթական և մտաւոր առաջադիմութեանը, ապագայ դարը լիովին քաղելու է այդ առաջադիմութեան հասունացած պտուղները, բարձրացնելով մարդկային բարոյական և հասարակական կեանքը նոյնչափ նոր, նոյնչափ մեծ և նոյնչափ առաջ չը լսուած

բարձրութեան վրայ: Ապագայի այդ առաջագիմութեան մասին է, որ մարգարէանում է Լիւիս Մորրիսը իր մի կրակոտ ոտանաւորի մէջ, որով և յարմար եմ դատում վերջացնել իմ աշխատութիւնը.

Կը գայ օրը, երբ այս կոռւի, հեծեծանքի ժըխորհց Բարձր ու ազատ եղբայրութիւն կը բարձրանայ փառաւոր. երբ կը ջընջուեն նեղ, եսական ձգտումները սըրտերից, Ու կը լինի մի նպատակ—երջանկութիւնն ընդհանուր: Կը գայ օրը, երբ աշխարհքում, ինչպէս Յիսուս ցանկացաւ, Մարդը կը լինի մարդու համար քընքոյշ եղբայր սրտացաւ:

Կը գայ օրը, եղբայրութիւնն երբ կը լինի զօրաւոր, Քան թէ փոքրիկ այս կապերը, որ աշխարհքն են բաժանում. երբ կը լըռեն թնդանօթներն ու փողերը մեծագոյն, Կ'իջնի զրօշն ու կը մընայ սուրը իրեն պատեանում. երբ որ կընկնեն պատնէշները լեզուների, կըրօնի, Ու կը ձուլուեն մարդիկ իրար—մի մարդկութիւն կը լինի:

Գալով Թարգմանութեանը, կարեւոր ենք համարում դիտելու, որ Ս. Լիսիցեանը առհասարակ այն հազուագիւտ հայ զրագէտներից է, որ գովելի եռանդով և աշխատասիրութեամբ պարապած են Թարգմանութիւններով: Նրա մի քանի յօդուածները կրում են աշխատանքի և գիտութեան կնիք: Ցաւալի է սակայն, որ մինչև այսօր պ. Լիսիցեանը չի կարողանում ընտելանալ հայ լեզուի ոգւոյն և այս պատճառով լեզուն շատ ծանր է, տեղ տեղ գոհճկական, քերականական տրամաբանական համաձայնութիւնից զուրկ, երկար պերիօդներով ծանրացած:

Յուսով ենք, որ ինքը Թարգմանիչը կը համաձայնի մեզ, երբ կը կարգայ մեր ցոյց տուած տեղերը: Հէնց զրբի առաջին գլխում ասում է. «Գրեթէ նոյնչափ նշանաւոր, որչափ և «մեր երկաթուղիներն են և շողենաւները»—է տեղափոխութեան նոր միջոցը երկու և երեք անւանի վելօսիպեդների օգնութեամբ (երես—14)»—ոչինչ հասկանալ չի կարելի այս կտորից: Այս ինչ «է» տառ է, որ միացնում է քերականօրէն անհամաձայն նախադասութեան մասերը, այս ինչ երեք «անւանի» վելօսիպեդներ են: Պարզ է, որ պ. Լիսիցեանը «անւանի» խօսքը գործ է դնում «անիւ ունեցող», «անիւաւոր» և կամ «ակնանի» խօսքի տեղ: «Անւանի» խօսքը նոյն ուղղագրութեամբ կը նշանակի և նշանաւոր, յայտնի, ուստի պէտք էր ուրիշ ձևով արտայայտել խօսքի միտքը: Նախադասութեան

մասերի սխալ և հայերէն լեզուին անսովոր դասաւորութեան օրինակներ էլ բազմաթիւ են գրքի մէջ:

«Աստիճանաւորական խելքի նոյն ապիկարութիւնը մէկ «անգամ հաստատուած սկզբունքը ընդհանրացնելու երևում է. ձեռք փոստային օրգերների գործում» (եր. 22):

Մի քիչ յետոյ նոյնպէս անտանելի ոճ և խօսքերի դասաւորութիւն:

«Երկաթուղիների՝ կառավարութեան ձեռքն անցնելովը, «երբ նրանք կը ծառայեն բազառապէս ընդհանուրի օգտին, «միատեսակ սակագնի սկզբունքը ամենաընդարձակ գործաւորութիւն կը գտնէ, և տարածութեան երկարութեան համար «յաւելեալ վարձը շատ և շատ պակսեցրած կլինի, ինչպէս որ «այդ բոլորէ մեր ներքին թշնամեցութեան մէջ կշռի համար»:

Ահա տեսէք թէ որքան խորթ է մեր ականջին հետեւեալ պարբերութիւնը:

«Սկզբում հեռախօսը յաջողութեամբ կարողանում էր գործել միայն կարճ տարածութիւնների վրայ, բայց կատարեալագործութեամբ՝ ոչինչ չարեց, այլ տարածութիւնը երկարացաւ, և այժմ մենք գտնում ենք և այլն» (եր. 24):

Այսպիսով դուրս է գալիս, որ հեռախօսը կատարելագործութեամբ՝ ոչինչ չարեց, այլ տարածութիւնը երկարացաւ: Այս տեսակ տարօրինակ համաձայնութիւն շատ է պատահում գրքի մէջ՝ օրինակ հետեւեալ երեսում (26) թարգմանիչը ասում է.

«Նրանց անտանները չափազանց խոնաւ լինելով՝ կրակի գործածութիւնը հաւանական է՝ մատչելի է լինում նրանց միայն տարուայ չոր եղանակներին»: Ինչ խօսք, որ պ. Լիսիցեանին բոլորովին անծանօթ է մեր լեզուի՝ գլխաւոր և երկրորդական նախադասութիւնների համաձայնութեան կանոնը: Փոխանակ «խոնաւ լինելով» պէտք էր ասել «խոնաւ լինելու պատճառով» և մի այլ ոճով արտայայտել նոյնը: Պատահում են և գոհակական ոճեր, օրինակ «թաղայ համբաւ» (եր. 24), որ գիտնական գրքի մէջ թաղայ խօսքը բոլորովին իւր տեղումը չէ, որպէս և մեր լեզուի մէջ կամ քիչ պատահող կամ բոլորովին չգործածական վերջաւորութիւններ: Օրինակ տասնեւմէկերորդ գլխում (եր. 36) պ. Լիսիցեանը ասում է տաղանդաւոր նկարիչների մասին, թէ նրանք առհասարակ «սակաւաւոր» են:

«Սակաւաւոր» շատ քիչ պատահող և սխալ խօսք է այս ԼՈՒՄԱՅ

Հասկացողութեան համար, որ հեղինակը ի նկատի է ունեցել: Շատ բառերով կարելի է փոխարինել այս ոճը—որ, հաշուած գիւտ, սակաւաթիւ և այլն:

Բայց գիտնական գրքերի թարգմանչի կողմից մեծ պակասութիւնը լեզուի տաղտկալիութիւնն է: Հայերէն առհասարակ չեն կարդում, իսկ կարդացող դասակարգն էլ կարող է հասկանալ միմիայն լեզուն և ոչ երկար պերիօդներով զբաժ գրքեր: Տեսէք թէ ինչ ծանր լեզուով է թարգմանած այս հրաշալի գիրքը:

Ահա և մի ուրիշ օրինակ.

Ենթադրոււմ են, որ այդ հոլմերը ունեն բազմազան լայնութիւն և բարձրութիւն, պտտուելու և ամեն կողմ շարժուելու տարբեր արագութիւն, ինչպէս գազերի մասնիկները ունեն.—որ այդ հոլմերի թիւը ահագին, գրեթէ անսահման մեծ է,—ուր նրանք պիտի խմբուեն զանազան միաւորութիւնների՝ նայելով իրանց մեծութեանն ու շարժման նմանութեանը, և որ այսպիսով առաջ պիտի բերեն տարրեր, իսկ այս տարրերի փոխադարձ ներգործութիւնը պիտի արտայայտուի բիմիական միաւորութիւնների զանազան եղանակներով, որից պիտի առաջանան մասնկական նիւթի բոլոր ձեւերը:

Խորհուրդ կտայինք պ. Լիսիցեանին իւր գովելի աշխատասիրութիւնը տպարդին չդարձնելու համար ուշագրութիւն դարձնել լեզուի վերայ և գիտնական գրքեր թարգմանելու ժամանակ ձեռքի տակ ունենալ Միխիթարեանների նոյնանման նիւթի վերաբերեալ գրքերը:

3. Բանաստեղծ իդէալիստ Շիլլէր. պատկերազարդ. գրեց Դոկ. փիլ. Ս. Թառայեանց:

Անցեալ տարուայ թուով Ս. Պետերբուրգ հրատարակուած է պ. Ս. Թառայեանցի մի չքնաղ և մեծագիր պատկերազարդ հատոր գերմանական նշանաւոր բանաստեղծ Փրից Հիլլէրի գլխաւորապէս կեանքի և մասամբ գրականական գործունէութեան մասին: Ոչ մեր նկատողութեան ծաւալը և ոչ մեր ձեռքի տակ եղած միջոցները թոյլ չեն տալիս մեզ երկար կանգ առնելու այս նշանաւոր գրքի բովանդակութիւնը պատմելու, ուստի կբաւականանանք մի քանի խօսքով բացատրելու այս գրքի նշանակութիւնը: Հեղինակը բոլորովին իրաւացի կերպով նկատոււմ է յառաջաբանի մէջ, որ մեր գրակա-

նութիւնը աղքատ է և րոպական հանձարների մասին գրած գրքերով, Հեղինակը կամեցել է իւր ուժերի չափով ծառայել մեր գրականութեան, տալով յայտնի չիղէալիստ հեղինակի մանրամասն կենսագրութիւնը: Եւ այս ցանկութիւնը կատարել է Պ. Թառայեանը մեծ աշխատասիրութեամբ և ամենայն երախտագիտութեան արժանի տոկունութեամբ: Այս տեսակ գրքերի ընդհանուր նշանակութիւնը նրանումն է, որ բարձր և վեհ զգացմունքների և առողջ գաղափարների տէր հանձարների գրուածքները դաստիարակող և կրթող նշանակութիւն ունին: Հիլլերի նշանաւոր երգերից և թատերական գրուածքներից Պ. Թառայեանը բաղմամբ և երեսներ թարգմանել է ուսանաւորով և բաւականին սահուն ոճով: Սէրը, ապտութիւնը, յոյսը, աշխատանքը և արուեստը և զեղեցիկը—ահա Հիլլերի աննման երգերի բովանդակութիւնը:

Աշխատանքի բարերար ազդեցութիւնը մարդու վրայ և նրա մեծ նշանակութիւնը հետեւալ տողերով է արտայայտուած բանաստեղծը:

Եւ դու բաղմարդին աշխատանք ազնիւ,
Առաջ ես մղում իմ կեանքի անիւ,
Անընդհատ գործում, շարունակ ստեղծում,
Միշտ կառուցանում, երբեք չես եղծում.
Տիեզերական մեծ շէնքսի համար՝
Աւազ ես կրում անթիւ անհամար,
Բարեկամիս հետ ձեռք-ձեռքի բռնած,
Դու ես թարմացնում իմ հոգին յոգնած:

Հիլլերի ապտութեան սէրը բանաստեղծական բարձր թռիչքներով երևան է գալիս նրա նշանաւոր «Աիլհէյմ Տէլ» գրամայի մէջ: Մի քանի կտորներ այս գրամայից Պ. Թառայեանի թարգմանութեամբ բերուած են գրքի մէջ և կարդացվում են շատ մէծ հաճոյքով: Ահա Տէլլի մենախօսութիւններից մի հատուած:

Ով կամենում է աշխարհքում ապրել,
Պիտի կարենայ կռուել, մաքառել:
Բնութիւնն ինձնից հովիւ չէ ստեղծել...
Իմ կոչումն է միայն զէնքով հալածել...
Միայն նա ունի կեանքի իրաւունք,
Ով որ շարունակ նրան ձեռք է բերում:
Ով թարմ հայեացքով իւր շուրջն է դիտում,
Սեփական ոյժին և Աստծուն դիմում:

Նա դուրս է գալիս ամեն վտանգից,
Եւ չէ վարհուրում ոչ մի փորձութից:

Ահա մի ուրիշ կտոր այս դրամայից, ուր հովիւները իրենց հայրենիքը աղատ տեսնելու իրաւունք են երգում:

Այդ երկիրը մենք ինքներս ենք ստեղծել,
Սեփական ձեռքով տոկուն ջանքերով...
Մէզը ցրել ենք մոայլ դաշտերից,
Եւ արեգակին ձանապարհ բաղել,
Ահարկու ժայռը ջարդել ու փշրել,
Անդունդների վրայ ուղիներ շինել:
Մեր հազարամեայ անհուն աշխատանք
Օտարն է ուզում այժմ ժառանգել,
Եւ մեր սեփական սուրբ հողի վրայ
Մեր ձեռն ու ոտը շղթայով կապել...
Բայց ոչ բռնութիւնն էլ սահման ունի:

Գիրքը աւելի կենսագրական տեղեկութիւններ ունի քան գրականական: Շիլլերեան հարուստ գրականութիւնից ոչ նշանաւոր գիտնականների և բնագիտության գրուածներից հատուածներ և ոչ թէ նրանց կարծիքներ չկան գրքի մէջ: Պ. Թառայեանը առհասարակ կամեցել է ընթերցանութեան գիրք կազմել և ոչ թէ գիտնական տրակտատ գրել: Սակայն այսպիսի ահագին աշխատութիւնը լոյս հանել առանց աղբիւրները յիշատակելու, գրականական տրագիգիայի հակառակ վարձուք է: Գոնէ աղբիւրներից գլխաւորները պէտք էր յիշատակել: Ճիշտ է, Պ. Թառայեանը ասում է, որ ինքը ստրկաբար չէ օգտուել աղբիւրներից, բայց այս արդէն բնագիտի գործը կլինէր ասելու, եթէ Պ. Թառայեանը հաւատարիմ մնար գրականութեան մէջ ընդունուած սովորութեան և ցոյց տար իւր աղբիւրները: Երկրորդ տարօրինակ պակասութիւնը այս գրքի կայանում է նրանում, որ այս հրաշալի թղթի վրայ և սիրուն պատկերներով հրատարակած գիրքը բովանդակութեան զանկ չունի, որ շատ դժուարացնում է կարեւոր գլուխները և տեղերը երկրորդ անգամ կարդալու կամ մի որևէ կտոր ստուգելու ժամանակ: Սակայն այս գիրքը թէ վսեմ բովանդակութեան կողմից և թէ բոլորովին մաքուր գրական լեզուի կողմից արժանի է ուշադրութեան և զանկալի, որ շատ տարածուի: Բայց մի՞թէ այս մեր զանկութիւնը կարող է իրագործուել: Եթէ մեր հարուստները հազարաւոր օրինակներ գրքեր առնեն

և տարածեն ժողովրդի մէջ, ապա ի՞նչ փողեր կ'մնայ նրանց որդիներին թղթախաղի և անառակութեան համար:

ԳԱՐ. ԵՆԳՐԱՐԵԱՆ.

Յովհաննէս Դուրբախեան. ծանօթ պատկերներ. Ս. Պետերբուրգ 1903 թ. գինը 75 կոպ:

Այս գրքի հեղինակը մեր գրականութեան պատահական հիւրերից է. բայց չի կարելի ասել, որ նա բոլորովին օտար լինէր այդ ասպարիզի վերայ: Նա ունի մեր պարբերական հրատարակութիւններում մի քանի յօդուածներ, բանասիրականներ և թարգմանութիւններ: Ըստ երևոյթին Յ. Դուրբախեանը գերադասում է ֆէլիէտոնական ժանրը և ընդունակ է հումորով գրելու: Բայց որովհետև հումորով գրելը դժուարին արուեստ է, իսկ Դուրբախեանը փոքրիկ տաղանդի տէր գրող է— ուստի և նրա հումորը դժուարամարս է, արհեստական: Հումորիստն էլ երգիծաբան է, այսինքն իրան նպատակ է դրնում ծաղրի միջոցով ուղղել մարդուն, բայց նա չպէտք է ապաակէ, չպէտք է բարկացկոտ և կծու լինի. նա պէտք է ծաղրէ քարեացտկամբար (եթէ կարելի է այդպէս ասել), նա աւելի սրախօս է լինելու քան հեգնող: Ռուս վիպասան Շչեգրինը կամ Ռ. Պատկանեանը իր մի չարք բանաստեղծութեանց մէջ— բուն երգիծաբան է՝ հեգնող ու մտրակող. Գոգոլը, Պարոնեանը, Քասիմը, Ռ. Պատկանեանը իր Նախիջևանի բարբառով գրած պատկերների մէջ— հումորիստ են: Նրջանակը որոշել անկարելի է, բայց հեղինակը ինքը պէտք է զիտենայ չափը: Բայց Ա. Դուրբախեանը այդ չափը չգիտէ. մի բանասիրականում նա կարծես ապտակող է, միւսում— սրախօս պատմիչ: «Ծանօթ պատկերներում» էլ նոյնպէս՝ չես իմանում, թէ հեղինակը լուրջ է խօսում, թէ ծաղրում է: Այդ է պատճառը, որ գիրքն էլ տարօրինակ տպաւորութիւն է թողնում՝ մի քանի գլուխներ շատ լաւ են գրուած, մի քանի տիպեր (ինչպէս՝ Տէր Խաչատուրը, Բադալը և այլն) լաւ են դուրս բերուած և կենդանի գծած, տեղ տեղ շատ սուր զիտողութիւններ են երևում և ճշգրիտ, իրական պատկերներ են նկարագրուած— բայց ընդհանուր առմամբ ամբողջութիւն չի ներկայացնում չարադրութիւնը: Գրքի անունը «Ծանօթ պատկերներ» է և դա համապատասխան

նում է բովանդակութեանը, որովհետեւ մեր առաջ անցնում են գաւառական քաղաքի ծանօթ տիպերը, խմբուած եկեղեցու իբրեւ կենտրոնի շուրջը: Ուր են կատարւում դէպքերը—յայտների չէ, գուցէ և նոր Նախիջևանում, որովհետեւ մեզ մօտ էլ կան Դուրբախեանի դուրս բերած տիպերը, բայց մեզ մօտ դրանք հին ժամանակի բեկորներ են, ուստի եթէ մեր քաղաքի կեանքն է դուրս բերուած, պէտք է ասել, որ տիպերը և դէպքերը «հին սերնդի» պատկերն ու կեանքն են տալիս և ոչ թէ նոր: Յամենայն դէպս հեղինակը իւր նիւթը վերցրել է կեանքից և ո՛վ գիտէ քանի քանի գիւղերում և քաղաքներում այժմ էլ գոյութիւն ունին երեցփոխ Բաղաչներ, տիրացու Սիմօններ, Տէր Խաչատուրներ ու Մարկոս Աղաներ: Դրանք տեղական ոյժ-են, պահպանողական ոյժ, որը նոյն չափ տգէտ, որչափ և եսասէր ու փառամոլ: Դրանք «գաֆիթ» են անում ասպարէզը ու չինական պարիսպներով շրջապատելով այն, անասելի ընդիմադրութիւն են ցոյց են տալիս ամեն մի նոր խօսքի, նոր հոսանքի, կենդանի գործի, լուսատու զաղափարի: Սերունդ է գալիս, սերունդ է գնում,—բայց Տէր Խաչատուրները մնում են կանգուն շնորհիւ իրանց ձեռք բերած գիրքին —ժողովրդի տգիտութեան ու այդպիսի կարիերիստ մարդկանց նպաստող պայմանների: Նրիտասարդ սերունդը կուռում է նրանց հետ, ծաղրում է նրանց, ապտակում է նրանց արարքը—բայց տապալել հին կուռքերը նրան չի յաջողում: Բազմազլխանի ցեցեր են դրանք՝ «Քաղաքում գտնուած բոլոր հասարակական հաստատութիւնների մէջ Տէր Խաչատուրը կամ նախագահ է, կամ հոգարարձու և կամ պատուաւոր անդամ, իսկ հոգևոր կառավարութեան վրայ նա նայում է՝ ինչպէս իր սեփական դուքանի վրայ: Կոնսիստորի քարտուղարը, առաջնորդը, սինոդի անդամները նրան յարգելով—յարգում, սիրելով սիրում են. նրանց յարգանքների ու սիրու գաղտնիքը Տէր Խաչատուրը մէնակէինքն է իմանում. թիկ տուած այդ չինական պարսպին՝ տասնեակ տարիների ընթացքում նա ամբողջ Գ. քաղաքը սուսիկ-փուսիկ իր չնչին լեւ-ին է ծառայեցնում: Անշուշտ Մարկոս աղայի աջակցութեամբ՝ Մարկոս աղան Տէր Խաչատուրի շատ մօտիկ բարեկամն է. նա չարչիութիւնից է սկսել իր գործը, վաշխառութեամբ էլ, կարծեմ, ուզում է վերջացնել. ստոր կեղտոտ և գող արարած է Մարկոս աղան, բայց Տէր Խաչա-

տուրի կամքը սրբագործել է (?) ժողովրդի աչքում»:

Անկեղծ եմ ասում ձեզ—սրանք են մեր տունը քանդող-
ները. որքան շուտ կարողանանք թուլացնել *դրանց* ոյժը և
ազդեցութիւնը, այնքան շուտ կլինի մեր յառաջադիմութիւնը:
Դրանց դեմ կռուելու միջոցներից մէկն էլ այն ծաղրը ու հեզ-
նութիւնն է, որ գործածում է «Մանօթ պատկերների» հեղի-
նակը:

Կռուքերը տեղից շարժուել են, բայց դեռ չեն տապա-
լուել: Նրիտասարդ սերնդին, նրա ամենալաւ ներկայացուցիչ-
ներին, դեռ չատ բան կայ անելու թէ գրչով և թէ գործով:

ՄԻՆ. ԲԵՐԱՅՐԵԱՆ

Ստացուած գրքեր

- Պրոֆ. Ռ. Ըօլլէս. Հրաշալի դար. Թարգ. Ստ. Լիսիցեան. Թիֆլիս 1904.
- Բժ. Ա. Բուդուղեան. Մտերմական խորհուրդներ պատանիներին: Ս. Պ. Բ. 1904.
- Փուլտոն և Ստեֆենսոն. փոխադրեց Ն. Զիգլանեանց. Տըփուսիս 1904.
- Հայոց նոր վկաները (1155—1843). գիտական հրատարակութիւն. աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի և Հ. Աճառեանի. Վաղարշապատ 1903.
- Ճշմարիտ մեծութիւնը. արեւելեան աւանդութիւն. հրատ. տիկ. Զաքեյի. Ս. Պ. Բ. 1904.
- Ենովք Տէր Արիստակէսեան. Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութիւնը. Մոսկուա 1904.
- Յովհ. Կարապետեան. Քրիստափոր Կարա-Մուրզա. հրատ. Գ. Մելիք-Կարապետեանի № 5. Թիֆլիս 1904.
- Վ. Փափագեան. Մեծ փականք և առիւծի մահը. Թիֆլիս 1904.
- Դարվինիզմ. կազմեց Ս. Բալադեան. հրատ. Գ. Գալստեանի, Թիֆլիս 1904.
- Իշխ. Ա. Սմբատով. Դաւաճանութիւն. Վրաստանի անցեալից դրամ. լեզենդ 5 գ. Թարգմ. Զ. Տէր Գրիգորեան. արտատպած «Ճարագից»: Թիֆլիս 1904.
- Քամալեանց Ս. Ժամանակը ոսկի է. ազատ փոխադր. Ֆ. Հոֆմանից. պատկերազարդ. Թիֆլիս 1904.
- Ա. Մէնզլիս. Կրօնի պատմութիւնը. ռուս. Թարգմ. Էմմանուէլ քահ. Նազարեան. Ալէքսանդրոպոլ 1904.
- Էմ. քահ. Նազարեանց. Լեզուի հարցը. Մոսկուա 1904.
- Յար. Նսայեան. Արեւցողի զատիկը. Թիֆլիս 1904.
- Н. Адонцъ. Марзбанъ Васакъ передъ судомъ историковъ. С. П. Б. 1904.
- Յար. Թումանեան. Արտաւազդ երկրորդ. 4 պատկերով. Թիֆլիս 1904.
- Զիւանու քնարը. հ. երկրորդ. հեղինակի պատկերով. Վաղարշապատ 1904.
- Ատրպետ. Երկերի Ս. գիրք, Թաւրիզ 1904.
- Մուրացանի երկասիրութիւնները. Ա. Թիֆլիս 1904.

Նոր լոյս տեսան.

- Գ. եպ. Սրուանձտեանի երկասիրութիւններ. Ա. ՀԱՄՈՎ ՀՈՏՈՎ. Թիֆլիս. 1904, 1. ր. 25 կ.
- ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, ԴԻՐՔ Զ Դաւիթ կաթողիկոս, մասն Ա. Թիֆլիս, 1904 էջ 760. գ. 4 ա:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՐՁԵԱԼ ՄԻ ՓԼՍՏ

Դարձեալ մի փաստ մեր հասարակական բարձր ու վարքերի ապակասութեան և հայ մամուլի անկման: Մի փաստ, որի առջև նսեմանում են և չքանում մարդկային ստոր հակումների շատ խոշոր արտայայտումներ:

Ասպարէզը դարձեալ Բագուն է, հերոսը դարձեալ այն չրջանիցն է, որ մի յանցաւոր թիւրիմացութեամբ ընդունուած է անուանել «իտեղիգենցիա»:

Պատմենք եղելութիւնը:

Սրանից մի քանի տարի առաջ Բագուն տեղական մամուլին մօտիկ անձինք հիմնում են մի ինչ-որ ընկերութիւն և անունը դնում «Կանանց պաշտպանութեան ընկերութիւն», որի նպատակը պիտի լինէր ազատել վերջնական անկումից այն ողորմելի կանանց, որոնք հանգամանքների շնորհով ակամայ ընկել են անբարոյականութեան գիրկը: Հիանալի նպատակ և գովելի ձեռնարկութիւն: Համայն մարդկութեան լաւագոյն մասն աշխատում է այդ նպատակը իրագործել, չի կարողանում, Բագուն «իտեղիգենցիան» յանձն է առնում իրագործել—ինչու չը ծափահարել: Եւ տեղական մամուլը սկսում է այնպիսի ռեկլամներ շուայել մեծանուն ընկերութեան համար, որոնց կարող էր նախանձել մի ամենափայլուն օպերետային աստղ:

Անցնում են քանի տարիներ, ռեկլամները քանի գնում այնքան առատանում են, բայց թէ ինչ է անում ընկերութիւնը, կարողանում է արդեօք գէթ մի էակ ազատել անկման անդունդից, այս դեռ ընկերութեան պատմութեան բարձրագոյն գաղտնիքն է: Մի գեղեցիկ օր ընկերութեան վարչութեան մէջ երևան է գալիս մի ինչ-որ Ռուբէն Յովհաննջանեան: Այդ պարոնը «Մշակ» լրագրի գլխաւոր աշխատակից-

ներից մէկն է և այն աշխատակիցներէց, որոնք վերջին տարիները մեր հասարակական բարձր ու վարքերի ղեկավարների գերը վերցրել են կապալով: Նորանք այլ կերպ չեն խօսում «բարոյականութեան» մասին, եթէ ոչ փրփրած բերանով և կուրծքները ծեծելով: «Մշակ» լրագիրը, որ բաղդ ունի Ռուբէն Յովհաննջանեանների հովանաւորութիւնը վայելելու, տպում է «Կանանց պաշտպանութեան ընկերութեան» առիթով խորիմաստ յօդուածների մի երկայն չարք ղեկավարութեամբ նոյն Յովհաննջանեանցի, որ յանձն է առած լինում ընկերութեան անունը համայն աշխարհին յայտնի կացուցանելու: «Մշակի» ընթերցողները համոզուում են, որ կայ Բագում մի հիմնարկութիւն, որ չուտով, կարճ միջոցում մեր ժամանակակից Սողոմը պիտի մաքրի բոլոր ապականութիւններից և պիտի վերականգնի այնտեղ բարձր ու վարքերի կատարեալ մաքրութիւն:

Մինչ «Մշակը» լեկլամներ է անում, ընկերութեան մէջ թագուն-թագուն կատարւում են սոսկալի դէպքեր: Դուրս է գալիս, որ այն հիմնարկութիւնը, որ կոչուած է անբարոյակա-նութեան դէմ կռուելու, ինքը ամենից աւելի նպաստում է անբարոյականութեան տարածուելուն ղեկավարութեամբ վարչութեան անդամ և քարտուղար Յովհաննջանեանցի: Հասարակութիւնը ուշադրութիւն է դարձնում, բարձրացնելով ընկերութեան գաղտնի գործերը ծածկող վարագոյրի մի ծայրը և սոսկումով ու զգուանքով յետ քաշում: Մի քանի պարոններ քաջութիւն են ունենում ընկերութիւնից հաշիւ պահանջելու: Բըն-նութիւնն է նշանակւում և քննողները պարզում են ընկերութեան վարչութեան մէջ եղեռնագործութեան հաւասար գուցէ աւելի քան ինքը եղեռնագործութիւնը սոսկալի արարքներ: Ընկերութեան հովանաւորութեանը դիմող կանայք ապահովուած չեն լինում վարչութեան, քիսաւորապէս նրա դիրիժօրի Ռուբէն Յովհան-ջանեանի անկոչ «հովանաւորութիւնից»: Ընկերութիւնն ունի ապաստանարան, ուր ժամանակաւորապէս ընդունւում են «ընկածները» իբրև մի կայարան, ուր նրանք պիտի մաքրուին և վերադառնան օրինաւոր հասարակական շրջանը: Երեւակայեցէք, որ այդ ապաստանարանը Ռուբէն Յովհաննջանեանի վարչութեան անդամ ու քարտուղար դառնալու օրից սկսում է կատարել... միջնորդի դեր: Թէ ինչ միջնորդի—դուք գուշակում էք... Գննիչ յանձնաժողովը հաստատել է չորս դէպք, երբ Ռուբէն Յովհաննջանեանցը ինչոր հարուստ հովանաւորների

և ապաստանարանում գտնուող խեղճ էակների մէջ միջնորդի դեր է կատարել, աշխատելով, որ այդ էակները անցնեն հարուստների «հովանաւորութեան» տակ Այս մասին նա ինքն անգամ գրաւոր բանակցութիւն է ունեցել երկու կողմերի հետ:

Գործելով հանդերձ «յօգուտ խեղճների», պարոնը չի մոռացել և ինքն իրան: Չէ որ նա էլ մարդ է, ունի իւր պահանջները և այն էլ երիտասարդ մարդ: Քննութիւնը պարզել է, որ «Մշակի» բարոյախօսը առանձնապէս հալածել է մի ոմն Է. ազգանունով աղջկայ, որ, երեխ, պապաստանարան մտնողների մէջ, ամենից աւելի գրաւիչն է եղել պարոնի համար:

Ահա ինչպէս են նիարագրում Բագուի ոռւս լրագիրները այս եղկելի պատմութիւնը:

«Անբարոյական նպատակին հասնելու համար, ասում է «Каси́й» լրագիրը, նա սկսել է վախեցնել ապաստանուած «օրիորդ Է.-ին, սպառնալով ոստիկանութեան ձեռքով նրան «աքսորել Հաչտարխան: Կարգադրել է, որ նրան պահեն ա. «ապաստանուողներից առանձին և սոված: Հսկողութիւն է նշա. «նակել յամառ աղջկայ իւրաքանչիւր քայլի վրայ: Խառնուել է «նրա մասնաւոր կեանքի մանր բաների մէջ և սկսել է հալածել «մի ուրիշ ապաստանուածի, տիկ. Ե.-ին, երբ սա Է.-ին ընդու. «նել է իւր բնակարանը՝ ապաստանարանում:

«Երբ այս բոլոր խիստ միջոցները չեն խախտել Է.-ի բա. «րոյական զարմանալի հաստատակամութիւնը, մեղադրուած «Օգանջանը տակտիկը փոխել է: Նա սկսել է Է. ին ուղարկել «քաղցրաւենիք, ծաղիկներ, ձեռնոցներ, անուշաոտ իւղեր և «սիրահարական նամակներ:

«Է.-ն խիստ միջոցներին դիմացել է, բայց սիրալիր վար. «մունքը խախտել է նրա հաստատակամութիւնը: Նա ընդունել է և՛ քաղցրաւենիքը, և՛ ծաղիկները, և՛ ձեռնոցները, և՛ նս. «մակները: Աւելի. նա պատասխանել է պ. Օգանջանի նամակ. «ներին և վրդովուած մինչև հոգու խորքը պ. Օգանջանի ան. «բարոյական վարմունքից, ինչպէս ընկերութեան քարտուղարի. «ն մարդու, համաձայնուել է ընկերութեան բիւրօյում հաշուա. «պահի պաշտօնն ընդունել, ուր նա ծառայել է մինչև այն «ժամանակ, մինչև որ հանդիպել է տիկ. Մդիվանին, որ նրա «բիւրօյում ծառայելը համարել է անյարմար:

«Այնուհետև պ. Օգանջանը կռիւ է յայտնել վարչութեան «անդամ տիկ. Մդիվանիւ գէմ, որ վերահսկել է ապաստանա. «րանի և բիւրօյի գործունէութեանը և յայտնել է այն պատ. «ճառով, որ տիկ. Մդիվանին ընդդիմադրել է նրա և Է.-ի «վերջնական մերձաւորութեանը: Օգանջանովը իւր ազդեցու. «թեանն է ենթադրել ապաստանարանի տեսչուհուն: Ա. պապաստանարանը նա յաճախել է գիշեր ժամանակ և հար-

բաժնի: Յաճաճախել է նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ կա-
«յացած էր վարչութեան որոշումը - «Ընկերութեան քարտու-
ղար պ. Օդանջանովին չը թողնել ապաստանարան»:

Մենք ընդհատում ենք այստեղ տխուր պատմութիւնը,
առաջ չենք գնում, խնայելով մեր ընթերցողների համեստու-
թեան զգացումը:

Առաջ բերելով այս բոլորը, «Տարազ» չաբաթաթերթը
իրաւամբ կոչում է.

«Այս դէպքը հարիւրաւորներից մէկն է: Տարիներ չարու-
նակ գողալ յանուն ազատամտութեան և լինել աւելի խաւար,
քան ինք խաւարը, քարոզել համարձակութիւն և հա-
ւարակական անվեհերութիւն և լինել աւելի երկչու, քան
սողունը, աղաղակել յանուն բարոյականութեան և ապականել
բարոյականութեան տարրական օրէնքները — այս է պատկերը
«մի ամբողջ խուժանի»:

Ինչո՞ւ «Տարազը» չի տալիս այդ խուժանի անունը: Մի-
թէ այս գաղտնիք է: Մարդիկ իրանք չեն թագցնում իրանց
մրոտ կերպարանքը և ասպարէզ են գալիս դարձեալ բարձ-
րաձայն դուռալով: Ռուբէն Յովհանջանեանցի քստմնելի արար-
քը համարձակօրէն դատապարտեց գրեթէ ամբողջ Կովկասեան
մամուլը, ոչ ոք նրան պաշտպանելու չափ չը ստորացաւ: Բացի
մի հատիկ «Մշակից» և նրա գլխաւոր աշխատակից Լէօնց: Ո-
րովհետեւ յանցանքը պարզ է լոյսի պէս, հերքել անհնարին է,
«Մշակը» ճգնում է իւր աշխատակցի կեղտը լուանալ, անուա-
նել նրա արարքը «թեթեամտութիւն»:

Կարելի է արդեօք աւելի սոսկալի անկման հասնել: Մէկը
թաւալում է կեղտերի մէջ, միւսը ճգնում է ազատել նրան և ինքն
էլ գլորում է: Սակայն մենք չենք զարմանում բնաւ այս հան-
գամանքի վրայ: Փինաչութիւնը, որ մեզանում ազատամտու-
թեան դրօշակի տակ է պատսպարուած, աւելի վայելուչ դերի
ընդունակ չէ: Նրա կոչումն է կարկատել ամեն ինչ և նոր կը-
տորը յարմարեցել կեղտոտ լաթերին: Այսօր Յովհանջանեան-
ներն և նրանց փաստաբան Լէօներն ինչ ասպարիզում, վաղը
նրանց կը փոխարինեն ուրիշ համանմանները և այսպէս կը
չարունակուի մինչև այն ժամանակ, երբ մեր ընկերական
կեանքի ասպարէզը կը դադարի Լէօներին և Յովհանջանեան-
ներին սննդող պաշարը հող դառնալ: Սպասենք այդ ժամանա-
կին առանց վրդովուելու: Իրանք էլ գիտեն, որ այդ օրը
գալիս է:

Ա. Ե.—«ՄՂԱԿԻ» ՄԵՍԻՆ

Ոմն պ. Ա. Եզն.-ն «Տարազի» վերջին համարներում «Մշակ» լրագրի ուղղութիւնը ենթարկում է բաւական լուրջ քննութեան և եզրակացութիւնը, ի հարկէ, չի կարող մխիթարական լինել այն մի բուռն մոլեռանդների համար, որոնք դեռ շարունակում են կարծել, թէ «Մշակը» ուղղութիւն ունի:

«Խնդիրը նրանումն է որ մեր «Մշակական» տափակութիւնը պէտք է աշխատէր, ճշնէր պարզել այն, թէ ինքը իբրև արտայայտիչ որոշ հասարակական ուղղութեան, արդեօք կանգնած է այդ բարձրութեան վրայ, արդեօք նա կարողանում է ղեկավարել հասարակական միտքը, արդեօք նա ներկայացնում է աւանգարտը հասարակական տնտեսական հոսանքի և արդեօք այն միջոցները և ձևերը, որով ղեկավարւում է «Մշակը», ունի՞ն որոշ գործնական նշանակութիւն և բաւարարութիւն տալիս են կեանքի պահանջներին: Ահա խնդիրներ, որոնց լուծումը, նախ քան աշխատելը հասարակական միտքը ղեկավարելու, ամեն մի պարբերական թերթ պէտք է աշխատի առաջուց պարզել իրեն: Եւ յիշում եմ երբ Ռուս մամուլը շատ արդարացի կերպով սկսեց այս հարցը դնել հայ հասարակական կեանքում, «Մշակը» զարհուրած այն մտքից որ իրեն անւանում են յետադիմական, սկսեց հայհոյանքներ տեղալ, սակայն հարցը մնաց բաց:

Ըստ երևոյթին, պ. Երզ.-ն դեռ թարմ երիտասարդ է և տակաւին լիովին համոզուած չէ, որ «Մշակը» եթէ մի որոշ ծրագիր ունէ, այդ հէնց հայհոյելն է և Լէօների ամբողջ բարոյական և մտաւոր ընդունակութիւնը հէնց յիշոցներ շարադրելումն է: Բայց պ. Երզ.-ն ուզում է մի որևէ նիւթ գտնել գատարկապօրոյ թերթում և գտնում է.

«Վերցրէք «Մշակը» և կգտնէք ամեն տեսակ ռզով գրուած յօդուածներ և կդերական և լիբերալ և բիւրօկրատիական ու սօցիալական մի կատարեալ քաօս: Սա որոշ ուղղութիւն չունեցող մամուլի բնորոշ յատկանիշն է: Մամուլը, թերթը պէտք է ունենայ մի որոշ ուղղութիւն, նրա համար պէտք է պարզ լինին խնդիրները, նա պէտք է համոզուած լինի, որ խնդիրների լուծման այս ինչ ձևը միակ անհրաժեշտն է և պէտք է աշխատի մտքնել կեանքում, պէտք է աշխատի կեանքը տանել այդ ուղղութեամբ, հետևապէս ինչ որ զրա դէմ է, նա վնասակար է և յետադէմ և պէտք է աշխատել հեռացնել, սակայն որովհետև մեր բուրժուական մամուլը չունի որոշ ծրագրուած սկզբունքներ, որոշ ուղղութիւն, ուստի լցնում է իր էջերը ամեն ինչով:

Բացի սորանից կը գտնէք բազմաթիւ հարցեր գրուած «Մշակում»-այս ձևով. «Այս ինչ խնդիրը այսպէս է, այն ինչը այնպէս: Մարկոսը այսպէս է ասում, Կիրակոսը այնպէս. ինչպէս ուզում էք հասկացէք. հարցերի լուրջ ուսումնասիրութիւն, որոշ աշխարհայեացք այդտեղ խնդրի մասին նա չի ներկայացնում. օր. կարծեմ Մշակի 15 համարում գրուած էր առաջնորդող յօդուած «Համայնքի» մասին և ինչ էր եզրակացութիւնը:

Հայը դրուած է հրապարակի վրայ, եւ մանրամասն դեռ չի ուսումնասիրուած, իսկ անհրաժեշտ է, որ նա լուրջ կերպով ուսումնասիրուի»:

Ահա քեզ մարգարիտներ. թերթը տալիս է խնդիրներ, հարցեր, բայց ինքը չունի այդ մասին կարծիք, որոշ աշխարհայեացք: Ամեն թերթի համար պէտք է վճուում լինեն այն խնդիրները, որոնց ուզում է տալ հասարակութեան և որպէս զի կարողանայ առաջնորդել հասարակական կեանքը, հասարակութիւնը չը պէտք է տայ դրա պատասխանը, դա ղեկավարող պարբերական մամուլի պարտականութիւնն է»:

Բայց պ. Երզն չարունակում է խրատել «Մշակին» և յոյս ունի որ իւր խօսքերը որ և է ազդեցութիւն կունենան:

«Կեանքը սահում է, հասարակական երեոյթները ամեն քայլափոխում ստեղծում են նոր պայմաններ, նոր կենսական հարցեր, նոր հրատապ խնդիրներ. սակայն մեր բուրժուական լիբերալիզմը կամ «մշակական մահիճը» քարշ է գալիս հասարակական երեոյթների պոչին: Ինչն է պատճառը գլխաւորապէս այս դրութեան, չէ որ «Մշակը» ամէն բոլոր ամեն «քայլափոխում ըստ երեոյթին ցանկանում է կամ աւելի շուտ կարծում է, որ նա ներկայացուցիչ է ազատամիտ հոսանքի:

«Սակայն սա մի թիւրիմացութիւն է, որովհետեւ ներկայ «Մշակը» տպւում է նախկին «Մշակի» փառքի բեկորներով, ճեղ ուզում է սնուցանել մեր հասարակութիւնը Արծրունու հայկական կեանքը մտցրած, հայ հասարակութեան մէջ պատերաստած նոր խնդիրների փշրանքներով որոնք ներկայումս չանկարող են բաւարարութիւն տալ, անկարող են ղեկավարել հասարակական միտքը»:

Նախկին «Մշակի» փառքը թաղուել է Արծրունու հետ և ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետեւ հէնց այդ նախկին «Մշակի» գաղափարներն էլ մի առանձին խտութիւն չունէին և շատանգամ երեխայական էին: Եւ իզուր է պ. Երզն վրդովւում գոչելով.

«Սակայն մեր մշակական բուրժուաները դեռ ևս ապրում են անցեալով, դեռ ևս մնում են անշարժութեան մէջ,

«ստեղծել են մի լճացած կեանք և անցեալի մէջ են գրում
հասարակական միտքը ղեկավարող սկզբունքները: Մեր հա-
սարակական կեանքը ուզում են քարշ տալ դէպի յետ, դէպի
անցեալը: Ժամանակ է «մշակականներին» յիշել Արծրունու
«խօսքերը»: «Մորա պատիւ են պահանջում իրանց համար,
«որովհետեւ նորա անցեալ են, իսկ մենք պատիւ ենք
պահանջում մեզ համար, որովհետեւ մենք ապագայ ենք»:
«Որ Մշակը անցեալ է, ապրում է անցեալով՝ դորա պարզ
ապացոյցն է նորա ամբողջ գործունէութիւնը, նրա արժարժած
«մտքերի յետադիմական ձևը — մտքեր որոնք անշնորհք կրկնու-
թիւններ են Արծրունու հայեացքներին: Յետագայում մենք
«կը խօսենք Մշակի դրած հետեւեալ հարցերի մասին. կաշ-
«խատենք ցոյց տալ թէ որքան բեակցիօն կերպով է վճռում
«այդ խնդիրները»:

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

ՏՈՒԲԵՐԿՈՒԼԵՕԶԻ ՊԱՏՈՒԱՍՏ. Կոխի նախկին աշակերտ և Բելցիգի սանատորիայի տեսուչ պրոֆեսսոր Մելլերը, որ երկար տարիներ զբաղուած էր տուրերկուլեօզով, հաստատում է, որ կարելի է բժշկել այդ ախտանքի հիւանդութիւնը, սառնարիւն կենդանիների տուրերկուլեօզի մանրէները (микробъ) պատուաստելով մարդուն. երկու ամսուայ ընթացքում նա պատուաստել էր իր երակում 4 անգամ, սկսելով 1901 թուի մարտի մէկից, օձի տուրերկուլեօզից գոյացած չիճուկով, իսկ նոյն տարուայ դեկտեմբերին, նա պատուաստեց իրեն մարդու տուրերկուլեօզի կիթը (эмульсия) և չվարակուեց:

Այս փորձը in animi nobili, որով գիտուն մանրէաբանը ուզում էր բացատրել իւր տեսութիւնը, իր վերայ փորձեր կատարելով, անյայտ մնաց ժողովրդից. միայն այժմ այդ փորձերի հետեանքները յայտնուեցին ժողովրդին, ինչպէս երևում է քաջ գիտնականը. պատուաստումից երկու ամիս յետոյ լղարեց և 15 ֆունտ պակասել էր նորա մարմնից. բայց առհասարակ իրան շատ լաւ է զգում: Ներկայումս նա կրկին ձեռք բերկց այդ 15 ֆ. և բոլորովին առողջ է և բոլորովին ազատ է համարում իրան ամեն վտանգների: Բերինգի փորձերը եզների վրայ ամենին յայտնի է. նա գործադրում էր Պաստէրի միջոցը. Մելլերը առաջինը ուզեց հաստատել բոլորովին հակառակը, գործադրելով մարդու պատուաստելու համար ստորին գործարանաւորների տուրերկուլեօզի մանրէները. դորա համար նա վերցրեց անթոյն օձերի բազմատեսակ ցեղեր. արդէն 1895 թուին բժիշկ Նիւբարը ուշադրութիւն դարձրեց աւագանների մէջ ապրող մի քանի ձկների բացիւնների վրայ. նրանից յետոյ շատ գիտնականներ զննել են սառնարիւն կենդանիների տուրերկուլեօզը. օրինակ գորտերի, կրէայի, օձերի: Հարց էր առաջանում, որ նախ պէտք էր որ այդ մանրէն պատուաստել նոյն ցեղի ուրիշ կենդանուն և յետոյ միայն չիճուկ պատրաստել մարդու համար: Այդ մտքով երկու փորձ արդէն կատարուել է: Բժիշկ Ֆրիդմանը գործադրում էր կրէայի մանրէները, իսկ Մելլերը պատուաստեց իրան օձի հեղուկով: Եթէ այդ փորձերը կը կրկնուին և յաջող հետեանք

ԱԿԱՆՋԻ, ԲԿԻ, ԿՈԿՈՐԴԻ ԵՒ ՔԹԻ ՀԻՄՆԴՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՆԵՐԻՆ

Կազմեց բժշկապետ Մամսոն Մալսուրեանց.

Типографія Т. М. Ротинянцъ Голов. пр., д. № 41.

„ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ„

ՀԱՏՈՐՆԵՐ VI—XV

Ցանկալով օր առաջ հրատարակութեան տալ մեր ժողոված պատմական հարուստ նիւթերը և շունենալով միջոց մեր սեպհական ծախքով լոյս ընծայիլ նոցա, սորանով բաց ենք անում «ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ժողովածուի առ այժմ հետեւեալ 10 հատորի համար բաժանորդագրութիւն.

Դիրք Զ. ԴԱԼԻԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ մասն I (մամուլի տակ)

» Է.	»	»	»	II
» Ը. ՍԻՄԷՅՆ	»	»	»	II (I տպուած է)
» Թ. ՂՈՒԿԱՍ	»	»	»	II (» »)
» Ժ.	»	»	»	III
» ԺԱ. ԵՓՐԵՄ	»	»	»	I

» ԺԲ. ՄԱՆՈՒԷԼ ԿԻՍԻԻՂԻՍԵԱՆԵՅԻ

- » ԺԳ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐԻՔ ԺԶ—ԺԸ ԴԱՐՈՒՅ՝
1. Յովհաննէս Արճիշեցի: 2. Գրիգոր դպիր: 3. Դաւիթ Բաղիշեցի: 4. Բարսեղ Վարդեցի: 5. Բարդուղիմէոս Ըուշանցի: 6. Վարդան մեծ Բաղիշեցի: 7. Յովհաննէս Սեբաստացի պատմիչ: 8. Իսահակ Սահրատեան: 9. Յարութիւն Խայֆայեան: 10. Յովհաննէս Զահարաթունեան: 11. Ղևոնդ Տոսպեցի: 12. Անգր Վասպուրական աշխարհի: 13. Յաջորդութիւնք Վանայ բղեշխից: 14. Ժամանակագրութիւնք անյայտ պատմչաց:

» ԺԴ. ՅԻԶԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ԺԵ—ԺԸ ԴԱՐՈՒՅ՝

» ԺԵ. ՆԵՂԻՍԻՐՔ ՆԱԽՆԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ:

Այս 10 հատորներից իւրաքանչիւրը բաղկացած կը լինի 600—900 էջերից տպուած «Դիւանների» դիրքով:

Ամբողջ 10 հատորի տպագրութիւնը կվերջանայ 5 տարուայ ընթացքում:

Վեցերորդ հատորը տպւում է և շուտով լոյս կտեսնի: Բոլոր հատորները միաժամանակ մամուլի կյանքնուկն երբ բաժանորդների թիւը կհասնի ՀԱՐԻԻՐԻ:

10 ՀԱՏՈՐԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 30 ՌՈՒԲ-
ՀԻ: Տպագրութիւնից յետոյ ամեն մի հատորը կարժենայ
4—5 ռուբլի:

—
Մեր ժողովրդագրական հաւաքածոյի հրատարակու-
թեան մասին կտանք առանձին ծանուցում:

Պւլսենան, այն ժամանակ մօտակայում կարելի կլինի մարմինը տուբերկուլեզի վարակումից անընդունակ դարձնել:

ԱՆՔՆՈՒԹԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ. Բժիշկ Ռիչարդսոնը անքնութիւնը բժշկելիս զտնազան քնեցնող միջոցների փոխարէն առաւելութիւն է տալիս ֆիզիքական և մեքենական միջոցներին: Անհրաժեշտ է ննջարանի օդը մաքրելու և լաւ կլինի մի պատուհան ամբողջ գիշեր բաց թողնել: Սենեակի տաքութիւնը պէտք է լինի 15 աստիճան: Արեան չըջնառութիւնը ուժեղացնելու համար հարկաւոր է մարմինը տաք պահել. մի քանի դէպքերում մեծ ծառայութիւն են անում տաք փաթեթը փոքր վրայ. և տաք շիշերը ոտների մօտ. գլուխը և վիզը պէտք է բաց մնան մարմնի բովանդակ զգայութիւնը թուլացնելու համար: լոյսը, ուժեղացնելով ներքին զրգուումը և աւելացնելով տուրկաւոր հէնց այդ բանով դիտակցութեան յուզմունք է առաջացնում, որ և խանգարում է քունը: Խորհուրդ են տալիս հեռու մնալ մտաւոր զբաղմունքից գոնէ 1—2 ժամ քնելուց առաջ. ընթրել կարելի է քնելուց 4 ժամ առաջ, իսկ քնելու ժամանակ օգտակար է մի բաժակ տաք կաթ պարսիմատով. շատ լաւ կլինի քնելու ժամանակ ընդունել վաննա 10—20 րոպէ, 29—30° տաքութեան. դժուար դէպքերում առաջարկում են ցամաք կամ թաց փաթեթ, գլխի վրայ Լէյտերեան զովացուցիչ: Այնպիսի հիւսնդութեան ժամանակ, երբ խանգարուում է արեան շրջանառութիւնը, օգտակար է գեղերին դիմել. ինչպէս, նեարդաթուրութեան ժամանակ, նոյնպէս և արեան պակասութեան յաճախ քիչ քանակութեամբ դիզիտալիսը կարող է առաջացնել բնական և հանգիստ քուն. արեան սաստիկ ճնշման ժամանակ րնդհակառակը աւելի օգտակար կլինի Schott-ի վաննաներ, քիչ քանակութեամբ բրոմի քլոր կամ ինարոգլիցերին. և միայն այն ժամանակ, երբ, բնական քնի համար անօգուտ են լինում բոլոր վերոյիշեալ միջոցները, կարևոր կլինի դիմել քնացնող միջոցներին:

ՆԱՐԻՍՏՈՒԼՈՒԹԵԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ. Դեղատան խառնուրդները և առհասարակ լատինական խոհանոցի բոլոր դեղորայքը շատ քիչ են օգնում նեարդաթուրութեան: Նեարդաթուրութեան բժշկութեան ժամանակ ամենից առաջ պէտք է ուշադրութիւն դարձնել այսպէս կոչուած հոգեկան բուժման. այդ տեսակ հիւանդներին ոչ թէ պէտք չէ ծաղրել, այլ և հարկաւոր է կարեկցութիւն ցոյց տալ, և հաւատարմութիւն, ինչպէս ասում է «Будьте здоровы» լրագիրը, նրանց հետ պէտք է վարուել ինչպէս իսկական հիւանդների հետ. ինքնըստինքեան հասկացում է, որ նման բժշկութիւնը կարող է պղծել հիւանդի վրայ միայն այն ժամանակ, եթէ յանձնուած է փորձուած բժշկի. հարկաւոր է նմանապէս ուշադրութիւն դարձնել հիւանդի կեանքի ընթացքի վրայ. եթէ վերջինս յոգնել է մտաւոր զբաղմունքից, կամ խանգարուած է զանազան յուզ-

մունքներին, աշխատում են տալ նրան կատարեալ հանգստութիւն և խաղաղ կեանք. ընդհակառակը, եթէ հիւանդը նեղանում է անգործութիւնից և մեկամաղձոտութեան մէջ է ընկնում, աշխատում են դնել ուղիղ և կանոնաւոր գործի, միևնոյն ժամանակ հետեւելով և պահպանելով նրան ոչ միայն չարաչար աշխատելուց, այլ և յոգնելուց: Պէտք է հոգալ ընդհանուր կազմուածքի զարգացման և կեանքի ընթացքի մասին: Այս դէպքում ի հարկէ անկարելի է պահպանել միայն ընդհանուր ձեւը. այլ հարկաւոր է ամեն մի առանձին դէպքում յարմարուել հիւանդի յատկութիւններին և բնաւորութեան: Առհասարակ պէտք է հոգալ, որ հիւանդը կանոնաւոր կեանք վարէ, մաքուր օդ ծծէ, կանոնաւոր զբօսանքներ կատարէ, լաւ կերակրուի, լաւ քնէ և չը ծխէ ու թունդ խմիչքներ չը խմէ: Միևնոյն ժամանակ, մեծ մասամբ անհրաժեշտ է լինում բժշկուելու էլէքտրականութեամբ, ջրաբուժութեամբ և մասսաժով:

Ինչ վերաբերում է ներքին դեղային միջոցների, նոցա վերայ շատ քիչ կարելի է յուսալ:

ԲԱՂԻԻՆ ԻՓՇԿՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ. Վեննայի հասարակական հիւանդանոցում հետաքրքիր փորձեր են կատարուել հիւանդներին բաղիով բժշկելու համար:

Բաղին գործադրուել էր զանազան կաշուային հիւանդութեան բժշկման ժամանակ, գլխաւորապէս լուպուսի, կաշուի վրայի խլիրդի, դէմքից մազերը հեւացնելու, առհասարակ, այն բոլոր դէպքերին, երբ առաջ գործադրուում էին Ռէնտգենեան ճառագայթները:

Առաջին դէպքերին, այդ շատ թանգ մետաղի մի քանի միլլիգրամը, մանր հատիկների ձևով դնում էին ստոււարաթղթեայ և պարաֆինի թղթից շինած կապսիւլի մէջ, որը յետոյ դնում էին հիւանդ կաշուի վրայ:

Ներկայումս սկսել են բաղին փոշի դարձնել, խառնել լաքի հետ և զետեղել այդ խառնուրդը բարակ շերտով ձգախէժի 2 բարակ թերթերի մէջ, այդ գործիքը կնիքի է նմանւում:

Եթէ այդ գործիքը 3—4 րոպէաչափ դնենք հիւանդ տեղի վրայ, փոփոխութիւնը իսկոյն տեղի չէ ունենում: Այլ մօտաւորապէս 20 ժամ անցնելուց յետոյ կաշուի այդ մասը ստանում է գունատ-կարմիր գոյն: Եթէ լաղիի ճառագայթներով լուսաւորելը շարունակուում է 4—5 րոպէ, 2—3 շաբաթ անցնելուց յետոյ մարմնի այդ մասից թափւում են մազերը:

Եթէ բաղիի ճառագայթների գործադրութիւնը տեւէ 10—15 րոպէ, 2—3 շաբաթից յետոյ երևում է կաշուի սաստիկ բորբոքում, գոյանում են բշտիկներ, իսկ բաղիի աւելի խիստ ներգործութիւնից, 3 կամ 4 շաբաթից յետոյ առաջանում են ուռոյցներ, որոնք ծածկւում են սպիւնեքով:

Բաղիի ճառագայթների ներգործութեան տևողութիւնը որոշելու համար Վեննայի հասարակական հիւանդանոցում առանձին ստուգիչ ժամացոյց է ընդունւում, որ զանգահարելով

Նշան է ապրիս ճառագայթների գործողութիւնը դադարացնելու. հասկանալի է որ վերոյիշեալ գործիքը կարելի է գործադրել միայն խորթ մակերևոյթի համար: Քիթ, կոկորդի, բերանի համար ուրիշ գործիք է չինուած, նա բաղկացած է եղջերախիժեայ (губаперча) սուր կապսիւլից, որ ծածկուած է ըաղիի և լաքի խառնուրդից. այդ գործիքը ունի ամուր կամ փափուկ կոթ, նայած կարեւորութեան:

Հետաքրքրական է, որ այն հիւանդները, որոնք ենթարկուել են ըաղիի ճառագայթների ազդեցութեան, միաձայն ասում են, որ ըաղիի ազդեցութիւնը ոչ մի զգացողութիւն չէ առաջացնում և բացի կսկծոցից ոչ մի ցաւ չէ պատճառում:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ՔԱՋՔԵՐՈՒՆԻ

Այս աարի լրանում է մեր անդուլ գործիչներից մէկի՝ Քաջբերունու (բժ. Փաբրիէլ Յովհաննիսեան) գրականական գործունէութեան քառասնամեակը:

Քաջբերունին պատկանում է գրագէտների այն տիպին, որոնք հետաքրքրուում են աւելի գաղափարով, քան թէ արտաքին փայլով, գործով, բայց ոչ խօսքով, և այս պատճառով անընդհատ աշխատակցել է Հիւսիսափայլին, Մեղուն, Արարատին, Փորձին, Արձագանքին, Ազգ. Հանդիսին և այժմ Լուսաւոյին: Արդարութիւնը պահանջում է ասել սակայն, որ Մեղուն և Լուսաւոյին աշխատակցելը արգելք չեղաւ, որ ներկայ Մշակի ղեկավարները խանգարէին յարգելի գործչի քառասնամեայ գործունէութեան գնահատութիւնը: Այս հանգամանքը ինքն ըստ ինքեան ոչ միայն մի յայտնի յառաջադիմութեան նշան է, այլ և ապացոյց է, թէ որքան գնահատելի է և ծանրակշիռ մեր սիրելի բժշկի երկարամեայ գործունէութիւնը:

Այժմ մենք ձեռնհաս չենք տալու Քաջբերունու գրական բազմամեայ և արդիւնաւոր գործունէութեան ուսումնասիրութիւնը և նկարագիրը, բայց աւելորդ չենք համարում ասելու, որ նորա անդրանիկ գրուածքներից մէկն է նորա «Տէր Սարգիս» վերնագրով վէպը «Հիւսիսափայլում», որ սակայն, մինչև այժմ անաւարտ է մնացել. իսկ ապա գալիս են նորա ընդարձակ «Ճանապարհորդական նկատողութիւնները» յիշեալ լրագիրներում և ամսագիրներում, վերաբերեալ մեր երկրի պատմութեան, աշխարհագրութեան, բնագրութեան, ժողովրդագրութիւն և գործիչներին:

Շատ ուրախ ենք, որ մեր ժողովրդի մէջ յարգելի գործչի յօբելեանը տօնելու գիտակցութիւնը կայ և կարծում ենք, որ այդ տօնախմբութիւնը ամենից յարմար է կատարել առաջիկայ աշնանը: Յուսով ենք, որ նորա գործունէութեան համակրողները կձեռնարկեն Քաջբերունու բոլոր հեղինակութիւնների հրատարակութեան, որով շատ մեծ ծառայութիւն մատուցած կլինեն մեր գրականութեան:

Տ. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԽՈՒԴԱՎԵՐԴԵԱՆՏ

Ներկայ յունիսի 2-ին Քիչնեում կատարուել է նոյն թեմի առաջնորդ Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուդավերդեանի եպիսկոպոս ձեռնադրուելու քսանուհինգամեայ յօրելեանը. այս մասին տեղական ռուս «Вестрабелъ» թերթը տպել է նորա մեծադիր պատկերը և մի խիստ համակրական յօդուած, որ թարգմանաբար առաջ ենք բերում այստեղ.

«Ս. Պ. Բուրգ, Մոսկուա, Օգէսա, Քիչնե, Բելց քաղաքների, Խրիմի թերակղզու, Նոր Նախիջևանի և Նախիջևան-Բեսարաբի հայ թեմի հայկական գաղութները 1904 թ. յունիսի 5-ին տօնում են իրանց յարգելի թեմական առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսի քսանուհինգամեայ յօրելեանը:

Այդ օրը լրանում է նորին բարձր սրբազնութեան եպիսկոպոս ձեռնադրուելու 25, իսկ ծննդեան 60 տարին, որ և իւր անուանակոչութիւնն է:

Սրբազանը կատարելապէս յարգուած է իւր հօտից և ստորագրեալ հոգևորականութիւնից, ինչպէս արդարադատ առաջնորդ, եկեղեցու շահերի պաշտպան և որպէս վերին աստիճանի գթասիրտ և բարի մարդ: Բացի դորանից, նա յայտնի է և որպէս բարեգործ: Օգնել թշուառին, սրբել որբացած ընտանիքի արցունքները, օգնել խեղճ ուսանողին իւր ուսումն աւարտելու և այլն—առանց կրօնի և ազգութեան խտրութեան, Ներսէս արքեպիսկոպոսի իսկական կոչումն են կազմում: Նա նպաստում է թշուառ մարդկութեան խորին համոզմամբ, և ոչ թէ ցուցամոլութեան նպատակով և օգնելով դժբաղդներին, Ներսէս սրբազանը միշտ մխիթարում է խնդրողին և հանգըստացնում նորան, որը գուցէ արդէն յոսանատութեան էր հասել գոյութեան կռուի մէջ: Իւր խօսքով և անձնական օրինակով սրբազանը ազդեցութիւն է գործել նոյնպէս ունեոր հայերի վերայ, մղելով նոցա դէպի կարօտաւոր փոքր եղբօր օգնելու քրիստոնէական ողորմածութիւնը:

Նորին բարձր սրբազնութեան ջանքերի շնորհիւ, Քիչնե քաղաքում 1902 թ. հիմնուեց հայ աղքատների հագաբարձութիւն:

Ներսէս Արքեպիսկոպոսը ծնուել է 1844 թուին Վաղարշապատում, Երևանի նահանգում. իւր ուսումն աւարտելով ու Եջմիածնի բարձրագոյն հոդեոր դպրոցում, որ այժմ ձեմարան է դարձած, վարդապետ ձեռնադրուեց 1865 թուին, իսկ եպիսկոպոս ձեռնադրուեց 1879 թուին նորին սրբութիւն ամենայն Հայոց Պատրիարք կաթողիկոս Գէորգ Գ-ից: Վարել է զանազան պաշտօններ, ի միջի այլոց, 25 տարի շարունակ եղել է Հայոց ս. սինօզի անդամ և գանձապահ: Այնուհետև վարել է Երևանի հայ թեմի առաջնորդի պաշտօն, որտեղից բարձրագոյն հրամանով 1899 թուին նշանակուեց իւր այժմեան՝ Նոր-

Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի, Ռուսաստանի ամենամեծ թեմի՝ առաջնորդի պաշտօնում,— պարզեցնելով ս. Ստանիսլաւի օրդէնով: Նորին բարձր սրբազնութիւնը ունի նաև ուրիշ պարգևներ»:

Յաւում ենք, որ նորին բարձր սրբազնութեան առանձին համեստութեան պատճառով մենք զրկուած ենք նորա բազմարգիւն գործունէութեան մասին կարևոր նիւթեր ձեռքի տակ ունենալուց, որովհետև նորին բարձր սրբազնութիւնը այն հոգևորականներից չէ, որոնք իւրեանց գործունէութիւնը հուշակիւ համար առանձին գործակալներ են ունենում: Յայտնի է որ նա միշտ համեստօրէն և գործի համար գործող մարդ է եղել և ոչ ի ցոյցս մարդկան:

Վերոյիշեալ ռուս լրագրի յօդուածին մենք կաւելացնենք, որ անցեալ կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ Կովկասի հայ ինտելիգէնցիայի մի լուրջ մասի կաթողիկոսական կանդիտատներէց մէկը համարւում էր սրբազան Ներսէս Արքեպիսկոպոսը:

ՄՐՅԱՆԱԿԱՐԱՋԻՍՈՒԹԻՒՆ

Մեզ հաղորդում են Կ. Պօլսից, որ անցեալները տեղի է ունեցել այնտեղ Սահակ-Մեսրոպեան Մրցանակի Յանձնաժողովի ձեռքով ընտրելագոյն քարոզների մրցանակաբաշխութիւնը: 133 հատ կեղծանունով առաջարկուած քարոզներից առաջնակարգ մրցանակի են արժանացել քսաններկուսը, որոնցից միայն մէկի հեղինակն է Ռուսաստանցի հայ հոգևորական, այն է Բագուի ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու միաբան արժ. Հ. Ներսէս քահ. Տէր Կարապետեանցը: Քարոզի նիւթն է «խօսք Յարութեան», որ ասուած է յիշեալ եկեղեցում:

ԹԻՖԼԻՍ. «Արսէն»-ին:—«Մի օր» վէպը ստացանք: Խնդրում ենք ուղարկել մեզ Ձեր հասցէն:

ՎԱՆ. Հ. Կ.—«Գարուն» բանաստեղծութիւնը չի տպւում:

ՌՈՍՏՈՎ. Մ. Բ.—«Գրականութիւն և կեանք» և «Երազեալ ոսկեդար» յօդուածների տպագրութիւնը դադարացրինք:

ԲԱԳՈՒ. Մ. Բարխ.—Տպեցինք անտիպները: Միւսները տպուած են արդէն «Դիւաններում»:

ՇԱՌԼՈՏՏԷՆԲՈՒՐԳ. Ն. Վ. Թ.-Ա.—Կարգադրեցինք ուղարկել «Լուսն» և «Դիւանները» Ձեր ուղարկած հասցէներով:

ԵՐԵՒԱՆ. Ս. Ի.—«Ճանապարհ» և «Ես չը տեսայ» ստացանք և չենք կարող տալ: Պէտք է մի առ ժամանակ մշակէք Ձեր քանքարը. ապագայում երևի աւելի կյաջողի Ձեզ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ ռուսերէնից թարգմանութիւններ ուղարկողներին խնդրում ենք հետը միասին ուղարկել նաև ռուսերէն բնագիրները:

ԹԻՖԼԻՍ. Բ. Տ.-Գ.—«Բնութեան ծոցում», «Կնոջ գանգատը» և «Զրկանք և բռնութիւն» բանաստեղծութիւնները ստացանք:

ԲԱԳՈՒ. Ս. Ա. Մեզ համար ոչ մի փարայի նշանակութիւն չունի, թէ ինչ են բարբառում դեկադէնտական հակվից նոր դուրս պրծած «Բանբերները» և նոցա «Խնամակալները»:

Մեծ. բժկապետ Ս. Մայսուրեանցը առանձին թերթի վերայ տպել է հայերէն լեզուով «Խրատներ ականջի, բկի, կոկորդի և քթի հիւանդութիւն ունեցողներին», որից 700 օրինակ ուղարկելով մեզ՝ խնդրել է ցրուել «Լուսնայ»-ի ներկայ համարի հետ: Խմբագրութիւնս այս համարի հետ ուղարկում է այն՝ իւր բոլոր բաժանորդներին թէ քաղաքումս և թէ գաւառներում:

ԱԶԴ

Հարկաւոր ենք համարում յայտնել մեր ընթերցողներին և բաժանորդներին, որ ներկայ համարում տպուածով դադարում է Էդուարդ Բէլլամիի «Հարիւր տարուց յետոյ» վէպի հայերէն թարգմանութեան տպագրութեան շարունակութիւնը:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Յարուծին Թումանեանցի

ԱՐՏԱԻԱԶԴ Բ.

Պատմ. Փէէրիա չորս պատկերով

Գինն է 30 կոպ.

Նոյն հեղինակի «Մուսա» Սնուագ, գինն է 20 կոպ.

Դիմել Թիֆլիսի գրալաճառներին կամ Тифлисъ, Чавча-
вадзевская ул. д. Маркарова № 25 Арютину Тумаянцу

ԷՄՄ. ՔԱՀ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

Նոր գրքեր.

1) Լեզուի հարցը, ա. մաս — Հանուր հայեացք. 98 երես
գինը 40 կոպ.

2) Կրօնի պատմութիւնը (Մէնզիսի), Նախնական հա-
ւատալիքների նկարագիրը և կրօնական մեծ սխտէմների բը-
նոյթը. 523 երես, գինը՝ 1 ռ. 25 կոպ.

Դիմել՝ ТИФЛИСЬ, Центральная Книжная торговля.

БАКУ: Книжный магазинъ „Сотрудникъ“

МОСКВА, Свящ. Э. Назарьянцъ.

Մոսկուա գիմողները ճանապահաճախս չեն վճարում Եր-
կու գրքերը միասին գնողներին՝ 1 ռ. 50 կոպէկ: Աւելի գնող-
ներին՝ առանձին գիշում: 1

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՎԱՅՁԱՐԵԻ ԵՒ ՓԵՐԻԽԱՆՈՒՄ

գիրքը (հէրիաթ) Ա. Փ.-ի

Գինն է 30 կոպ.

Վաճառում է Տփլիսի բոլոր գրալաճառանոցներում:

Գումարով առնողներին կլինի զեղջ:

Ցանկացողները կարող են դիմել հրատարակչին՝ Նիկ. փ. № 21
արագատիպ Ա. Քուլթաթեալաձէի, Աղ. Փարսադանեանցին:

ԲՆՅՈՒՆԺ Է ԲՆԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
„ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ“

ԺՈՂՈՎԱԺՈՒԻ VI—XV ՀԱՏՈՐՆԵՐԻ

Ցանկալով օր առաջ հրատարակութեան տալ մեր ժողոված պատմական հարուստ նիւթերը և չունենալով միջոց մեր սեփական ծախքով լոյս ընծայել նոցա, սորանով բաց ենք անում «ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ժողովածուի առ այժմ հետևեալ 10 հատորի համար բաժանորդագրութիւն.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գիրք Զ. ԴԱԻԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ մասն I

» Է. ԴԱԻԹ	»	II (մամուլի տակ)
» Ը. ՍԻՄԷՅՆ	»	II (I տպուած)
» Թ. ՂՈՒԿԱՍ	»	II (» »)
» Ժ. ՂՈՒԿԱՍ	»	III
» ԺԱ. ՂՈՒԿԱՍ	»	IV
» ԺԲ. ԵՓՐԵՄ	»	I
» ԺԳ. ՄԱՆՈՒԷԼ ԿԻՄԻՒՆԻՍԵՅԻ		
» ԺԴ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐԻ ԺԶ—ԺԸ ԴԱՐՈՒՅ:		

1. Յովհաննէս Արճիշեցի: 2. Գրիգոր դպիր: 3. Դաւիթ Բաղիշեցի: 4. Բարսեղ Վարդեցի: 5. Բարդուղիմէոս Զուլանցի: 6. Վարդան մեծ Բաղիշեցի: 7. Յովհաննէս Սեբաստացի պատմիչ: 8. Իսահակ Սահրատեան: 9. Յարութիւն Խալ-

- ֆայիան: 10. Յովհաննէս Չահխաթունեան: 11.
 Ղևոնդ Տոսպեցի: 12. Անգր Վասպուրական աշ-
 խարհի: 13. Յաջորդութիւնը Վանայ բղեչխից:
 14. Ժամանակագրութիւնը անյայտ պատմչաց:
 » ԺԵ. ՅԻՋԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ԺԵ—ԺԸ ԴԱՐՈՒՅ:

—
 ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Այս 10 հատորներից իւրաքանչիւրը բաղկացած կը
 լինի 600—900 էջերից տպուած «Դիւաններ» ղիրքով:
 Վեցերորդը ներկայ հատորն է:

Մնացեալ հատորները միաժամանակ մամուլի կյանք-
 նուին, երբ բաժանորդների թիւը կհասնի ՀԱՐԻԻՐԻ:

10 ՀԱՏՈՐԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 30 ՌՈՒԲ-
 ՂԻ: Տպագրութիւնից յետոյ ամեն մի հատորը կարժենայ
 4—5 ռուբլի:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Շ ի ը վ ա ն զ ա դ է ի

„ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ԵՐԿԵՐԻ“

III Հատորը, որ պարունակում է «Արսէն Դիմաքսեան»
 ընդարձակ վէպը:

Մամուլի տակ է IV-դ Հատորը:

Բաժանորդագրութիւնը շարունակուում է:

Գինն է չորս հատորի թիֆլիսում 4 ռ. 50 կ.

Օտար քաղաքներում 5 ռ. 50 կ.

Հատով իւրաքանչիւր հատորը 1 ռ. 50 կ.

III հատորը կըստանան միայն նրանք, որոնք չորս հա-
 տորի բաժանորդագինը վճարել են լիովին:

Գաւառական կանխիկ գնող գրավաճառներին զի-
 ջում 25%.

Դիմել հեղինակին՝ *Тургеневъ Шурванзаде*.

Иллюстрированный вѣстникъ современной жизни, политики, литературы, науки, искусства и прикладныхъ знаній, съ преміями и предложеніями.

Изданіе товарищества М. О. Вольф.—Общая Редакція П. М. Ольхина.
Въ теченіи года каждый подписчикъ **НОВАГО МІРА** полу-
чае съ доставкой и пересылкой

НОВЫЙ МІРЪ — богато иллюстрированный литературно-художественный журнал, въ форматѣ лучшихъ европейскихъ иллюстрацій, заключающій въ себѣ: беллетристику, поэзію, исторію, критику и статьи по всѣмъ отраслямъ знаний. Всего въ годѣ 24 № №.

ЖИВОПИСНАЯ РОССИЯ иллюстрированный вѣстникъ
отчизновѣдѣнія, исторіи, куль-
туры, государственной, общественной и экономической жизни
Россіи. Въ годъ 24 № №

ЛИТЕРАТУРНЫЙ КУРЬЕРЪ обзоръ событій и явлений въ русскомъ и иностранномъ литературномъ мѣрѣ, составляющій, вмѣстѣ со „Всемирной Лѣтописью“, составную часть „Новаго Мира“, 24 № №

ВСЕМІРНАЯ ЛѢТОПИСЬ илюстрированный обзор
текущей жизни—политиче-
ской, общественной и художественной—24 № №

ВРЕМЕННОКЪ Живописной Россіи обзоръ текущей русской жизни, представляющій собою газету-лѣтопись, — 24 № №

МОЗАИКА иллюстрированный журнал прикладных знаний и новейших изобретений, с хроникой самообразования и справочным отделом, — 24 № №

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА въ колич. 24 книжекъ, въ составъ которыхъ войдутъ 20 романовъ въ 24 томахъ русскихъ и иностранныхъ беллетристовъ. Серия эта будетъ заключать въ себѣ историческіе, бытовые и социальные романы.

Изданія, преміи и прилож., которыя получ. въ 1904 г.
гг. подписчики „Новаго Міра“ уплачивая по 2 рубля
въ теченіи семи мѣсяцевъ.

библіотека.

РУССКИХЪ И ИНОСТРАННЫХЪ ПИСАТЕЛЕЙ
въ 20 книгахъ, въ составъ которыхъ войдутъ:

Сочиненія Лесинга

въ 10 томахъ, въ переводѣ русскихъ писателей, подъ редакціей
П. Н. Полевого, съ портретомъ и біографіей Лесинга

полное собраніе

ПОСЛОВИЦЪ РУССКАГО НАРОДА

поговорокъ, реченій, присловій, чистоговорокъ, прибаутокъ, загадокъ, повѣрій и пр.

Капитальный трудъ В. И. Даля въ 8 томахъ.

ЭНЦИКЛОПЕДІЯ ОСТРОУМІЯ

собраніе перловъ всемірнаго остроумія въ 2 томахъ, составлен-
ное В. Поповымъ.

Независимо отъ всего вышеперечисленнаго, всѣ подписчики по-
лучать еще:

ЦАРЬ ЮННЪ ГРОЗНЫЙ

Его царствованіе, его дѣянія, его жизнь, современники и дѣтели
въ портретахъ, гравюрахъ живописи, скульптурѣ, памятникахъ
зодчества и пр. и пр. (около 300 иллюстрацій), подъ редакціей
Н. В. Головина-

Особую цѣнную, премію:

17 ГЕЛІОГРАВЮРЪ

съ картинъ всемірно-извѣстныхъ художниковъ.

Годовая подписная цѣна „Новаго Мира“ на веленовой бумагѣ на
1904 г., со всѣми вышеобъявленными преміями и приложен.,
съ доставкою и пересылкою **14** рублей

Годовые подписчики, уплачивающіе сразу всю подписную сумму,
получаютъ всѣ 17 геліографюръ при самой подпискѣ, а подпис-
чики съ разсрочкой при послѣднемъ взносѣ. Допускается льгот-
ная разсрочка платежа по 2 руб. въ мѣсяць. или-же, по жела-
нію, отъ 2. при подпискѣ и отъ 1. въ мѣсяць до полной
уплаты всей подписной суммы.

Печатается ограниченное количество экземпляровъ жур-
нала на лучшей слоновой бумагѣ. Подпис. цѣна тако- **18 Р.**
го изданія, съ указанными выше преміями и прилож
Подписка на „НОВЫЙ МІРЪ“ принимается въ
книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. ВОЛЬФЪ:
въ Петербургѣ, Гостинный Дворъ, 18 и въ Москвѣ
Кузнецкій Мостъ, 12, д. Джамгаровыхъ, а также въ
редакціи журнала: С. Петербургъ, Вас. Остр., 16 л.,
5—7, с. д.

Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Ներկայ 1904 թուին հրատարակուած է նոյն ծրագրով և հետեւեալ աշխատակիցների մասնակցութեամբ. Պ. Պոռշեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան. Վ. Փափազեան, Խ. Յարութիւնեան, Գ. Ենգիբարեան, Ն. Բարամեան, Ն. Յարոյ, Բաշերունի, Ե. Շահազիզ, Մ. Բերբերեան, Մուշէ Վ., Տ. Վ. եւ ուրիշներ։

Տարեկան թատակորդագիւնն է Ռուսաստանում 6 ռուբլի ճանապարհածախիւթով եւ տուն հասցնելով, իսկ արտասահմանում 20 ժրսնի։

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է Թիֆլիսում «Լումայ»ի խմբագրատանը, Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական գրավաճառանոցում։

Մեր գաւառական գործակալները

ԲԱԳՈՒ. Արժ. Եղիշէ ա. ք. Գեղամեանց
» Ներսէս ք. Տէր Կարապետեան
պ. Արմենակ Յակոբեան
Գրավաճառանոց Պրօմէթէոս
» Գաբրիէլ Մխիթարեանց
Վ. ԱԳՈՒԼՍ. Արժ. Մելքիսեդեկ ք. Թումանեանց
ՋՈՒՂԱՅ. պ. Գէորգ Աղամալեանց
ԵՐԵՒԱՆ պ. Յովհաննէս Համիարեան
ՆՈՐ ՆԱԽԻՋ. արժ. Պօղոս ք. Բեգելեան
ԳԱՆՁԱԿ. պ. Յովսէփ Խօջայեան
արժ. Յուսիկ ք. Վերդեան.
ԿԱՐՍ. » Մինաս ա. ք. Տէր-Պետրոսեանց
ԱԼԷԲՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. պ. Հայկ Սարոյեան
ՀԱՄԱԽԻ. արժ. Տաճատ ա. ք. Մարադեան
ՄՈՍԿՈՒԱ. պ. Ղուկաս Բեմեչէճեան.

Յայտարարութիւնների տուր արժէ 10 կոպէկ։

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция
журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction
du journal armenien „LOUMA“.

Խմբագիր Հրատարակիչ ԴԻԻՏ Ա. ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ

